

Rat u Srbiji (1991-2001): Jeste se desilo

YOUTH INITIATIVE FOR HUMAN RIGHTS
INICIJATIVA MLADIH ZA LJUDSKA PRAVA
NISMA E TË RINJVE PËR TË DREJTAT E NJERIUT

Rat u Srbiji (1991-2001): Jeste se desilo

YOUTH INITIATIVE FOR HUMAN RIGHTS
INICIJATIVA MLADIH ZA LJUDSKA PRAVA
NISMA E TË RINJVE PËR TË DREJTAT E NJERIUT

IMPRESSUM

Autori/ke

Maja Žilić
Anđela Savić
Marko Milosavljević

Izdavač

Inicijativa mladih za ljudska prava
Dobračina 4, Beograd

Dizajn i prelom

Ivo Matejin

Štampa

Draslar List, Beograd

Tiraž

2000

Publikacija „Rat u Srbiji: Jeste se desilo (1991-2001)“ nastala je u okviru projekta „Istina i pomirenje u Srbiji“ koji je podržan od strane Ministarstva spoljnih poslova Savezne Republike Nemačke.

© Inicijativa mladih za ljudska prava

Maj 2020. godine

SADRŽAJ

Skraćenice	2
Uvod	5
Tajne masovne grobnice u Srbiji	6
Logori u Srbiji	17
Logori za Hrvate 1991-1992	17
Logori za Bošnjake 1995-1996	27
Prisilne mobilizacije u Srbiji	36
Paravojne jedinice u Srbiji	49
Teror nad manjinama u Srbiji tokom devedesetih godina	64
Proterivanje Hrvata u Vojvodini	64
Proterivanje Bošnjaka u Sandžaku	73
Pobuna na jugu Srbije (2000-2001)	82
Antiratni pokret u Srbiji (1991-1999)	102
Umesto zaključka	117
Bibliografija	118

SKRAĆENICE

APV	Autonomna pokrajina Vojvodina	MRMKS	Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove
BiH	Bosna i Hercegovina	MTBR	Motorizovana brigada Vojske Jugoslavije
BIRN	Balkanska istraživačka mreža	MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije
BNV	Bošnjačko nacionalno vijeće	NATO	Severnoatlanski savez
CG	Crna Gora	NOB	Narodno-oslobodilačka borba (1941-1945)
CZKD	Centar za kulturnu dekontaminaciju	NR	Narodna Republika
DORH	Državno odvjetništvo Republike Hrvatske	OEBS	Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
ESLJP	Evropski sud za ljudska prava pri Savetu Evrope	OPG	Operativno-poterne grupe, manje formacije pri Posebnim jedinicama policije koje su delovale u ratu na Kosovu (1998-1999)
FHP Kosovo	Fond za humanitarno pravo Kosovo	OUP	Odeljenje unutrašnjih poslova Republike Srbije
FHP	Fond za humanitarno pravo	OVK	Oslobodilačka vojska Kosova
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica	OVPMB	Oslobodilačka vojska Preševa, Medveđe i Bujanovca
JNA	Jugoslovenska narodna armija	PJP	Posebne jedinice policije pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Srbije
JSO	Jedinica za specijalne operacije	RDB	Resor državne bezbednosti Republike Srbije
JUL	Udružena jugoslovenska levica	REKOM	REKOM je skraćenica punog naziva Regionalne komisije za utvrđivanje
KFOR	Mirovna vojna misija Severnoatlanskog saveza na Kosovu pod mandatom Ujedinjenih nacija		
KOS	Kontraobaveštajna služba JNA		
KPZ	Kazneno-popravni zavod		
LSV	Liga socijaldemokrata Vojvodine		
MCK	Međunarodni komitet Crvenog krsta		
MKSJ	Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju		
MNVS	Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka		

	činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine.	SSNO	Savezni sekretarijat za narodnu odbranu
RJB	Resor javne bezbednosti Republike Srbije	SUP	Sekretarijat unutrašnjih poslova Republike Srbije
RS	Republika Srpska	SVK	Srpska vojska Krajine
RSK	Republika Srpska Krajina	TO	Teritorijalna odbrana
SAJ	Specijalna antiteroristička jedinica pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Srbije	TRZ	Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije
SAO SBZS	Srpske autonomne oblasti Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema	UB	Uprava bezbednosti pri Jugoslovenskoj narodnoj armiji
SČP	Srpski četnički pokret	UJDI	Ujedinjena jugoslovenska demokratska inicijativa
SDA	Stranka demokratske akcije	UKP	Uprava kriminalističke policije pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Srbije
SDG	Srpska dobrovoljačka garda ili „Arkanovi tigrovi”	UN	Ujedinjene nacije
SDS	Srpska demokratska stranka u Bosni i Hercegovini	UNHCR	Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice
SEECF	Proces saradnje u jugoistočnoj Evropi	UNMIK	Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija	UNPROFOR	Mirovna vojna misija Severnoatlanskog saveza u Bosni i Hercegovini pod mandatom Ujedinjenih nacija
SNS	Srpska napredna stranka	VCC	Vojvođanski građanski centar
SNV	Srpsko narodno vijeće u Hrvatskoj	VIZ	Vojno-istražni zatvor
SPC	Srpska pravoslavna crkva	VJ	Vojska Jugoslavije
SPO	Srpski pokret obnove	VRS	Vojska Republike Srpske
SPS	Socijalistička partija Srbije	VSO	Vrhovni savet odbrane
SRJ	Savezna Republika Jugoslavija	YUCOM	Komitet pravnika za ljudska prava
SRS	Srpska radikalna stranka	ŽTP	Železničko transportno preduzeće
		ŽUC	Žene u crnom

REZULTAT ORUŽANIH SUKOBA na području bivše SFR Jugoslavije u periodu od 1991. do 2001. godine je nasilna smrt 130 hiljada osoba, više miliona proteranih, dok se više od 10 hiljada ljudi i dalje vodi kao nestalo. Zvaničnici i institucije Republike Srbije od početka ratnih sukoba do danas, uz retke izuzetke, negiraju učešće oružanih snaga SRJ i Srbije u ratnim sukobima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Takođe, predmet negiranja, relativizacije i zaborava institucija države Srbije su zločini koje su pripadnici oružanih snaga SRJ i Srbije, kao i paravojne jedinice počinili na teritoriji Srbije, uključujući i Kosovo (1998-1999) u periodu od 1991. do 2001. godine.

Kao kontrapunkt zaboravu na ratne događaje, publikacija „Rat u Srbiji (1991-2001): Jeste se desilo” ima za cilj da informiše, obrazuje i podseti sve zainteresovane o postojanju tajnih masovnih grobnica, logora i torture, ubistava i progona nad pripadnicima manjina, prisilnih mobilizacija nad izbeglicama, kao i zločinima paravojnih jedinica na teritoriji Srbije u periodu od 1991. do 2001. godine. Takođe, publikacija sadrži tekst o pobuni na jugu Srbije (2000-2001), kao i sumiranu hronologiju delovanja udruženja i pojedinaca koji su kroz antiratni i mirovni pokret u Srbiji pokušali da se suprotstave početku ratova kao i da iskažu protest protiv politike zločina u periodu od 1991-1999.

Tematizujući navedene obrasce nasilja i zločine koje ukupno nazivamo Ratom u Srbiji, publikacija se sastoji od sedam tekstova koji se zasnivaju na podacima drugih organizacija koje su dokumentovale ljudske gubitke u Srbiji, povezivanju sudski utvrđenih činjenica, zvaničnih podataka domaćih i međunarodnih institucija, kao i izjavama svedoka, preživelih i porodica žrtava.

Svi tekstovi se sastoje od konteksta, hronologija, izjava žrtava i svedoka, sudskih epiloga, opisa povezanih lica sa ratnim događajima, kao i memorijalizacije određenog temata zaboravljenog ciklusa nasilja i pojedinačnih zločina prema manjinama u Srbiji. U periodu opšte glorifikacije osuđenih ratnih zločinaca u Srbiji, ova publikacija predstavlja pokušaj da na što jednostavniji i obuhvatniji način razbijemo mit o tome da se u Srbiji nije dešavao rat, kao i da država Srbija nije učestovala u ratnom raspadu druge Jugoslavije.

TAJNE MASOVNE GROBNICE U SRBIJI

Oružani sukob na teritoriji Kosova u periodu od 1998. do 1999. godine vodio se između Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) i Srbije, odnosno Vojske Jugoslavije (VJ), policije i paravojnih jedinica s jedne strane i Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) sa druge. Nakon što su neredi u Albaniji 1997. godine članovima OVK omogućili lakši pristup oružju,¹ njihove aktivnosti se intenziviraju. Između 5. i 7. marta 1998. godine u selu Prekaz srpske policijske snage su napale imanje Adema Jašarija, komandanta OVK, i tom prilikom osim Jašarija ubile 58 članova njegove šire porodice - pripadnike OVK, žene i decu.² Nakon masakra u Prekazu, koji je međunarodna zajednica ocenila kao prekomernu upotrebu sile, OVK stiče širu podršku albanskog stanovništva na Kosovu.³

Tokom oružanog sukoba 1998. i 1999. godine, srpske snage su, služeći se mučenjima, silovanjima i ubistvima albanskog civilnog stanovništva, kao i uništavanjem imovine i proterivanjem kosovskih Albanaca, nastojale da trajno izmene demografsko stanje na Kosovu. Nasilje srpskih snaga nad albanskim stanovništvom bilo je odmazda VJ i policije zbog napada OVK,⁴ a ubistva su imala i funkciju zastrašivanja stanovništva i podsticanja Albanaca da napuste svoja naselja. Napadi na civile intenzivirani su za vreme NATO intervencije, u periodu od 24. marta do 10. juna 1999. godine. Procenjuje se da je od kraja marta do početka juna 1999. godine sa Kosova otišlo oko 700 000 Albanaca.⁵ Prema podacima Fonda za humanitarno pravo (FHP), tokom 1998. ubijeno je 1099 civila, kosovskih Albanaca, a do kraja rata, do 20. juna, ubijeno je ukupno 5009 albanskih civila.⁶

Istovremeno, tokom marta, počinje i planiranje operacije premeštanja i sakrivanja tela koja je morala otpočeti najkasnije u aprilu, a trajala je i tokom maja. Albanci ubijeni u zločinima srpskih snaga prvo su sahranjivani u blizini lokacija na kojima su ubijeni, a zatim, kada je ulazak snaga NATO na područje Kosova postao izvestan, njihova tela su premeštana i pokopavana u masovne

1 Po naređenju: Ratni zločini na Kosovu, Human Rights Watch, Samizdat B92, Beograd, 2003, str. 66: https://www.hrw.org/legacy/reports/2001/kosovo/Po_naredjenju.pdf;

2 Labinot Lepoštica, Kosovo: Pokrenuta istraga o ubistvu Adema Jašarija i njegove porodice, BIRN, 06. mart 2020: <https://balkaninsight.com/2020/03/06/kosov%D0%BE-pokrenuta-istraga-o-ubistvu-adema-jasarija-i-njegove-porodice/?lang=sr>;

3 Filip Švarn, Cena pogrešnih procena i još gorih odluka, Vreme br. 1024, 19. avgust 2010: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=946183>;

4 Po naređenju: Ratni zločini na Kosovu, str. 63;

5 Presuda pretresnog veća u predmetu Šainović et al. pred MKSJ, 26. februar 2009: https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/tjug/bcs/jud090226p2_bcs.pdf;

6 FHP Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2017, str. 9: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2017/01/Dosije_OPERACIJA_SKRIVANJA_TELA.pdf;

grobnice u Srbiji,⁷ često na lokacijama koje pripadaju vojsci i policiji. Da se radilo o egzekucijama, pokazuju prostrelne rane u predelu glave,⁸ a skrivanje tela nesumnjivo ukazuje na to da je među planerima i učiniocima postojala svest o izvršenju ratnog zločina.

Na području Srbije do sada su otkrivene četiri lokacije na kojima se nalazi više masovnih grobnica sa ukupno 941 telom, i to: Batajnica sa 744 tela, Perućac sa 84, Petrovo Selo sa 61 i Rudnica sa 52 tela. Prve tri grobnice otkrivene su 2001, a poslednja, Rudnica, 2013. godine.⁹

Hladnjača u Dunavu

Informacije o masovnim grobnicama prvi put su se pojavile 2001. godine u „Timočkoj krimi reviji” u tekstu Dragoljuba Vitomirovića (koji je kasnije poginuo u saobraćajnoj nesreći) pod naslovom „Pedeset leša u hladnjači - državna tajna”. Tekst sadrži ispovest lokalnog ronioca Živadina Đorđevića, kao i podatak da su o otkriću hladnjače odmah bili obavesteni policija, javni tužioci i istražne sudijske, kao i vrh Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije (MUP), te da je nakon toga slučaj proglašen državnom tajnom.¹⁰ Prvih dana aprila, u Dunavu, kod mesta Tekija kod Kladova isplivao je kamion hladnjača sa oznakom klanice iz Prizrena. Kako je naveo ronilac Đorđević, u njemu nije bilo vozača, ali je na papučici za gas stajao kamen težine oko 5 kg, a u sanduku su se videli leševi. Hladnjaču su, uz pomoć dizalice iz hidroelektrane Đerdap, privukli na obalu, dok su se na licu mesta nalazili zaposleni Odeljenja unutrašnjih poslova (OUP) Kladovo.¹¹ Narednih dana uključio se i načelnik Sekretarijata unutrašnjih poslova (SUP) Bor, Časlav Golubović. Golubović je telefonirao Vlastimiru Đorđeviću, načelniku Resora javne bezbednosti (RJB) MUP-a, koji je isprva naredio da tela zakopaju, a zatim, kada se videlo da za tako nešto ne postoji logistika, prevezu za Beograd.¹² Angažovano je preduzeće Komunalac i vozaču Ljubinku Ursuljanoviću je naredeno da kamion sa 30 leševa vozi do Bujanj Potoka, gde će ga preuzeti radnici Resora državne bezbednosti (RDB). Sutradan je iz Beograda došao vozač MUP-a, Božidar Protić, i odvezao kamion sa 53 kompletna tela i 3 glave do naselja 13. maj u Batajnici. Operacija uklanjanja leševa iz hladnjače i njihovog transportovanja do Batajnice nazvana je Dubina II, a ta 83 kompletna tela i 3 glave čine prve ostatke kosovskih Albanaca dopremljenih u masovnu grobnicu u Batajnici.¹³

7 Isto, str. 9;

8 Isto, str. 8;

9 Isto, str. 7;

10 Dragan Vitomirović, Pedeset leša u hladnjači – državna tajna, Timočka krimi revija, 01. maj 2001, dokazni pred-

met P00365 u predmetu Đorđević pred MKSJ;

11 Dosije FHP: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, str. 33;

12 Isto, str. 34;

13 Isto, str. 34-35;

Radna grupa

Dana 8. maja 2001. godine, tadašnji ministar unutrašnjih poslova Srbije, Dušan Mihajlović, formira Radnu grupu sačinjenu od visokih policijskih službenika, među kojima je i Dragan Karleuša, zamenik načelnika Uprave kriminalističke policije (UKP). Radna grupa je imala zadatak da proveri navode „Timočke krimi revije“.¹⁴ Rezultate istraživanja, podatke o prevozu i pokopavanju tela, Radna grupa je predstavila u dokumentima Informacija I od 25. maja i Informacija II od 26. maja 2001. godine.¹⁵ Otkrila je i to da su se od marta 1999. godine održavali sastanci najvišeg državnog vrha u vezi sa rešavanjem pitanja leševa albanskih civila. Na jednom od njih je predsednik SRJ, Slobodan Milošević, naredio tadašnjem ministru policije, Vlajku Stojiljkoviću, da ukloni dokaze koji bi mogli upućivati na zločine. Stojiljković je za to zadužio Vlastimira Đorđevića, načelnika RJB-a, i Dragana Ilića, načelnika UKP-a. Ilić je kasnije, u razgovoru sa Radomirom Markovićem, načelnikom RDB-a, rekao da mu je značajnu pomoć pružao Goran Radosavljević Guri,¹⁶ koji je u to vreme bio nadležan za Nastavni centar policije u Petrovom Selu, u kome su otkrivene dve masovne grobnice.¹⁷

U maju 1999. godine, na jednom od sličnih sastanaka državnog vrha, Obrad Stevanović, pomoćnik ministra policije, zapisao je „Nema leša - nema zločina“, a ispod toga „predsednik“, što se, izvesno, odnosilo na Slobodana Miloševića.¹⁸

Masovne grobnice u Srbiji

Batajnica

Naselje 13. maj nalazi se u blizini Beograda, na putu ka Batajnici, pored Dunava. Godine 1999. tu je bio lociran Centar za obuku Specijalne antiterorističke jedinice (SAJ) RJB-a MUP-a, koji je i danas aktivan i pripada Direkciji policije. Na tom mestu je 2001. godine otkriveno osam masovnih grobnica sa 744 tela kosovskih Albanaca, što je broj do kog je došla Kancelarija za sudsku medicinu Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK).¹⁹ U masovnim grobnicama u Batajnici otkrivena su tela žrtava stradalih između 24. marta i 22. maja 1999. godine, mahom u opštinama Suva Reka, Đakovica, Peć, Kosovo Polje, Prizren, Vučitrn, Lipljan, ali i Kosovska Mitrovica, Orahovac, Podujevo, Istok i Dečani.²⁰

¹⁴ Isto, str. 30;

¹⁵ Isto, Prilog 1 i Prilog 2;

¹⁶ Isto, str. 32;

¹⁷ Isto, str. 12;

¹⁸ Isto, str. 53;

¹⁹ Isto, str.11;

²⁰ Isto, str. 13;

U Suvoj Reci, opština Prizren, 26. marta 1999. godine ubijena su 53 civila, od kojih su 49 članovi porodice Beriša. Tela njih 24 pronađena su u Batajnici, pet u Suvoj Reci, a 20 se još uvek vodi kao nestalo.²¹ Na imanju porodice Beriša pripadnici OUP-a Suva Reka su razdvojili muškarce i žene, kojima su naredili da beže ka piceriji Kalabrija, u koju su potom ubacili bombe, a nakon toga i ušli da provere da li ima preživelih.²² Nakon toga, tela su uneta u kamion i odvezena ka Prizrenu.²³

Tela ubijenih u operaciji Reka takođe su pronađena u masovnoj grobnici u Batajnici. Operacija Reka je bila združena akcija VJ i MUP-a Srbije koja je 27. i 28. aprila 1999. godine sprovedena na teritoriji opštine Đakovica.²⁴ U opštini Đakovica je tokom ove akcije ubijeno najmanje 348 civila, od kojih je 309 pronađeno u Batajnici, 26 u Korenici i Meji, a 13 još uvek nije nađeno.²⁵

Petrovo Selo

Petrovo Selo se nalazi na istoku Srbije, kod Kladova. Tokom 1999. godine tu je bio smešten Nastavni centar za obuku pripadnika Posebnih jedinica policije (PJP). Nekada su u njemu bili prisutni i pripadnici Jedinice za specijalne operacije (JSO) DB-a.²⁶ Prema podacima UNMIK Kancelarije za sudsku medicinu, u Petrovom Selu pronađene su dve masovne grobnice sa 61 telom.²⁷ U masovnim grobnicama u Petrovom Selu otkrivena su tela stradalih u opštinama Srbica, Glogovac, Klina i Đakovica nakon 28. marta 1999. godine, kao i tela 14 pripadnika OVK ubijenih u maju na planini Beleg.²⁸

U Petrovom Selu, na lokaciji Nastavnog centra, nakon 8. jula 1999. godine, ubijeni su Mehmet, Agron i Ili Bitići. Braća Bitići su bili američki državljani, do tada pripadnici OVK, koji su u junu 1999. godine uhapšeni zbog toga što su porodicama iz Prizrena pomagali da pređu na teritoriju Srbije. Bitići su zbog ilegalnog ulaska u zemlju u Prokuplju osuđeni na 15 dana zatvora, a zatim i odvedeni u Nastavni centar u Petrovom Selu, gde su i ubijeni i pokopani.²⁹

Početak aprila 1999. godine u Petrovom Selu je uništena hladnjača koja je neposredno pre toga isplivala u Dunavu,³⁰ a nekoliko dana kasnije pristigli su i kamioni sa leševima, prvo iz Janjeva, sa Kosova, u kom je bilo 13 tela, a zatim i iz Kosovske Mitrovice, sa oko 50 tela. Oba kamiona je do

21 Isto, str. 14;

22 Batajnica inicijativa za memorijal, Suva Reka: <https://www.batajnicamemorialinitiative.org/sr/zrtve>;

23 FHP Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, str. 18-19;

24 FHP Dosije: Operacija Reka, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2015, str. 7: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/10/Dosije-Operacija_Reka.pdf;

25 FHP Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, str. 17;

26 Isto, str. 11;

27 Isto, str. 12;

28 Isto, str. 23;

29 Snežana Čongradin, Navršava se 20 godina od ubistva trojice braće Bitići, Danas, 09. jul 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/navrsa-va-se-20-godina-od-ubistva-trojice-brace-bitici-1999-u-petrovu-selu/>;

30 FHP Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, str. 43;

Nastavnog centra dovezao Božidar Protić.³¹ O prevozu tela sa Kosova do Petrovog Sela, Protić je svedočio pred međunarodnim i domaćim sudovima.³²

Goran Radosavljević Guri, komandant Operativno-poternih grupa (OPG), nadležan za obuku pripadnika MUP-a u Petrovom Selu 1999. godine, morao je biti upoznat sa pokopavanjem leševa.

Perućac

Na zapadu Srbije, u okolini Bajine Bašte, u jezeru Perućac su 1999. godine isplivala tela kosovskih Albanaca. Pored jezera je kasnije pronađena i masovna grobnica u kojoj su se osim ljudskih leševa nalazili i ostaci kamiona hladnjače. Iako se isprva smatralo da se radi o telima 48 osoba, UNMIK Kancelarija za nestala lica i sudsku medicinu je utvrdila da se radi o 84 osobe, budući da nisu sva tela bila kompletna.³³ Tela žrtava koja su isplivala u Perućcu ubijena su u opštini Đakovica, odnosno u mestima Đakovica i Kraljane i u opštini Dečani, tj. u mestu Dečani, na Kosovu.³⁴

O pronađenim telima odmah su bili obavešteni Đorđe Kerić, načelnik SUP-a Užice, koji je o tome kasnije i svedočio pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), OUP Bajina Bašta, kao i Vlastimir Đorđević koji je i naredio uklanjanje tela,³⁵ pri čemu su pomogle mehanizacija preduzeća Elektroizgradnja i oprema lokalne hidroelektrane.

Rudnica

U kamenolomu u selu Rudnica, lociranom u blizini granice Srbije sa Kosovom, pronađena su 52 tela albanskih civila. Iskopavanja su počela 2007. godine, ali su prva tela nađena tek šest godina kasnije, odnosno 2013. godine. Postojanje grobnice u Rudnici je otkriveno za vreme sudskog procesa vođenog u Kosovskoj Mitrovici, tj. u predmetu Drenička grupa.³⁶ U Rudnici su pronađena tela stradalih u Rezali, opština Srbica i Starom Čikatovu, Donjem Zabelju, Gladnom Selu u opštini Glogovac.³⁷ Opštine Srbica i Glogovac pripadaju oblasti Drenica. U zločinima počinjenim na prostorima Drenice značajnu ulogu je imala 37. motorizovana brigada (mtbr) VJ kojom je tada komandovao pukovnik Ljubiša Diković. „Odlikovanja i „slava” koju je 37. mtbr VJ stekla nakon rata na Kosovu, vezuju se za tvrdnje da je Drenica bila „uporište OVK” i „leglo terorista”. Međutim,

31 Isto, str. 38;

32 Isto, str. 26;

33 FHP Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, str. 12;

34 Isto, str. 27-28;

35 Isto, str. 45;

36 FHP Dosije: Rudnica, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2015, str. 9: [http://www.h1c-
rdc.org/wp-content/uploads/2015/01/
Dosije_Rudnica_sr.pdf](http://www.h1c-rdc.org/wp-content/uploads/2015/01/Dosije_Rudnica_sr.pdf);

37 FHP Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, str. 28-29;

tokom angažmana 37. mtbr VJ u Drenici, na ovom području je stradalo oko 180 „terorista“, odnosno pripadnika OVK naspram preko 1 400 civila.³⁸ Odeljenje za asanaciju 37. mtbr VJ bilo je zaduženo za uklanjanje leševa koji su posle rata pronađeni u masovnoj grobnici Rudnica.³⁹

Spaljivanje tela

Osim zakopavanja u masovne grobnice, postoje i dokazi o spaljivanju leševa kosovskih Albanaca. S tim u vezi se pominju tri lokacije: Mačkatica - aluminijumski kompleks kod Surdulice, kombinat Feronikl u Glogovcu i rudarsko-topioničarski basen u Boru.

Prema informacijama iz 2004. godine proces spaljivanja tela u Mačkatici u maju 1999. godine obezbeđivala je JSO kojom je komandovao Milorad Ulemek Legija. Iako je fabriku 2005. godine posetio tadašnji tužilac za ratne zločine Vladimir Vukčević, nijedna optužnica nije podignuta.⁴⁰ Ni u vezi sa događajima u Feroniklu ne postoji optužnica, mada je FHP na osnovu rukopisa knjige Slobodana Maksimovića, oficira JNA, podneo krivičnu prijavu protiv pet nepoznatih lica. Poznato je i da su u Feroniklu bili smešteni pripadnici PJP-a.⁴¹ Spaljivanje leševa u Boru takođe nikada nije istraženo, iako su neki svedoci govorili o njemu, pritom pominjući ime Časlava Golubovića, načelnika SUP-a Bor.⁴²

Za telima nestalih kosovskih Albanaca se u Srbiji tragalo na još nekoliko lokacija: u Rudnici na lokalitetu Brežuljak,⁴³ u selima Medevce i Karadak u opštini Medveđa 2018. godine, prema informacijama Koalicije za REKOM⁴⁴, u selu Kozarevo u Novom Pazaru, tokom 2015. godine⁴⁵ i u Kiževiku, kod Raške, gde su iskopavanja takođe započeta 2015. godine, zatim zaustavljena zbog nedostatka sredstava, da bi se ponovo nastavila 2017. godine.⁴⁶ Ni na jednoj od pomenutih lokacija masovne grobnice nisu pronađene.

38 FHP Dosije: Rudnica, str. 40;

39 FHP Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, str. 48;

40 Isto, str. 49-50;

41 Isto, str. 50-51;

42 Isto, str. 51-52;

43 Jelena Diković, Depolitizovati proces portage za nestalim licima, Danas, 31. jul 2018: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/depolitizovati-proces-potrage-za-nestelim-licima/>;

44 Komisija: Nema masovnih grobnica kod sela Medevce i Karadak, N1, 18. oktobar 2018: <http://rs.n1info.com/Vesti/a428900/Komisija-Nema-masovnih-grobnica-kod-sela-Medevce-i-Karadak.html>;

45 N. Kočović, Nisu pronađena tela Albanaca u Kozarevu, Blic, 28. april 2015: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/nisu-pronadana-tela-albanaca-u-kozarevu/rjebnbz>;

46 Nastavljena potraga za masovnom grobnicom kod Raške, N1, 19. april 2017: <http://rs.n1info.com/Vesti/a243163/Masovna-grobnica-kod-Raske.html>;

Prema podacima FHP-a i FHP Kosovo na području Kosova se još 1669 osoba vodi kao nestalo. Od tog broja njih 1100 je albanske nacionalnosti, 419 srpske, a 150 druge.⁴⁷

U međuvremenu je Međunarodna komisija za nestale osobe napravila aplikaciju⁴⁸ putem koje je moguće prijaviti nestalu osobu ili lokaciju na kojoj se nalaze moguće masovne grobnice ili ostaci nestale osobe.

Glas žrtava

„Prvo su bili našli Idriza. Svi su bili na jednom mestu u grupi, u Batajnici, u Srbiji... Svi su odjednom pronađeni. Sve smo sahranili. Ali nisu sva tela kompletno sahranjena. Nisu nam rekli da im nedostaju... Mom mužu je 2017. došlo jedno rame. Samo deveru i njegovom sinu su rekli. Nama kao ženama niko ništa nije rekao. Ne kažem da je trebalo i deci. Upravo sam se bila vratila s posla i srela se s jednim Sokolom, gostom, i njemu je bio došao jedan deo. Kada su mi rekli, činilo mi se da je čitavo Kosovo palo na mene, toliko mi je bilo teško.⁴⁹ Šesnaest krompira da ti se pokvare, pa ostaneš bez ručka, a kamoli šesnaest muškaraca.”⁵⁰

- Fetije Mirena, Kosovo Polje

U selu Staro Čikatovo ubijeno je ukupno 27 albanskih civila. Svedoci su u izjavama FHP-u rekli: „Uveče, nekoliko meštana koji su preživeli zločin su sahranili tela ubijenih na mestu gde su ih pronašli, u četiri grobnice. Oni su se do povlačenja srpskih snaga sa Kosova krili u šumi pored sela. Prema njihovom svedočenju, početkom juna, policija je došla u selo i iskopala tela iz grobnica. Tela su utovarili u vojni kamion, a u grobnice su stavili leševe krava.”⁵¹

Osobe povezane sa događajima

Obrad Stevanović je tokom 1999. godine magistrirao na temi Specifičnost rukovođenja jedinicama policije u izvršavanju posebnih kriminalističko-bezbednosnih zadataka, a zatim i doktorirao 2008.

47 Sudbina nestalih u ratovima devedesetih na Balkanu: opstrukcija umesto civilizacijske perspective i humanitarne dimenzije, Fond za humanitarno pravo, 29. avgust 2019: <https://www.hlc-rdc.org/?p=36874>;

48 Međunarodna komisija za nestale osobe, aplikacija: [https://oic.icmp.int/index.php?w=intro&l=ba](https://oic.icmp.int/index.php?w=intro&l=ba;);

49 Živeti uz sećanje na nestale: knjiga sećanja sa ispovesti- ma članova porodice nestalih tokom poslednjeg rata na Kosovu, Forum ZFD, Priština, 2019, str. 23-24

50 Isto, str. 25

51 FHP Dosije: Rudnica, str. 31;

godine na temi Posebnosti albanskog terorizma na Kosovu i Metohiji. Danas je redovni profesor na Kriminalističko-policijskom univerzitetu.⁵²

Goran Radosavljević Guri nakon pada Slobodana Miloševića postaje komandant Žandarmerije, jedinice policije Srbije u kojoj ostaje do 2005. godine. Sjedinjene Američke Države (SAD) su Radosavljeviću zabranile ulazak u zemlju, a Kongres SAD-a insistira na njegovom hapšenju i istrazi ubistva braće Bitići. Predsednik Srbije Aleksandar Vučić istovremeno obećava da će rešiti slučaj i izjavio je kako nema dokaza za hapšenje,⁵³ dok je Radosavljević i dalje član Glavnog odbora Srpske napredne stranke.⁵⁴

Ljubiša Diković nikada nije procesuiran zbog zločina počinjenih u zoni odgovornosti jedinica kojima je komandovao. Godine 2011. postavljen je za načelnika Generalštaba. U februaru 2015. godine predsednik Srbije Tomislav Nikolić odlikovao je Dikovića Ordenom belog orla sa mačevima prvog stepena, motivisan pojačanim interesovanjem domaće i međunarodne javnosti za dokaze o Dikovićevoj potencijalnoj odgovornosti za ratne zločine i njihovo prikrivanje.⁵⁵ Diković je penzionisan 2018. godine. Nakon toga ga je predsednik Srbije Aleksandar Vučić odlikovao Ordenom Karadorđeve zvezde prvog stepena, najvišim odlikovanjem za državljane Srbije.⁵⁶

Sudski epilozi

Dokazi o premeštanju tela kosovskih Albanaca izvođeni su u predmetima Đorđević i Šainović et al. pred MKSJ i predmetima Suva Reka i Bitići pred sudovima u Srbiji.

Vlastimir Đorđević, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova i načelnik RJB-a, kontrolisao je PJP i SAJ. Pred MKSJ je osuđen za zločine protiv čovečnosti nad albanskim civilima na Kosovu, odnosno za deportaciju, prisilno premeštanje, ubistvo i progone na rasnoj, verskoj i političkoj osnovi, kao i za kršenje zakona i običaja ratovanja. Osuđen je za prebacivanje leševa sa Kosova u Srbiju, što se tretiralo kao pokušaj skrivanja zločina većih razmera, pri čemu je ocenjeno i to da je u ovoj operaciji imao vodeću ulogu.⁵⁷ Đorđević je priznao pokopavanje i skrivanje leševa u Batajnici, kao

52 Biografija Obrada Stevanovića, Kriminalističko-policijski univerzitet: http://www.kpu.edu.rs/cms/mentor_i/277-ostevanovic;

53 Navršava se 20 godina od ubistva trojice braće Bitići;

54 Jelena Diković, Vučić žrtvuje budućnost Srbije zbog Radosavljevića, Danas, 20. decembar 2018: <https://www.danas.rs/drustvo/vucic-zrtvuje-buducnost-srbije-zbog-radosavljevica/>;

55 B. Baković, Nikolić odlikuje Dikovića, Politika online, 7. februar 2015: <http://www.politika.rs/scc/clanak/318431/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%9B-%D0%BE%D0%B4%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%83%D1%98%D0%B5-%D0%94%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B%D0%B0>

<http://rs.n1info.com/Vesti/a460581/Vucic-odlikovao-Borisova-Dikovica-Tozovca.html>;

56 Jelena Mirković, Vučić odlikovao Borisova, Dikovića, Tozovca, N1, 15. februar 2019: <http://rs.n1info.com/Vesti/a460581/Vucic-odlikovao-Borisova-Dikovica-Tozovca.html>;

57 Presuda Žalbenog veća u predmetu Đorđević pred MKSJ, 27. januar 2014: <https://www.icty.org/x/cases/djordjevic/acjug/bcs/140127.pdf>;

i posedovanje informacija o telima u Perućcu, ali se trudio da svoju ulogu u zločinima umanji.⁵⁸ Prema presudi Pretresnog veća MKSJ 2011. godine je osuđen na zatvorsku kaznu od 27 godina. Žalbeno veće mu je 2014. godine smanjilo kaznu zatvora na 18 godina. Godine 2019. zbog mogućnosti prevremenog puštanja Đorđevića na slobodu pokrenuta je peticija da se njegov otpust uslovi otkrivanjem drugih masovnih grobnica.⁵⁹ Đorđević se trenutno nalazi u zatvoru u Nemačkoj.

U predmetu Šainović et al. pred MKSJ su optuženi Nikola Šainović, Dragoljub Ojdanić, Nebojša Pavković, Vladimir Lazarević, Sreten Lukić i Milan Milutinović.⁶⁰ Tokom rata na Kosovu Šainović je bio potpredsednik Savezne Vlade SRJ, Ojdanić načelnik Generalštaba, Lazarević komandant Prištinskog korpusa VJ, Pavković komadant Treće armije VJ, Lukić načelnik MUP-a za Kosovo i Metohiju, a Milan Milutinović predsednik Srbije.

Pretresno veće MKSJ je 26. februara 2009. godine donelo presudu prema kojoj je Milutinović oslobođen optužbi, budući da kao predsednik Srbije nije imao direktnu komandu nad vojskom i snagama koje su činile zločine. Šainović, Pavković i Lukić su osuđeni na po 22 godine zatvora za zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja, a Ojdanić i Lazarević na 15 godina zbog pomaganja i podržavanja deportacije i prisilnog premeštanja.⁶¹

U žalbenom postupku i Ojdanić i tužilaštvo su povukli žalbu, te je njegov postupak zaključen, a 2013. godine mu je, nakon odslužene dve trećine kazne, odobreno puštanje na slobodu. Nakon presude Žalbenog veća, Šainović, Pavković i Lukić su osuđeni za deportaciju, prisilno premeštanje i progone kao zločine protiv čovečnosti, ubistvo kao zločin protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja. Šainović je osuđen na 18 godina zatvora, a Žalbeno veće je 2015. odobrilo njegovo prevremeno puštanje na slobodu. Pavković izdržava dvadesetdvo godišnju kaznu zatvora u Finskoj, a Lukić se nalazi u Poljskoj gde izdržava kaznu zatvora od 20 godina. Lazarević, osuđen na 14 godina zbog deportacije i prisilnog premeštanja kao zločina protiv čovečnosti, prevremeno je pušten 2015. godine.

58 FHP Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, str. 54;

59 ICTY: Don't Release War Criminal Vlastimir Đorđević: <https://www.change.org/p/vlastimir-djordjevic-should-not-be-released-from-icty-jail-until-he-helps-locate-additional-mass-graves-in-serbia-and-cooperates-in-other-unre->

[solved-cases-from-the-kosovo-war;](https://www.change.org/p/vlastimir-djordjevic-should-not-be-released-from-icty-jail-until-he-helps-locate-additional-mass-graves-in-serbia-and-cooperates-in-other-unre-solved-cases-from-the-kosovo-war)

60 Presuda Žalbenog veća u predmetu Šainović et al. pred MKSJ, 24. januar 2014: <https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/acjug/bcs/140123.pdf>;

61 Presuda Pretresnog veća u predmetu Šainović et al. pred MKSJ, 26. februar 2009: https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/tjug/bcs/jud090226p3_bcs.pdf;

Za zločine u Suvoj Reci u martu 1999. godine, za ubistvo članova porodice Beriša, civila među kojima su bili žene, deca, starci i jedna trudnica, pred Odeljenjem za ratne zločine Višeg suda u Beogradu 2009. godine osuđeni su Radojko Repanović, komandir policijske stanice u Suvoj Reci, i Slađan Čukarić, policajac, na 20 godina, Miroslav Petković, rezervista, na 15 godina i Milorad Nišavić, inspektor DB-a, na 13 godina zatvora. Radoslav Mitrović, komandir 37. odreda PJP-a, Nenad Jovanović, pomoćnik komandira policijske stanice Suva Reka, kao i Zoran Petković, rezervista, oslobođeni su optužbi.⁶²

Optužnica protiv pripadnika OPG Srećena Popovića i njegovog potčinjenog Miloša Stojanovića podignuta je 2006. godine zbog ubistva braće Bitići. Prvog stepena presuda Višeg suda u Beogradu doneta je 2009. godine, a drugog stepena 2013. godine. Optuženi su braću Bitići po izdržavanju kazne u Prokuplju prevezli do Nastavnog centra u Petrovom Selu, u kom su nekoliko dana proveli zatvoreni, a zatim ih predali pripadnicima MUP-a i SAJ-a koji ih vezuju žicom i odvoze do jame za odlaganje smeća u kojoj se već nalazila masovna grobnica sa telima kosovskih Albanaca. Budući da nije dokazano da su u trenutku izvršenja krivičnog dela braća Bitići imala status ratnih zarobljenika, Apelacioni sud je smatrao da ni Popović i Stojanović nisu mogli da izvrše ratni zločin protiv ratnih zarobljenika koji im se stavlja na teret, pa su obojica oslobođena optužbi.⁶³

Memorijalizacija

Obeležja za žrtve pronađene u masovnim grobnicama na teritoriji Srbije do danas nema. Na njih nevladine organizacije poput FHP-a, Žena u crnom i Inicijative mladih za ljudska prava podsećaju različitim aktivnostima i uličnim performansima.⁶⁴ FHP je 2015. godine pokrenuo Inicijativu za memorijal u Batajnici za koji je moguće potpisati online peticiju.⁶⁵

U Batajnici, u naselju 13. maj, je 2011. godine na inicijativu SAJ-a započela izgradnja crkve posvećene svetom Stefanu Dečanskom. Temelje crkve su iskopali pripadnici jedinice, a patrijarh Srpske pravoslavne crkve, Irinej, ih je 2018. godine zbog toga i odlikovao Ordenom svetog kralja Milutina.⁶⁶

62 Drugog stepena presuda u ponovljenom postupku u predmetu Suva Reka, Apelacioni sud u Beogradu, 06. jun 2011: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/04/Drugostepena_presuda_u_ponovljenom_postupku-06.06.2011.pdf;

63 Drugog stepena presuda Apelacionog suda u Beogradu u predmetu Bitići, 18. januar 2013: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/07/Drugostepena-presuda1.pdf>;

64 Obeleženo 20 godina od zločina nad albanskim civilima

na Kosovu, Inicijativa mladih za ljudska prava, 26. mart 2019: <https://www.yihr.rs/bhs/obelezeno-20-godina-od-zlocina-nad-albanskim-civilima-na-kosovu/>;

65 Inicijativa za memorijal u Batajnici, peticija: <https://www.batajnicamemorialinitiative.org/sr/peticija>;

66 Patrijarh odlikovao SAJ i Vulevića za gradnju crkve, Danas, 10. april 2018: <https://www.danas.rs/drustvo/patrijarh-odlikovao-saj-i-vulevica-za-gradnju-crkve/>;

Reditelj Ognjen Glavonić je 2016. godine snimio dokumentarni film „Dubina dva“, čiju je produkciju radio FHP. U filmu se, zahvaljujući podršci MKSJ-a i FHP-a, mogu čuti svedočenja kako učesnika u operaciji skrivanja tela, tako i porodica žrtava.

Inicijativa mladih za ljudska prava je 2018. godine uputila poziv listama koje su učestvovala u beogradskim izborima da se izjasne po pitanju podizanja memorijala u Batajnici. Od 24 liste izjasnilo se samo njih pet, i to: Liberalno demokratska partija, Republikanska stranka, grupa građana Šta radite bre - Marko Bastać, Pokret slobodnih građana, odnosno Saša Janković u svoje lično ime, i Pokret obnove kraljevine Srbije. Sve one su prepoznale potrebu za memorijalom.⁶⁷

⁶⁷ Stavovi izbornih lista o memorijalu u Batajnici, Inicijativa mladih za ljudska prava, 01. mart 2018: <https://www.yihr.rs/bhs/odgovori-izbornih-lista-u-beogradu-povodom-izgradnje-memorijanog-centra-u-batajnici/>

Logori za Hrvate 1991-1992

Tokom 87 dana, od avgusta do novembra 1991. godine, Vukovar (Republika Hrvatska) je bio pod opsadom jedinica Jugoslovenske narodne armije (JNA), pripadnika Teritorijalne odbrane (TO) i srpskih paravojnih jedinica. Nakon pada grada, do tada bogatog i multietničkog mesta, veliki broj kako hrvatskih branitelja, tako i civila hrvatske i srpske nacionalnosti, žena, dece i starih, doveden je u logore u Srbiji. Balkanska istraživačka mreža (BIRN) navodi da je prema podacima hrvatske Komisije za nestale i zatočene iz tih logora „ukupno razmenjeno 7.666 osoba od decembra 1991. do avgusta 1992. Od toga je bilo 219 osoba mladih od 18 godina, 932 žene i 424 starijih od 60 godina. Bilo je 46 posto civila, 52 posto vojnika, dok za ostale nije utvrđen status.”⁶⁸

Logori za Hrvate su na teritoriji Srbije otvarani već od oktobra 1991. godine. Nalazili su se na imanjima u Begejcima i Stajićevu, u Kazneno-popravnom zavodu (KPZ) u Sremskoj Mitrovici, KPZ-u i Vojnom zatvoru u Nišu, Vojno-istražnom zatvoru (VIZ) i prostorijama Instituta za bezbednost u Beogradu. Odluku o otvaranju logora potpisao je general Veljko Kadjević, u to vreme Savezni sekretar za narodnu odbranu Jugoslavije (SSNO), a u njenom stvaranju je učestvovala pravna služba Uprave bezbednosti (UB) SSNO. Tehnički i organizacioni detalji, odnosno sve ono što se ticalo rada logora, od hrane, preko odabira upravnika i čuvara, pa sve do odluka o puštanju logoraša bilo je povereno JNA, odnosno njenom kontraobaveštajnom delu.⁶⁹ Čuvari u logorima bili su vojnici i vojni policajci, a islednici uglavnom pripadnici Uprave bezbednosti JNA. Islednici su od logoraša pokušavali da silom izvuku informacije i priznanja o ratnim zločinima.

Uslovi u logorima

Pri dolasku u logore zatočeni su prolazili kroz špalir vojnika, odnosno između dva reda vojnika okrenutih jednih naspram drugih koji bi ih tukli rukama, nogama, ali i pendrecima i ostalim predmetima. Nakon prolaska kroz špalir, logoraši su bili primoravani da se skidaju i predaju svoje

⁶⁸ Barbara Matejčić i Zoran Kosanović, Hrvatski zarobljenici iz Vukovara mučeni u Nišu, BIRN, 27. januar 2011: <https://balkaninsight.com/2011/01/27/hrvatski-zarobljenici-iz-vukovara-muceni-u-nisu/?lang=sr;>

⁶⁹ Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: [https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;](https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html)

lične stvari. Novac i dragocenosti im po izlasku iz logora nisu bili vraćani. Uslovi u logorima su bili takvi da su logoraši morali da hodaju pognutih glava i sa rukama na leđima, dok su ih čuvari tukli svakodnevno, čak i pri odlasku u toalet kada bi ih terali i da pevaju četničke pesme. Osim fizičke torture, tortura je bila i psihička. Čuvari bi, na primer, izveli logoraša na streljanje, samo da bi se umesto rafala začule salve smeha. Kako je u logorima bio i određeni broj žena, ni silovanja nisu izostala. U logorima je uglavnom bilo hladno, logoraši su primoravani da sede i spavaju na betonu, često i bez pokrivača, hrane je bilo u minimalnim količinama, a vršenje lične higijene i medicinska nega su mahom bili uskraćivani.⁷⁰

Stanje u logorima je bilo posebno teško do dolaska Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK) početkom decembra 1991. godine, kada se desio i najveći broj ubistava i nestanaka.⁷¹ Nakon dolaska MKCK-a uslovi u logorima bi se poboljšali, a zatvorenici, budući popisani, su se osećali bezbednije. Logori Begejci i Stajićevo su zbog pojačanog nadzora međunarodne zajednice ubrzo zatvoreni, a zatvorenici su iz njih premeštani u logore u Sremskoj Mitrovici i Nišu.

Begejci

U mestu Begejci (današnji Torak) 1. oktobra 1991. osnovan je logor za Hrvate iz Osijeka, Vukovara, Vinkovaca i okolnih mesta. U Begejcima su do njegovog zatvaranja decembra 1991. bili zatočeni pripadnici hrvatskih vojnih snaga, ali i manji broj rezervista iz Srbije koji su odbili da učestvuju u ratu i koji su iz Paragova, mesta kod Novog Sada, prevoženi u Begejce. U mestu Paragovo pretežno su bili Hrvati iz Vojvodine ili Hrvati hapšeni prilikom prolaska kroz Vojvodinu.

Osim njih, bilo je i civila, žena i dece. Procenjuje se da je kroz logor prošlo oko 750 ljudi⁷², a da je među njima bilo 37 žena.⁷³ U tekstu iz oktobra 1991. godine za list „Zrenjanin“ pod nazivom „Divlji gosti pitome ravnice“ govori se o sabirnom centru u Lovačkom domu u Begejcima u kom se nalaze pripadnici hrvatskih snaga, ali i civili koje je komanda Prve vojne oblasti JNA tu sklonila. Sekretar Lovačkog društva Fazan, Đorđe Kitaresku, svedoči da je vojna policija došla po njega pre nego što je ogradila prostor za logor, te da je potom ulazio u logor i svedočio nasilju. Logor u Begejcima, odnosno napušteno seosko imanje, sastojao se od zgrade za zatvorenike i zgrade za vojnike,

⁷⁰ Isto;

⁷¹ Barbara Matejčić i Zoran Kosanović, Hrvatski zarobljenici iz Vukovara mučeni u Nišu, BIRN, 27. januar 2011: <https://balkaninsight.com/2011/01/27/hrvatski-zarobljenici-iz-vukovara-muceni-u-nisu/?lang=sr;>

⁷² Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: [https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;](https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html)

⁷³ Manda Patko, Četvrti forum za tranzicionu pravdu u Prištini, REKOM, 29. oktobar 2008: [http://www.recom.link/sr/manda-patko/;](http://www.recom.link/sr/manda-patko/)

bio je opasan bodljikavom žicom i okružen reflektorima, a čuvali su ga pripadnici Sekretarijata unutrašnjih poslova (SUP) sa mitraljezima i psima, a logorom je komandovao potpukovnik JNA Nikola Petrović.⁷⁴ Logoraši su u Begejcima spavali na betonu i išli u improvizovani toalet. Hrane je bilo malo, a postojale su samo jedna kanta sa vodom i jedna čaša za sve zatvorenike. Čuvari su tokom noći budili zatvorenike i terali ih da pevaju četničke pesme.⁷⁵

Doktor Mladen Lončar, Hrvat iz Iloka i logoraš, na suđenju Goranu Hadžiću (Hadžić) pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) svedoči o prebijanjima i silovanjima koja su se dešavala u logoru,⁷⁶ a pukovnik JNA Bogdan Vujić na suđenju Vukovarskoj trojci (Mrkšić et al.) govori da su nakon 16 časova zatvorenici ostajali sami sa čuvarima u logoru,⁷⁷ čime je pokušavao da sa sebe skine odgovornost za zločine i znanje o njihovom odvijanju.

Stajićevo

Logor u Stajićevo je bio aktivan od 18. novembra do 22. decembra 1991. godine, nakon čega su logoraši prebačeni u Sremsku Mitrovicu. U Stajićevo su bili zatočeni pripadnici hrvatskih oružanih snaga, ali i civili i nekoliko lekara. Komandant logora bio je pukovnik JNA Miroslav Živanović. Logoraše su ispitivali pripadnici UB JNA, pomenuti pukovnik Bogdan Vujić je obavljao funkciju islednika, a general Aleksandar Vasiljević, koji se nalazio na čelu UB JNA, je posećivao logore. Aleksandar Vasiljević bio je zamenik načelnika UB JNA od 1990. do 1991. godine, zatim načelnik UB JNA do 1992. godine kada je prevremeno penzionisan. Reaktiviran je aprila 1999. godine kao zamenik načelnika Službe bezbednosti Vojske Jugoslavije (VJ) i na tom položaju je ostao do 2000. godine. Penzionisan je 2001. godine.⁷⁸

Budući da je Stajićevo bilo poljoprivredno dobro ograđeno visokom bodljikavom žicom, logoraši su bili smešteni u štalama, a čuvari, vojni policajci, stalno su bili uz njih. Logoraši su bili vezani, a tek nakon dolaska MKCK dobili su pristup toaletu, vodi i ćebadi za pokrivanje. Iako je među njima bilo i starih i bolesnih, ranjenih, nepokretnih, onih koji boluju od shizofrenije ili dijabetesa, vojska im nije davala lekove, već im je rečeno da će lekove dobiti od Crvenog krsta.⁷⁹

74 Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;

75 Isto;

76 Mladen Lončar, svedočenje u predmetu Hadžić pred MKSJ, 06. septembar 2013: <https://www.icty.org/x/cases/hadzic/trans/en/130906ED.htm>;

77 Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;

<https://www.icty.org/x/cases/hadzic/trans/en/130906ED.htm>;

78 Aleksandar Vasiljević bio je svedok tužilaštva u predmetima protiv Slobodan Miloševića i Gorana Hadžića pred MKSJ, Sajt MKSJ: <https://www.icty.org/bcs/content/aleksandar-vasiljevi%C4%87>;

79 Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;

Jednom prilikom su trojica zarobljenika uspjela da pobjegnu, ali meštani su ih uhvatili, pretukli i pozvali vojsku da dođe po njih.⁸⁰ Prema izjavi Žarka Pavletića, logoraša u Stajićevu, u logoru su ubijeni Ivan Kamerla, Ivan Kunac, Branko Koh i Božo Kelava.⁸¹

Sremska Mitrovica

KPZ u Sremskoj Mitrovici izgrađen je još za vreme Austrougarske vladavine i od tada postoji kao zatvor. Od 18. novembra 1991. do 14. avgusta 1992. godine jedna njegova četvrtina služila je kao logor za zarobljenike iz Hrvatske. O tome svedoči Sulejman Tihić, Bošnjak i bivši član Predsedništva Bosne i Hercegovine (BiH), čije svedočenje pokazuje da je u logoru bilo zatvorenika ne samo iz Hrvatske, već i iz BiH.⁸² U Sremsku Mitrovicu je ubrzo nakon pada Vukovara stigao jedan broj civila, pacijenata i lekara iz Vukovarske bolnice.⁸³

Prema tekstu Tatjane Tabački i Andreja Jakovljeva „Logori u Srbiji devedesetih” za smeštaj zatočenika iz Vukovara, ali i sa teritorije BiH, korišćena je glavna zgrada KPZ-a, dugačka šezdesetak, a široka osam metara, dok je za mučenje korišćen podrum zgrade KPZ-a.⁸⁴ Logoraši isprva nisu imali mogućnost održavanja lične higijene, te su zbog pojave vaški prskani insekticidom, a tek nakon prvih meseci, tačnije nakon dolaska Crvenog krsta, prvi put su se okupali.⁸⁵ Zatvorenici su premlaćivani za vreme vožnje ka Sremskoj Mitrovici, odnosno u Bogojevu, gde bi se autobus zaustavio, potom na ulasku u KPZ Sremska Mitrovica, gde su morali proći kroz špalir vojnika, a zatim je tortura vršena svakodnevno, tokom zatočeništva.⁸⁶ Osim čuvara, i islednici u Sremskoj Mitrovici su se služili brutalnim metodama. Logoraš Šandor Željko, navodi da ga je izvesni Šalić, pripadnik Kontraobaveštajne službe (KOS), za vreme ispitivanja terao da jede so i biber od čega je imao bolove u stomaku i rane u ustima.⁸⁷

Niš

Logor u Nišu nalazio se u zgradi KPZ-a. Otvoren je 18. novembra 1991. i funkcionisao je do 26. februara 1992. Logorom u Nišu komandovao je izvesni pukovnik Jovanović, do čijeg imena nisu uspjeli da dođu ni autori teksta Logori u Srbiji devedesetih ni novinari BIRN-a.⁸⁸

80 Isto;

81 Branka Mihajlović, Hoće li Vukovarci postaviti spomen obeležje u Zrenjaninu, Radio Slobodna Evropa, 05. oktobar 2009: <https://www.slobodnpa.org/a/1843949.html>;

82 Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;

83 Presuda Pretresnog veća u predmetu Mrkšić et al. pred MKSJ, 27. septembar 2007: <https://www.icty.org/x/cases/mrksic/tjug/bcs/070927.pdf>;

84 Isto;

85 Isto;

86 Isto;

87 Isto;

88 Barbara Matejčić i Zoran Kosanović, Hrvatski zarobljenici iz Vukovara mučeni u Nišu, BIRN, 27. januar 2011: <https://balkaninsight.com/2011/01/27/hrvatski-zarobljenici-iz-vukovara-muceni-u-nisu/?lang=sr>;

Islednici u Nišu su od logoraša pokušavali da izvuku priznanja tako što su se igrali dobrih i loših policajaca, pri čemu bi dvojica najpre tukla zatvorenika, a onda bi pred njega stupao treći, koji ga je nagovarao da potpiše priznanje, obećavajući mu da će tako mučenja prestati.⁸⁹

Neki bivši logoraši navode da je logor u Nišu bio najgori. Logoraš Niko Miroslavljević govori: „Svi logori su bili gadni, ali Begejci i Niš su bili najgori. U Nišu su nas stalno tukli. Upadali su iznenada u sobu i danju i noću i tukli ljude čak i u krevetu. I pendrecima i kundacima su tukli.”⁹⁰ Od posledica batina dobijenih u logoru preminuo je Petar Mesić čiji su posmrtni ostaci 2010. godine ekshumirani na niškom Novom groblju sa još devet neidentifikovanih osoba.⁹¹ O ubistvu, odnosno okolnostima sahranjivanja Petra Mesića, svedoči hrvatski sveštenik Branimir Kosec, takođe logoraš, od koga je pukovnik Jovanović tražio da izvrši obred sahrane.⁹²

Beograd

U Beogradu su se mesta zatočenja nalazila u prostorijama Vojno istražnog zatvora (VIZ) pri Vojnom sudu u Ustaničkoj 29, kao i na Banjici, u objektima Instituta bezbednosti, u neposrednoj blizini Vojno-medicinske akademije. Oba mesta zatočenja bila su operativna u periodu od oktobra 1991. do 14. avgusta 1992 godine.⁹³

VIZ se sastojao od različitih zatvorskih prostorija, ćelija, samica i prostorija za ispitivanje. Zatvorenici iz Hrvatske su bili smešteni u jednom izolovanom krilu, sa čijih prozora nisu mogli gledati napolje na druge zatvorenike.⁹⁴ Pri Vojnom sudu u Ustaničkoj nalazilo se i Vojno tužilaštvo gde je podignuta optužnica za oružanu pobunu protiv Vlada Ošusta i još petorice zarobljenika iz VIZ-a, a zatim je i doneta prvostepena presuda Vojnog suda u aprilu 1992. godine po kojoj su osuđeni na kazne zatvora od 9 do 13 godina. Ošust ističe da je „na vojnom sudu u Beogradu bilo zatočeno više hrvatskih vojnika i policajaca, oko 123, protiv kojih su vođeni sudski postupci.”⁹⁵

Osim navedenih, postojalo je još nekoliko logora za Hrvate koji su se nalazili u kasarni JNA u Zrenjaninu, Vojnom zatvoru u Šidu i Vojnom zatvoru u Aleksincu.⁹⁶ Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora navodi i postojanje logora u Novom Sadu, odnosno u dvorani

89 Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;

90 Hrvatski zarobljenici iz Vukovara mučeni u Nišu;

91 Ekshumirano deset tela, Danas, 28. januar 2011. godine: <https://www.danas.rs/drustvo/ekshumirano-deset-tela/>;

92 Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;

93 Isto;

94 Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora: <http://hdlsk1.hr/svjedocanstva/viz-beograd/>;

95 Čvrsto smo verovali da će i taj dan doći, dan naše slobode, 24 sata, 14. avgust 2017: <https://www.24sata.hr/news/cvrsto-smo-verovali-da-ce-i-taj-dan-doci-dan-nase-slobode-535584>;

96 FHP Dosije: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2019, str. 44: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2019/01/Dosije_Hrvati_u_Vojvodini_srp.pdf;

SPENS, Bujanj Potoku i Somboru.⁹⁷ Pored građana Hrvatske iz Vukovara i okoline, kroz logore na teritoriji Srbije prošao je i određen broj građana Srbije hrvatske nacionalnosti koji su živeli u Vojvodini. Fond za humanitarno pravo (FHP) je pored slučaja Mladena Lončara iz Iloka, dokumentovao i slučajeve torture nad Ljubomirom Kurajem iz Beške, koji je u logoru u Sremskoj Mitrovici proveo šest meseci i potom svedočio o maltretiranju od strane pripadnika JNA, kao i slučaj torture nad Ivanom Paradžikovićem iz Kukujevaca koji je u više logora u Srbiji proveo ukupno 79 dana gde je dobijao batine.⁹⁸

Logori za Hrvate u Srbiji raspušteni su nakon razmene zarobljenika 14. avgusta 1992. godine, što je rezultat političkog dogovora Srbije i Hrvatske. Nakon sastanka predsednika Savezne Vlade Republike Jugoslavije (SRJ) Milana Panića i predsednika Vlade Hrvatske Franje Gregurića, održanog 29. jula 1992. u Ženevi, na kom je dogovoreno da će se razmena obaviti po principu „svi za sve”.⁹⁹ Do razmene je došlo u naselju Nemetin kod Osijeka i tom prilikom je pušteno 714 hrvatskih zarobljenika. Iako su do poslednjeg trenutka logoraši ubeđivani da do razmene možda neće doći, ona se ipak desila i kasnije je proslavljena u Osijeku.¹⁰⁰

Glas žrtava

„Dočekalo nas je dvadeset korpulentnih vojnih policajaca, dobro opremljenih palicama, letvama, željeznim šipkama, željeznim bokserima itd. Kasnije smo saznali da su za ovakve prilike specijalno obučavani u Bujanj potoku kod Beograda, gdje je stacionirana baza vojne policije. Nisu čekali da nas postroje i pregledaju, nego su odmah počeli mlatiti po nas pedesetak iz autobusa, pri tom nismo smjeli ni vikati ni jaukati. Samo su urlali na nas da spustimo glavu dolje, a ruke na leđa.” - A. B. o dolasku u logor u Begejci¹⁰¹

„Smrzavali smo se jer je prostorija bila bez tavana, samo pokrivena crijepom. Hranu smo dobivali 2 puta dnevno i to krišku kruha, malo čaja i po neki komadić salame, kobasice ili jednu malu paštetu na nas trojicu. Osim što su nas mučili glađu imali su i psihičke torture nad nama zatočenicima. Morali smo pjevati srpske pjesme koje nismo znali i onda bi nas zbog toga tukli.

⁹⁷ Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora: <http://hdlsk1.hr/>;

⁹⁸ FHP Dosije: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, str 45-46;

⁹⁹ Čvrsto smo vjerovali da će i taj dan doći, dan naše

slobode;

¹⁰⁰ Isto;

¹⁰¹ Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora: <http://hdlsk1.hr/svjedocanstva/begejci/>;

Noću su dolazili sa psima, pijani i uživljavali se nad nama zvjerski nas mlateći. Mislio sam da to neću preživjeti.” - H. A. o uslovima u logoru Stajičevo.¹⁰²

„Počinju pojedinačna ispitivanja s ciljem podizanja optužnica za oružanu pobunu i činjenje „ratnih zločina“. Svako vojno djelovanje hrvatskih vojnika i policajaca na protivničku živu silu i materijalno tehnička sredstva smatrana su kaznenim djelima ili čak zločinima. U postupcima ispitivanja korištene su različite metode fizičke i psihičke prisile - iznude. Odnos pojedinih čuvara prema zarobljenicima bio je nečovječan. Često su kršena temeljna prava zarobljenika. Dvoje zarobljenika umire od fizičkih ozljeda, a veliki broj ima trajne posljedice.” - Vlado Ošust o logorovanju u KPZ Sremska Mitrovica.¹⁰³

„Ispitivači su i ovdje nastojali iznuditi priznanja za nekakva nedjela, koja kod nas nisu nikada počinjena. Za nepriznavanje obično bi slali na tzv. hlađenje. Na hlađenje bi obično odvodio podoficir s dva policajca u tzv. niške katakombe (podrumske samice), skinuli bi nas potpuno gole i bose i zatvorili u prostor 2x1,5 m, s rešetkama na prozorima bez stakala, a vani snijeg 30 cm, temperatura minus 20oC.” - V. M. o metodama mučenja u Nišu.¹⁰⁴

„Što se tiče boravka u Beogradu najteže je bilo izdržati psihološku torturu. Pošto je bilo nas više optuženih, meni je trebalo biti suđeno tek u zadnjoj grupi. Međutim ja suđenju nisam prisustvovao, jer je prije toga došlo do razmjene. Bilo je grozno svaki dan očekivati hoće li doći do suđenja, tko će doći iz Vukovara i optuživati me i kakve će laži sve izreći. Ipak prije nego se to dogodilo došlo je do razmjene. U Nemetinu sam vidio jednog „prijatelja” Simića u uniformi milicije „Krajine”. Sam put od Beograda do Nemetina bio je na samom rubu smrti. Stajali smo po selima u Baranji, a civili su nam ulazili u autobus i tukli, psovali, a UNPROFOR je samo sve gledao.” - R. A. o razmeni logoraša u Nemetinu.¹⁰⁵

102 Isto: [http://hdlskl.hr/svjedocanstva/stajicevo/;](http://hdlskl.hr/svjedocanstva/stajicevo/)

103 Čvrsto smo vjerovali da će i taj dan doći, dan naše slobode;

104 Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora: [http://hdlskl.hr/svjedocanstva/nis/;](http://hdlskl.hr/svjedocanstva/nis/)

105 Isto: [http://hdlskl.hr/svjedocanstva/viz-beograd/;](http://hdlskl.hr/svjedocanstva/viz-beograd/)

Sudski epilozi

Pred MKSJ za zločine u logorima optuženi su Slobodan Milošević¹⁰⁶ i Goran Hadžić¹⁰⁷, međutim ovi sudski predmeti su okončani zbog smrti obojice optuženih. Prema optužnici, Slobodan Milošević, u periodu zatočenja logoraša predsednik Srbije i član kolektivnog predsedništva Savezne Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), kao i Hadžić, teretio se za učešće u zločinačkom poduhvatu u kome je uspostavljen režim progona koji je pored ostalih zločina uključivao i dugotrajno i rutinsko zatvaranje i zatočenje, torturu i nehumane uslove života za više hiljada hrvatskih i drugih nesrpskih civila u zatočeničkim objektima u Hrvatskoj i izvan nje, uključujući zatvoreničke logore koji su se nalazili u Crnoj Gori, Srbiji i Bosni i Hercegovini.¹⁰⁸

Goran Hadžić je bio predsednik Vlade samoproglašene Srpske autonomne oblasti Slavonija, Baranja i zapadni Srem (SAO SBZS), a nakon toga predsednik Republike Srpske Krajine (RSK),. Uhapšen je tek 2011. godine posle višedecenijskog bekstva. Među zločinima za koje se teretio navodi se i protivpravno zatvaranje ili pritvaranje u nehumanim uslovima Hrvata i drugih nesrba u nekoliko zatočeničkih objekata u Srbiji: na poljoprivrednom dobru Stajićevo i kasarnama u Zrenjaninu i Sremskoj Mitrovici, kao i nekoliko objekata u Hrvatskoj, uključujući Velepromet (pored Vukovara) i centar za obuku TO u Erdutu.¹⁰⁹

U predmetu Mrkšić et al. pred MKSJ,¹¹⁰ u prvostepenoj presudi potvrđeno je postojanje logora za Hrvate na teritoriji Srbije. Svedoci poput generala Aleksandra Vasiljevića i pukovnika Bogdana Vujića su umanjivali svoju ulogu i za zločine okrivljavali pripadnike vojske koji više nisu živi ili su već optuženi za druge zločine.¹¹¹

Tužilaštvo za ratne zločine (TRZ) u Beogradu je 2006. godine u saradnji sa Državnim odvjetništvom Hrvatske pokrenulo istragu o logorima u Srbiji.¹¹² Iste godine FHP je Prvom opštinskom sudu u Beogradu podneo tužbu za naknadu štete u ime 19 žena i maloletnika koji su bili u logorima

106 Druga izmenjena optužnica u predmetu Milošević pred MKSJ, 23. oktobar 2002: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/bcs/mil-2ai021023b.htm;

107 Predmet Hadžić, Druga izmenjena optužnica, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 22. mart 2012: <https://www.icty.org/x/cases/hadzic/ind/bcs/120322.pdf>;

108 Predmet Milošević, Optužnica za Hrvatsku, MKSJ, 27. septembar 2001. godine: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/bcs/mil-ii010927b.htm;

109 Predmet Hadžić, Druga izmenjena optužnica, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 22. mart 2012: <https://www.icty.org/x/cases/hadzic/ind/bcs/120322.pdf>

110 Presuda Pretresnog veća u predmetu Mrkšić et al. pred MKSJ, 27. septembar 2007: <https://www.icty.org/x/cases/mrksic/tjug/bcs/070927.pdf>;

111 Logori u Srbiji devedesetih;

112 Tatjana Tagirov, Ratni zločini: Čovek sa velikim Č, Vreme br. 908, 29. maj 2008: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=635882>;

Begejci i Sremska Mitrovica.¹¹³ Naredne godine FHP je istom sudu podneo tužbu u ime 12 bivših logoraša zbog zatvaranja u logorima Begejci, Stajićevo i Sremska Mitrovica, ali je prvostepenom presudom ta tužba odbijena. Predmet se potom, po žalbi FHP-a, našao pred Apelacionim sudom, pred kojim postupak još uvek nije okončan.¹¹⁴

Udruženje logoraša Vukovar 1991 je 2008. godine u saradnji sa FHP-om podnelo krivičnu prijavu TRZ-u u Srbiji protiv nepoznatih lica iz više logora u Srbiji koja se terete za ratne zločine protiv ratnih zarobljenika. Prekrivični postupak je u toku, dok TRZ čeka na podatke policije, a vojska se ne oglašava.¹¹⁵

Za nasilje nad logorašima u Sremskoj Mitrovici optužen je Marko Crevar, čuvar koji je pre toga bio pripadnik TO i milicije RSK. Crevar je 2015. godine pred Odeljenjem za ratne zločine Višeg suda u Beogradu osuđen na kaznu zatvora u trajanju od godinu dana i šest meseci zato što je za vreme ispitivanja mučio ratne zarobljenike i nanosio im telesne povrede.¹¹⁶

U svedočenjima logoraša pominju se različiti nadimci čuvara, a po tome što se ponavljaju vidi se da su isti čuvari po zatvaranju jednog logora prelazili u drugi, te tako nastavljali sa mučenjem zatvorenika.¹¹⁷ Čuvari logora se i danas kriju iza nadimaka i nepotpunih imena kao što su Šeki, Rambo, Tajson... Može se pretpostaviti da su nadimci i bili smišljeni kako bi se sakrio identitet čuvara i onemogućio sudski postupak.

Pred Županijskim sudom u Osijeku 2018. godine počelo suđenje u odsustvu generalu Aleksandru Vasiljeviću, načelniku UB JNA pri SSNO za zločine nad Hrvatima u logorima u Srbiji u kojima je i ubijeno pet osoba u logorima Begejci i Stajićevo, sedam u logoru Sremska Mitrovica i jedna osoba u Nišu. Optužnica je obuhvatala i pukovnika Miroslava Živanovića, koji je u međuvremenu preminuo.¹¹⁸

Grupa bivših logoraša je na Građanskom sudu u Zagrebu 2019. godine tužila Srbiju za neosnovano zatvaranje i kršenje Ženevskih konvencija. U tužbama protiv Srbije, bivši logoraši se pozivaju na

113 Tužba protiv Srbije zbog odvođenja hrvatskih civila u logore na teritoriji Vojvodine nakon pada Vukovara 1991. Godine, Fond za humanitarno pravo, 17. oktobar 2007: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13629>;

114 Dušan Komarčević, Tužba hrvatskog logoraša pred sudom u Beogradu, Radio Slobodna Evropa, 14. novembar 2018: <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-srbija-tuzba-logoras/29600702.html>;

115 Hrvatski zarobljenici iz Vukovara mučeni u Nišu;

116 Presuda protiv Marka Crevara u predmetu Sremska

Mitrovica pred Višim sudom u Beogradu, 18. februar 2015: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/10/Presuda_15-18.02.2015.pdf;

117 Logori u Srbiji devedesetih;

118 U Osijeku počelo suđenje bivšem šefu KOS-a Aleksandru Vasiljeviću za ratni zločin, Novosti, 22. oktobar 2018: [https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:756313-U-Osijeku-pocelo-sudjenje-bivsem-sefu-KOS-a-Aleksandru-Vasiljevicu-za-ratni-zlocin](https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:756313-U-Osijeku-pocelo-sudjenje-bivsem-sefu-KOS-a-Aleksandru-Vasiljevicu-za-ratni-zlocin;);

činjenicu da su popisani od strane MKCK-a, da poseduju neophodnu medicinsku dokumentaciju, kao i na činjenicu da je Crna Gora obeštetila logoraše sa svoje teritorije. Osim njih, pedesetak bivših logoraša tuži Srbiju pred sudovima u Srbiji.¹¹⁹

U martu 2020. godine Vlada Republike Hrvatske je obećala finansijsku i stručnu pomoć za 5000 logoraša koji tuže Srbiju, a koji su, kako navode iz Hrvatskog udruženja logoraša srpskih koncentracijskih logora, spremni da nakon iscrpljivanja svih pravnih lekova pravdu potraže i pred Evropskim sudom za ljudska prava.¹²⁰

Memorijalizacija

Prema izjavi Đorđa Kitareskog, koji je imao pristup logoru zbog poznavanja terena i koji je govorio o mučenjima u logoru, u Begejcima je 1992. godine srušena logorska zgrada i od njenih ostataka je izgrađena crkva u selu Višnjicevo.¹²¹ Godine 2001. je promenjeno i ime mesta. Begejci se danas zovu Torak, ne bi li se što manje dovodili u vezu sa zločinima koji su u tom mestu izvršeni tokom sukoba devedesetih. Ni na mestu zatočenja u Stajićevo nema obeležja.

Udruženja logoraša koji su bili zatočeni u Begejcima i Stajićevo od 2009. godine pokušavaju da obeleže ova mesta adekvatnim spomenikom i održavanjem komemoracija, ali do danas nisu u potpunosti uspeli u tome. Godine 2009. njihov dolazak i planirana komemoracija su otkazani zbog protivljenja Udruženja ratnih vojnih invalida Zrenjanina, koji su svoj protest protiv postavljanja ploče iskazali tako što su štrajkovali glađu i organizovali dežurstva, kako bi bili sigurni da do postavljanja obeležja neće doći.¹²² Udruženje ratnih vojnih invalida Zrenjanina se se na ovaj korak odlučilo nakon što je predsednik Skupštine grada Zrenjanina, Aleksandar Marton, član Lige socijaldemokrata Vojvodine, primio delegaciju udruženja pravnik Vukovar 1991 i u ime lokalne samouprave im obećao postavljanje spomen-ploče u Stajićevo i Begejcima.¹²³ Dolazak bivših logoraša MUP je najpre odložio, a zatim i zabranio.

119 Logoraši iz Hrvatske tuže Srbiju: Za svaki dan u logoru traže po 135 evra, plus povrede, B92, 15. jun 2019: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2019&mm=06&dd=15&nav_category=64&nav_id=1554969;

120 Enis Zebić, U planu pet tisuća tužbi hrvatskih logoraša protiv Srbije, Radio Slobodna Evropa, 06. mart 2020: <https://www.slobodnaevropa.org/a/do-kraja-godine-pet-tisuca-tuzbi-hrvatskih-logorasa-protiv-srbije/30472578.html>;

121 Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;

122 Miroslava Pudar, Obeležiti „logore“ za Hrvate na godišnjicu pada Vukovara, Danas, 18. oktobar 2011: <https://www.danas.rs/drustvo/obeleziti-logore-za-hrvate-na-godisnjicu-pada-vukovara/>;

123 Zrenjanin: Vojni invalidi traže smenu, Večernje novosti, 26. septembar 2009: [https://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:252197-%D0%97%D1%80%D0%B5%D1%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD-%D0%92%D0%BE%D1%98%D0%BD%D0%B8-%D0%B8%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0](https://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:252197-%D0%97%D1%80%D0%B5%D1%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD-%D0%92%D0%BE%D1%98%D0%BD%D0%B8-%D0%B8%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0;);

Godinama nakon ove zabrane udruženja logoraša su najavljivala postavljanje ploče u Stajićevu, ali sve do 2016. godine nikakvih pomaka nije bilo. Te godine se Aleksandar Vučić, tada predsjednik Vlade Srbije, sastao sa delegacijom logoraša i obećao omogućavanje komemoracija u Stajićevu.¹²⁴ Ovaj susret je bio rezultat sporazuma Srbije i Hrvatske o otvorenim pitanjima, poznat kao Subotička deklaracija, koju su 20. juna 2016. godine u Subotici potpisali predsjednik Vlade Republike Srbije Aleksandar Vučić i predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar-Kitarović.¹²⁵

Naredne, 2017. godine, nakon sastanka sa Aleksandrom Vučićem na samitu Procesu saradnje u jugoistočnoj Evropi (SEECP), predsjednica Grabar-Kitarović izjavila je da je za jesen dogovorena poseta bivših logoraša Stajićevu, gde bi oni „u miru i dostojanstvu” trebalo da polože vence.¹²⁶ Međutim, komemoracija je ponovo izostala. Predsjednik udruženja Vukovar 1991 Zoran Šogut izjavio je da su bivši logoraši dva puta pokušali da postave spomen-ploču u Stajićevu, ali da ih je državni vrh odbio.¹²⁷ Nevladine organizacije poput Vojvođanskog građanskog centra i Žena u crnom apeluju na lokalne vlasti da obeležja postave¹²⁸ jer samo priznavanja zločina vode suočavanju sa prošlošću i, najzad, pomirenju.

Avgusta 2018. godine predsjednik Republike Srbije, Aleksandar Vučić, govoreći o realizovanim tačkama Subotičke deklaracije, rekao je da je dogovoreno započinjanje razgovora u vezi sa obeležavanjem mesta stradanja Hrvata u Srbiji tokom devedesetih godina prošlog veka, te da se čeka na njihov predlog kako bi to moglo da se uradi.¹²⁹ Međutim, do aprila 2020. godine nema informacija da li je do dogovora i došlo.

Logori za Bošnjake 1995-1996

Nekoliko godina nakon zatvaranja logora za Hrvate, u jeku rata u Bosni, na području Srbije su otvoreni logori za Bošnjake. Posle pada Srebrenice, odnosno ubistva preko 7000 muškaraca i prisilnog premeštanja žena i dece u julu 1995. godine, Vojska Republike Srpske (VRS) se uputila ka drugoj zaštićenoj zoni Ujedinjenih nacija – Žepi. Nakon operacije Krivaja 95, odnosno napada na područje Srebrenice, Ratko Mladić, načelnik Generalštaba Vojske Republike Srpske (1992-1996)

¹²⁴ Prvi srbijanski dužnosnik primio vukovarske logoraše i branitelje, Večernji list, 12. jul 2016: <https://www.vecernji.hr/vijesti/vukovarski-logorasi-kod-vucica-1098896>;

¹²⁵ Vučić i Grabar-Kitarović potpisali Deklaraciju o unapređenju odnosa između Srbije i Hrvatske, Portal Subotica.com, 20. jun 2016: <https://www.subotica.com/vesti/vucic-i-grabar-kitarovic-potpisali-deklaraciju-o-unapredjenju-odnosa-izmedju-srbije-i-hrvatske-id26366.html>;

¹²⁶ Dalibor Stupar, O logorima za Hrvate i Bošnjake u Srbiji

tokom devedesetih, VOICE, 4. jul 2017: <http://voice.org.rs/o-logorima-za-hrvate-i-bosnjake-u-srbiji-tokom-devedesetih/>;

¹²⁷ Čvrsto smo verovali da će i taj dan doći, dan naše slobode;

¹²⁸ Obeležiti „logore“ za Hrvate na godišnjicu pada Vukovara;

¹²⁹ Šta je sve Srbija učinila za “svoje” Hrvate, RTS, 8. avgust 2018: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3223971/sta-je-sve-srbija-ucinila-za-svoje-hrvate.html>;

je naredio operaciju Stupčanica 95 koja je za cilj imala „likvidiranje enklave“ Žepa.¹³⁰ Krajem jula 1995. održan je i sastanak Ratka Mladića i Hamdije Torlaka, predsednika Izvršnog odbora i člana Ratnog predsedništva Žepe, na kom je Mladić zahtevao razoružavanje i obećavao evakuaciju civila. Nakon sastanka, započeta je evakuacija civila prema Kladnju. Evakuacija je u predmetu Tolimir pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) okarakterisana kao prisilno premeštanje, što predstavlja zločin protiv čovečnosti.¹³¹

Budući da su muškarci sa područja Žepe već znali za događaje u Srebrenici, odlučili su da pred nadiranjem VRS-a pređu Drinu i predaju se vlastima Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). Muškarci koji su u improvizovanim splavovima odlučili da pređu na teritoriju Srbije, misleći da će tako lakše dobiti status izbeglica i preći u neku treću zemlju, su uglavnom bili pripadnici Armije Bosne i Hercegovine (BiH), ali je među njima bilo i civila i maloletnika.¹³² Pri prelasku reke dočekivali su ih granični bataljoni Vojske Jugoslavije (VJ) i pripadnici Posebne jedinice policije (PJP).¹³³

Grupu koja je 1. avgusta prešla Drinu, a potom se uspela planinom Zvijezda, dočekali su pripadnici 16. graničnog bataljona VJ, koji su ih zatim odveli ka mestu Jagoštica, u opštini Bajina Bašta, u kom je bilo sedište pomenutog bataljona, gde su ih dočekali i pripadnici Sekretarijata unutrašnjih poslova (SUP) Užice i meštani.¹³⁴ Grupa koja je 4. ili 5. avgusta preplivala granicu odvedena je u Odeljenje uprave policije (OUP) Bajina Bašta.¹³⁵ Fond za humanitarno pravo (FHP) u dosijeu Šljivovica i Mitrovo Polje procenjuje da je u periodu između 31. jula i 25. oktobra u Srbiju prešlo oko 800 Bošnjaka sa područja Žepe.¹³⁶

Dolazak u logore

Nakon ulaska u Srbiju i susreta sa pripadnicima vojske i policije muškarci su popisivani, pretresani i ispitivani. Tokom ispitivanja, koje se uglavnom ticalo njihove uloge u Armiji BiH, zarobljenici su prebijani i nazivani pogrdnim imenima.¹³⁷ Osim fizičke torture koja je počela već po ulasku u Srbiju, zastrašivani su i time da će biti odvedeni u Višegrad i predati Milanu Lukiću, koji je komandovao paravojnom jedinicom Osvetnici, čiji su članovi odgovorni za otmice i ubistva građana SRJ u Sjeverinu i Štrpcima, kao i za zločine nad nesrpskim stanovništvom u Višegradu u BiH.

130 FHP Dosije: Šljivovica i Mitrovo Polje, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2016, str. 10: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/12/Dosije_Sljivovica_u_Mitrovo_polje.pdf;

131 Isto, str. 10-11;

132 Isto, str. 14;

133 Isto, str. 7;

134 Isto, str. 14;

135 Isto, str. 15;

136 Isto, str. 12;

137 Isto, str. 14;

Umesto toga, zarobljenici su ukrcani u kamione sa spuštenom cirkadom i njima prevezeni do logora Šljivovica. Za vreme transporta dolazilo je i do gušenja zarobljenika, a na njihove pokušaje da se domognu vazduha, policajci su reagovali udarcima.¹³⁸

Uslovi u logorima Šljivovica i Mitrovo Polje

Logor Šljivovica nalazio se u istoimenom selu, u okolini Užica. Procenjuje se da je u njemu bilo smešteno oko 350 logoraša.¹³⁹ Obezbeđenje su činili pripadnici SUP-a Užice, a inspektori Odseka za granične poslove, strance, putne isprave i oružje SUP-a imali su ulogu islednika. Glavni islednik bio je šef Odseka - Radisav Ojdanić, a logorski kompleks se sastojao od napuštenih baraka građevinskog preduzeća Planum, od čega je u jednoj bila smeštena uprava logora, a u drugima su se nalazili zarobljenici.¹⁴⁰ Po pristizanju u Šljivovicu zarobljenici su prolazili kroz špalir vojnika, a zatim bili polivani hladnom vodom i prisiljavani da kleče na betonu.

Budući da logor Šljivovica nije bio dovoljno velik da primi sve zatočenike, neki od njih su već sledećeg dana Raketinim autobusima prebačeni u logor Mitrovo Polje, nakon što su pri ulasku u autobuse opet prošli kroz špalir. Logor Mitrovo Polje se nalazio u blizini Aleksandrovca, otvoren je 4. avgusta 1995, a zatvoren 9. februara 1996. godine i sastojao se od dve zgrade - Rasina i Sutjeska.¹⁴¹ Obezbeđenje su činili pripadnici SUP-a Kruševac, a funkciju glavnog islednika obavljao je Vladimir Milićević, šef Odseka za granične poslove, strance, putne isprave i oružje u SUP-u Kruševac.¹⁴²

U prostorijama u kojima su boravili logoraši u Šljivovici nije bilo kreveta, ležalo se na betonu, a samo je nekolicina zatvorenika dobila ćebad,¹⁴³ a logoraši Mitrovog Polja, za koje se procenjuje da ih je bilo 450, spavali su ili na dečijim krevetima ili na podu.¹⁴⁴ Prvih nekoliko meseci u logorima Šljivovica i Mitrovo Polje nije bilo uslova za obavljanje lične higijene, tako da su se pojavljivale vaške. Hrane je bilo retko i u nedovoljnim količinama, a s vremenom se pogoršavala. Ako je i bilo, morala se pojesti brzo, kako bi se izbegle batine, što je istovremeno značilo da nisu svi stizali na red da jedu.¹⁴⁵ U Mitrovom Polju logorašima je bilo dozvoljeno da skupljaju travu i od nje prave čajevе.¹⁴⁶

138 Isto, str. 16;

139 Isto, str. 16;

140 Isto, str. 17;

141 Isto, str. 22;

142 Isto, str. 41;

143 Isto, str. 17;

144 Isto, str. 23;

145 Isto, str. 18;

146 Isto, str. 23;

U logorima su postojali poljski toaleti, a logoraši su, da bi ih koristili, morali da zatraže dozvolu od čuvara, prekrste se i izgovore svoje srpsko ime koje su im čuvari nadenuli i na koje su bili prisiljeni da se odazivaju.¹⁴⁷ Budući da su svakodnevno bili maltretirani i tučeni, čak i noću ili prilikom odlaska u toalet, logoraši su izbegavali kontakte sa čuvarima i vršili su nuždu u prostorijama u kojima su i boravili.

Osim fizičkog maltretiranja, logoraši su bili primoravani da se međusobno tuku, da se krste i da pevaju četničke pesme.¹⁴⁸ Pripadnici policije koji su imali ulogu obezbeđenja su ih nazivali i raznim pogrđnim imenima, ismevajući njihov mršav i zapušten izgled. Pevali su im: „Neuhranjen si, Alija, zato što si Balija“¹⁴⁹ i nazivali ih „umetnicima“, a terali su ih i da hodaju pognute glave, čime su čuvari iskazivali svoju moć nad njima. Neke od metoda mučenja uključivale su i prisiljavanje logoraša da gledaju direktno u sunce dok ne bi pali u nesvest, pretnje ubistvom uz stavljanje cevi pištolja u usta koja je zapravo bila prazna,¹⁵⁰ te davanje tegle feferona umesto obroka posle nekoliko dana izglednjivanja.¹⁵¹ Prećeno im je vraćanjem u Bosnu i predavanjem Radovanu Karadžiću, predsedniku Republike Srpske, osuđenom za genocid i zločine protiv čovečnosti u BiH.¹⁵² Logoraši koji su bili u izolaciji su posebno ispitivani o svojim vezama sa Armijom BiH.¹⁵³ Osoblje bolnice iz Užica je zatvorenima Šljivovice pružalo medicinsku pomoć, ali su logoraši kasnije svedočili da su lekari često bili neprijateljski nastrojeni prema njima.¹⁵⁴ Jedan logoraš Mitrovog Polja je preminuo zbog bolesti creva, iako se to moglo sprečiti da adekvatna reakcija medicinskog osoblja nije izostala.¹⁵⁵

Iako je o seksualnom nasilju u patrijarhalnim sredinama teško govoriti, posebno kada je reč o seksualnom nasilju nad muškarcima, nekolicina logoraša iz Šljivovice i Mitrovog Polja je istraživačima FHP-a dala izjave o onome što se u logorima dešavalo, iako se pretpostavlja da je žrtava seksualnog nasilja bilo mnogo više. O brutalnosti jednog od čuvara logoraš A2 kaže: „On je terao nas logoraše da uzajamno seksualno opštimo, da se dodirujemo, da jedan drugom ejakuliramo u usta. On i još neki policajci su mokrili po nama.“¹⁵⁶ Osim silovanja i mokrenja po zatvorenima, desio se i slučaj kada su čuvari logorašu stavljali crevo u analni otvor, a zatim puštali vodu pod jakim pritiskom.¹⁵⁷

147 Isto, str. 17 i 25;

148 Isto, str. 19;

149 Isto, str. 18;

150 Isto, str. 20;

151 Isto, str. 23;

152 Isto, str. 24;

153 Isto, str. 25;

154 Isto, str. 20;

155 Isto, str. 26;

156 Isto, str. 27;

Logore za Bošnjake je tokom njihovog postojanja posetilo više međunarodnih organizacija. Prva organizacija koja je posetila logore za Bošnjake u Srbiji jeste Međunarodni komitet Crvenog krsta (MKCK). Iako im je isprva ulazak bio zabranjen, predstavnici MKCK-a su ipak ušli u logor Mitrovo Polje 4. avgusta 1995, a zatim i u Šljivovicu 18. avgusta iste godine. MKCK je popisao gotovo sve zarobljenike, osim onih koji su se nalazili u tzv. „izolaciji“, do kojih je uspeo da dođe tek nekoliko meseci kasnije. Logoraši koji su bili u izolaciji su posebno ispitivani o svojim vezama sa Armijom BiH.¹⁵⁸ Iako su se higijenski uslovi u logorima popravili posle dolaska predstavnika MKCK-a (higijena, posteljina),¹⁵⁹ Amir Omerspahić, jedan od bivših logoraša Šljivovice, izjavio je da je više voleo da predstavnici Crvenog krsta ne dolaze jer bi se nakon njihovih poseta čuvari još gore ophodili prema logorašima.¹⁶⁰ MKCK je u logor donosio i hranu i odeću, međutim logoraši svedoče da ona nije stizala do njih.¹⁶¹

U oktobru 1995. logore je posetio i Stručni tim Ministarstva za inostrane poslove SRJ. Tim je dao preporuke za poboljšanje uslova u logorima (hrana, topla voda), ali nije zabeležio ništa o maltretiranju logoraša o kojem preživeli svedoče, mada je nivo torture u logorima posle njihovog dolaska bio manji.¹⁶²

Aprila 1996. Državna komisija BiH za traženje nestalih osoba je ušla u Šljivovicu i konstatovala da se radi o logoru zatvorenog tipa, opasanog bodljikavom žicom koju čuvaju dresirani psi, a u kom se nalaze zatvorenici u izuzetno lošem psihofizičkom stanju. Komisija BiH je u logorima zatekla relativno mali broj zatvorenika (276 od 799), budući da je većina njih ranije poslata u treće zemlje.¹⁶³

Kada je logor u Mitrovom Polju zatvoren, ostatak zarobljenika, njih 194, je ponovo prebačeno u Šljivovicu u kojoj su i ostali do njenog raspuštanja 10. aprila 1996. godine.¹⁶⁴ Na dan raspuštanja logora 13 ili 14 logoraša je zadržano zbog sumnje da su izvršili ratne zločine, što je izazvalo negativnu reakciju vlasti BiH i Komesarijata za izbeglice UN-a (UNHCR), nakon čega su logoraši i oslobođeni.¹⁶⁵

157 Isto, str. 28;

158 Isto, str. 25;

159 Isto, str. 31;

160 Bivši logoraši o logorima u Srbiji: Umirali su od mučenja, N1, 25. februar 2017: <http://ba.n1info.com/Vijesti/a139683/Bivsi-logorasi-o-logori->

[ma-u-Srbiji-Umirali-su-od-mucenja.html](#);

161 FHP Dosije: Šljivovica i Mitrovo Polje, str. 31;

162 Isto, str. 32-33;

163 Isto, str. 29-30;

164 Isto, str. 22;

165 Isto, str. 28;

Vreme provedeno u logoru je na zatvorenike ostavilo trajne posledice. Neke od njih su fizičke, nastale usled čestog prebijanja i nehigijenskih uslova života, a druge mentalne, poput depresije i posttraumatskog stresnog poremećaja, razvijene kao posledica života u nehumanim uslovima i konstantnom strahu. Logoraši koji su potražili psihološku podršku danas manje ili više uspešno žive sa onim kroz šta su prošli i govore o svom iskustvu, iako su im bile potrebne godine da se osnaže i progovore.

Glas žrtava

„Pri dolasku, odmah su nas počeli tući, čak su nas i ismijavali i meni su rekli da napravim frizuru jer nas snima Crveni krst. U sobi broj šest, otac i ja smo bili šest mjeseci. Najteži momenti u logoru su bili izgladnjivanje, jer u šest mjeseci nikad nismo bili siti. Nikada nisam smio podići glavu”. - Emir Agić koji se u logoru Šljivovica morao predstavljati kao Slaviša.¹⁶⁶

„Ja sam imao posjekotinu na palcu, i kad su došle te neke specijalne jedinice da me sprovedu, i odveli su nas kod sela Jagoštica meni tada nepoznatom kraju. Mene je tada konstantno jedan udarao, a pošto su mi bile ruke za vratom, a glava oborena, prebili su mi prste. Prsti su mi pukli, počela je jaka krv i bol, ali nisam smio maći ruke iza vrata. Dovedi su nas u to selo Jagoštice, tu nas je već bilo 92 u grupi, i natjerali su nas u jedan kamion pod ceradu. Bila je velika vrućina, i pred sami mrak, povelu su nas u ovo selo Šljivovica, meni takođe nepoznat kraj, gdje su nas preuzeli ovi iz MUP-a Srbije. Konto sam, sad će biti super jer smo se riješili vojske, međutim, tek tada nastaje pravi haos i pakao. Svako večer ispitanja, pisanja izjava, optužnice neke nepostojeće, ja sam bio tada dijete takoreći, aman, to je bio užas. Ja sam svakog dana imao sve više i više problema sa rukom. Jednog dana su došli neki bolničari iz Užica, ja sam se prijavio da me pregledaju i doktorka je rekla da moram hitno u bolnicu. Naredne večeri sam u policijskom autu otišao u Užice, i prvi put sam osjetio neko olakšanje, jer taj doktor što je bio tu, toliko je bio ljubazan, nikada mu ne mogu zaboraviti, prvo, spasio mi je život, pa ruku.” - Amir Omerspahić, logoraš iz Šljivovice¹⁶⁷

¹⁶⁶ Bivši logoraši o logorima u Srbiji: Umirali su od mučenja;

¹⁶⁷ Novka Ilić, Srbija: Bivši logoraši nakon osamnaest godina u Šljivovici, Radio Slobodna Evropa, 24. jul 2013:

<https://www.slobodnaevropa.org/a/bivsi-logorasi-nakon-osamnaest-godina-u-sljivovici/25055993.html>;

„Bile su formirane sobe za izolaciju u koje su smeštani određeni ljudi koji su označeni kao nekakvi ratni zločinci i koji su posebno maltretirani, izglednjivani. Batine su bile takve da je neko mogao vrlo teško da primjeti da ste dobili batine, na primjer batine po stopalima, sjednete na stolicu, na koljena, i onda vas mlate po stopalima, ili u predjelu bubrega.” - Senad Jusufbegović logoraš iz Mitrovog Polja¹⁶⁸

Osobe povezane sa događajima

O uključenosti državnog vrha Srbije i Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) govore i činjenice da su muškarce iz Žepe pri prelasku granice dočekivale jedinice PJP i granični bataljoni VJ, kao i lokalni SUP-ovi i OUP-ovi. Bivši specijalni izaslanik Evropske unije za bivšu Jugoslaviju, Karl Bilt, svedoči o tome da je predsednik Slobodan Milošević bio obavešten o situaciji u okolini Žepe, te da je prihvatanje muškaraca iz te enklave, umesto njihovog hvatanja i predavanja VRS-u, bio politički, oportunistički izbor.¹⁶⁹ Najzad, o postojanju logora svedoči i formiranje Stručnog tima Ministarstva za inostrane poslove SRJ koji je negirao zlostavljanja u logorima, ali je utvrdio da se prema zarobljenicima ne ponaša u skladu sa zakonom.¹⁷⁰

Radisav Ojdanić i Vladimir Milićević, glavni islednici u logorima Šljivovica i Mitrovo Polje, nisu bili odgovorni za obezbeđivanje logora, već su tu dužnost vršili načelnici odeljenja milicije u Užicu i Kruševcu. Ojdanić i Milićević su danas u penziji.¹⁷¹

Ljubiša Diković, general koji je tokom 1995. godine komandovao 16. graničnim bataljonom VJ,, bataljonom koji je hvatao muškarce koji su utočište od VRS-a pokušali da nađu u Srbiji i odvodio ih u logore, postavljen je 2011. godine za načelnika Generalštaba, a 2018. godine je penzionisan.¹⁷²

Obrad Stevanović, 1995. godine komandant PJP-a,¹⁷³ svedočio je u predmetu Milošević pred MKSJ o odvođenju oko osam stotina zarobljenih Bošnjaka do logora u Šljivovici i Mitrovom Polju za koje tvrdi da su bili pripadnici Armije BiH.¹⁷⁴ Stevanović nikada nije procesuiran. Danas je redovni profesor na Kriminalističko-policijskom univerzitetu u Beogradu.¹⁷⁵

¹⁶⁸ Isto;

¹⁶⁹ FHP Dosije : Šljivovica i Mitrovo Polje, str. 36;

¹⁷⁰ Isto, str.32;

¹⁷¹ Isto, str. 41;

¹⁷² Diković je 1999. godine, tokom rata na Kosovu, komandovao 37. motorizovanom brigadom Vojske Jugoslavije. Njegova uloga opisana je u dosijeima Fonda za humanitarno pravo Dosije: Ljubiša Diković (2011): <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/10/Ljubisa-Dikovic-Dosije-and-Pri->

[log.pdf i Dosije: Rudnica \(2015\): http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/01/Dosije_Rudnica_sr.pdf](http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/01/Dosije_Rudnica_sr.pdf)

¹⁷³ FHP Dosije: Šljivovica i Mitrovo Polje, str. 40;

¹⁷⁴ Svedočenje Obrada Stevanovića u predmetu Milošević pred MKSJ, 27. maj 2005: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/050527ED.htm

¹⁷⁵ Biografija Obrada Stevanovića, Kriminalističko-policijski univerzitet: <http://www.kpu.edu.rs/cms/mentor/277-ostevanovic;>

Sudski epilozi

U sudskim postupcima pred MKSJ se nije utvrđivala odgovornost za logore Šljivovicu i Mitrovo Polje, iako su dokazi o njihovom postojanju izvedeni u predmetima Milošević, Tolimir, Popović, Perišić i Stanišić i Simatović.¹⁷⁶ Logori za Bošnjake u Srbiji se ne pominju ni u presudi u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Jugoslavije za genocid izvršen na teritoriji BiH koji se vodio pred Međunarodnim sudom pravde od 1993. do 2007. godine.¹⁷⁷

FHP je 2011. godine Tužilaštvu za ratne zločine (TRZ) podneo krivičnu prijavu protiv više identifikovanih i neidentifikovanih lica koja su devedesetih vršila nasilje u logorima. Tužilaštvo je zaključilo da nema ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika, kao ni zločina protiv čovečnosti¹⁷⁸, dela koje je u domaće zakonodavstvo ušlo tek 2006. godine, te ga TRZ iz tog razloga ne razmatra, jer u trenutku izvršenja dela ono u domaćim zakonima nije postojalo.¹⁷⁹ FHP se potom obratio Ustavnom sudu koji je žalbu odbacio. Godine 2014. Evropskom sudu za ljudska prava podnete su dve predstavke protiv Republike Srbije od strane FHP-a u ime bivših logoraša i porodica stradalih logoraša. Evropski sud za ljudska prava ih je odbacio jer je smatrao da se sa predstavkom zakasnilo i da ju je trebalo podneti najkasnije šest meseci od kada se videlo da TRZ neće procesuirati zločine.¹⁸⁰ FHP je u periodu 2007/2008. godine pokretao i parnične postupke za naknadu štete u ime bivših logoraša. U predmetu Enes Bogilović i drugi, Prvi osnovni sud je 2010. godine doneo odluku kojom se zahtevi tužilaca odbijaju kao neosnovani. Apelacioni sud je tu odluku 2012. godine poništio i vratio predmet na ponovno suđenje jer je bio stava da je u toku postupka sud uzimao u razmatranje dokaze samo jedne strane. Prvi osnovni sud je i nakon toga doneo presudu kojom se odbijaju zahtevi tužilaca, a 2014. godine je Apelacioni sud tu presudu i potvrdio.¹⁸¹ Slično se dogodilo i sa drugi predmetima, poput predmeta Omer Čavčić i drugi.¹⁸² Mujo Vatreš, koji je u logorima u Srbiji proveo više od šest meseci i izgubio oko 50 kilograma, 2013. godine je dobio presudu i novčanu nadoknadu od 500 000 dinara. To je prva presuda u korist bivšeg logoraša, a značajna je i zbog toga što se njome potvrđuju postojanje logora i odgovornost države Srbije.¹⁸³

176 Dosije Šljivovica i Mitrovo Polje, str. 50;

177 Primena Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida (Bosna i Hercegovina protiv Jugoslavije) Međunarodni sud pravde, 26. februar 2007: <http://www.worldlii.org/int/cases/ICJ/2007/2.html>;

178 Dosije Šljivovica i Mitrovo Polje, str. 50-52;

179 Milan Simić, Put ka pravdi: Razvoj instituta zločina protiv čovečnosti: http://www.tuzilastvorz.org.rs/pravda_u_tranziciji/SRP/SRP03/700.pdf;

180 Odluka Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Kamenica i dr. protiv Srbije, 04. oktobar 2016: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22full-text%22:\[%22%224159/15%22%22\],%22document-](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22full-text%22:[%22%224159/15%22%22],%22document-collectionid%22:[%22JUDGMENTS%22,%22DECISIONS%22],%22itemid%22:[%22001-168404%22]})

[collectionid%22:\[%22JUDGMENTS%22,%22DECISIONS%22\],%22itemid%22:\[%22001-168404%22\]};](collectionid%22:[%22JUDGMENTS%22,%22DECISIONS%22],%22itemid%22:[%22001-168404%22]})

181 Pravo žrtava na reparacije u Srbiji i standardi Evropskog suda za ljudska prava, Izveštaj za 2014/2015. godinu, Fond za humanitarno pravo, str.76-77: https://www.documenta.hr/assets/files/objave/Izvestaj_o_reparacijama_2014_FF.pdf;

182 Isto, str. 69-72;

183 D. Milikić, Za zatočenje u logoru u Srbiji 500.000 dinara, Danas, 18. januar 2013: <https://www.danas.rs/drustvo/za-zatocenje-u-logoru-u-srbiji-500-000-dinara/>;

Memorijalizacija

Mesta stradanja logoraša iz Bosne i Hercegovine danas nisu obeležena. Barake u Šljivovici su zapaljane kako bi se zatrlo sećanje na njih, a preostale dve su svake godine u sve gorem stanju. Čeka se samo da se tiho i konačno sruše, pa da potpuno zaboravimo da su ljudi ikada silovani tu. Na mestu logora u Mitrovom Polju je danas Nastavni centar Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije. U okviru Nastavnog centra nalaze se učionice i otvoreni i zatvoreni sportski tereni, a nudi se i više vrsta obuka, među kojima je i „logorovanje”.¹⁸⁴

Osim odsustva materijalnog obeležja, u javnosti skoro da i nema pomena o nekadašnjim logorima. Kada se na internetu pretražuju termini Šljivovica i Mitrovo Polje, o njima se govori kao o turističkim atrakcijama, atraktivnim zbog lepote prirode koja ih okružuje, dok o logorima za Bošnjake u Srbiji danas govore samo preživeli logoraši i organizacije civilnog društva.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Nastavni centar MUP Mitrovo Polje: <http://prezentacije.mup.gov.rs/upravazaobrazovanje/lat-organizacija-nc6.html>;

¹⁸⁵ Grupa mladih iz Srbije posetila Srebrenicu i logor u Šljivovici, Inicijativa mladih za ljudska prava, 28. februar 2020: <https://www.yihr.rs/bhs/grupa-mladih-iz-srbije-posetila-srebrenicu-i-logor-u-sljivovici/>

PRISILNE MOBILIZACIJE U SRBIJI

Mobilizacijska kriza 1991-1992

Već na samom početku rata postavlja se nekoliko pitanja – ko je s kim u ratu, zašto Jugoslovenska narodna armija ratuje na teritorijama Hrvatske i Slovenije, čija je Jugoslovenka narodna armija (JNA) vojska i da li je Srbija zvanično u ratu? Dana 2. jula 1991, dok rat u Sloveniji uveliko traje, nekoliko stotina roditelja regruta upada u Skupštinu Srbije uz uzvike „izdaja“, „vratite nam decu“, „napolje, napolje“, „vi ste nesposobni“.¹⁸⁶ Roditelji, uglavnom majke vojnika, sročile su nekoliko zahteva. Između ostalog, neki od zahteva su da se svi vojnici iz Srbije povuku i vrate iz Slovenije i Hrvatske, da JNA formira rezervni sastav starijih od 30 godina i pošalje te jedinice umesto mladih vojnika u Sloveniju. Ako to ne može – majke traže da inostrane mirovne snage obezbede prekid vatre. Zahteva se, takođe, obustavljanje slanja regruta iz Srbije u Sloveniju i Hrvatsku, kao i odgovornost generala Veljka Kadijevića, tadašnjeg saveznog sekretara za narodnu odbranu. Na kraju ovaj (samo)inicijativni odbor majki traži da se svi zahtevi ispune u roku od 24 sata, i da to garantuje predsednik Srbije Slobodan Milošević od koga su tražile da 'odmah dođe u Skupštinu'.¹⁸⁷

Iste večeri, mobilisani vojnici iz Srbije kreću na granicu Vojvodine i Hrvatske.¹⁸⁸ Sutradan, građani u Loznici blokiraju mobilisanu jedinicu rezervista.¹⁸⁹ Opšta konfuzija u JNA i slab odziv na mobilizaciju u Beogradu samo još više produbljuju krizu.

Nakon deset dana rata u Sloveniji u junu 1991. godine, donosi se odluka o povlačenju JNA. Međutim, mobilizacija se nastavila. Na nekim graničnim prelazima u Srbiji počeli su da vraćaju vojno sposobne muškarce bez obzira na ispravne pasoše i nije im bilo dozvoljeno da napuste zemlju. Polovinom jula 1991. godine u Pančevu demonstriraju rezervisti pušteni na odsustvo: prvenstveno se žale na nervno rastrojstvo i neizvesnost i traže da im se objasni postoji li JNA, brane li zemlju samo oni ili i rezervisti iz drugih republika Jugoslavije.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Siniša Dedeić, "Smirivanje u Sloveniji, napetost u Hrvatskoj (4. deo)", Istinomer, 2011: <https://www.istinomer.rs/amnezija/smirivanje-u-sloveniji-napetost-u-hrvatskoj-4-deo/>;

¹⁸⁷ Isto;

¹⁸⁸ Ofelija Backović, Vasić Miloš, Aleksandar Vasović, Spomenik neznanom dezertneru, Vreme br. 895, 28. februar 2008: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=592022>;

¹⁸⁹ Isto;

¹⁹⁰ Isto;

U julu 1991. godine, savezni sekretar za narodnu odbranu (SSNO) i general JNA, Veljko Kadijević potpisuje naređenje da se iz JNA otpuste nesposobni oficiri, da se sa dezerterima postupa po ratnim zakonima, što bi značilo izvođenje na vojni sud, ali i da se obustavi klasična mobilizacija u korist one na dobrovoljnoj osnovi, uz istovremeno otpuštanje „kolebljivaca, defetista i onih koji ne žele da se bore”.¹⁹¹

Tokom narednih meseci, negativni narativ u Srbiji prema drugim narodima SFRJ postaje sve jači, pre svega zahvaljujući politici SPS-a i Slobodana Miloševića, tadašnjeg predsednika Srbije. Međutim, ni ovo nije doprinelo da dođe do masovnije mobilizacije.

Tokom septembra 1991. godine, dok rat u Hrvatskoj uveliko traje, nekoliko hiljada rezervista vratilo se kućama: oko 2000 njih iz Kragujevca se vratilo iz Šida, gradu koji je svega nekoliko kilometara udaljen od granice sa Hrvatskom, dok se 600 rezervista iz Valjeva vratilo iz Hercegovine. Dana 20. septembra 1991, konfuzija i strah odnose prvi život. Miroslav Milenković, građevinski radnik i jedan od rezervista iz Gornjeg Milanovca, u Šidu puca sebi u glavu, dok se nalazio između dve grupe rezervista – jednih koji su ostavili puške i ne žele da ratuju, i drugih – koji su uzeli puške i spremili se da krenu put Tovarnika (Hrvatska). Takođe, jedan od upečatljivih momenata mobilizacijske krize, ali i čitavog rata je događaj od 23. septembra 1991, kada je rezervista iz Valjeva, Vladimir Živković, dovezao tenk sa granice kod Šida gde je bio raspoređen, i parkirao ga ispred Savezne skupštine u Beogradu, čime je iskazao protest protiv ratnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije.¹⁹² Zbog ovog čina, bio je uhapšen od strane vojne policije kao dezertar i osuđen na jednogodišnju kaznu zatvora.

U oktobru 1991. pobune rezervista širom gradova Srbije postaju sve masovnije: u Kikindi, Novom Sadu, Leskovcu, Velikoj Plani, Svilajncu... U Nišu skoro 400 rezervista kolektivno odbija da ide na front u Hrvatsku; četiri rezervna oficira su izveli 67 vojnika iz Bača i vratili ih nazad u Aranđelovac; oko 500 građana mađarske nacionalnosti iz Subotice pobeglo je u Mađarsku u strahu od nasilne mobilizacije; rezervisti iz Čačka blokirali su Ibarsku magistralu; skoro 150 vojnika od ukupno 200 iz Dalja je otišlo sa fronta; 200 rezervista se vratilo u Topolu.

¹⁹¹ Isto;

¹⁹² Na današnji dan tenkista Vladimir Živković je dovezao tenk ispred Savezne skupštine, Mašina, 23.09.2018: <https://www.masina.rs/?p=7435>;

U novembru 1991. desila se pobuna na vojnom poligonu Pasuljanske livade (opština Paraćin) gde je kragujevački puk odbio da ide na front, a pridružili su im se rezervisti iz Velike Plane, Svilajncu, Topole i Smedereva. Dana 18. novembra 1991, roditelji rezervista iz Kragujevca protestuju i traže da se njihovi sinovi vrate kućama.

U januaru 1992. dolazi do najveće pobune rezerviste do sada: u Sokobanji, Zaječaru, Negotinu, Nišu, a njih 700 iz Gornjeg Milanovca odbija da ide u istočnu Slavoniju. Predsednik opštine Sokobanja im se pridružuje i obećava da niko neće ići u rat u Hrvatskoj pre nego što se proglasi da je Srbija u ratu.¹⁹³ Sa prestankom postojanja države SFRJ, prestaje da postoji i JNA.

Prisilne mobilizacije izbeglica iz BiH i Hrvatske 1993-1995.

Oko 500 hiljada izbeglica srpske nacionalnosti u periodu od izbijanja rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini napustilo je ova područja i došlo u Srbiju. Najviše njih izbeglo je u periodu od maja do septembra 1995, nakon hrvatskih vojno-policijskih operacija „Bljesak“ i „Oluja“. U periodu između 1993. i 1995. godine, uz podršku državnih organa - vojske Jugoslavije i policije Srbije - sprovedene su prisilne mobilizacije izbeglica. Od 1993. država Srbija zvanično ne učestvuje u oružanim sukobima na teritoriji bivše Jugoslavije, a od maja 1992. više ne postoji ni JNA, te zbog toga nije vršena klasična mobilizacija kao na početku ratnih sukoba od leta 1991. godine do maja 1992. godine. Prisilnom mobilizacijom izbeglica prekršena je Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima izbeglica (1951), kao i Zakon o izbeglicama Republike Srbije. Na sednicama Vrhovnog saveta odbrane SRJ (VSO), državni i vojni vrh bio je svestan toga i tražio je način da svoje postupanje u narednim godinama legalizuje.

Na 16. sednici VSO u Beogradu, 25. decembra 1993. godine, prisustvovali su predsednici Srbije i Crne Gore, Slobodan Milošević i Momir Bulatović, kao i predsednik Savezne republike Jugoslavije (SRJ) Zoran Lilić, načelnik generalštaba Vojske Jugoslavije (VJ) Momčilo Perišić, ministar odbrane SRJ Pavle Bulatović i načelnik Vojnog kabineta Predsednika SRJ Slavko Krivošija.¹⁹⁴ Momčilo Perišić tada pominje sluzenje vojnog roka vojnih obveznika i regruta koji su došli sa prostora Re-

¹⁹³ Ofelija Backović, Vasić Miloš, Aleksandar Vasović, Spomenik neznanom dezertaru, Vreme br. 895, 28. februar 2008: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=592022>;

¹⁹⁴ Stenografske beleške 16. Sednice VSO 25.12.1993, https://www.sense-agency.com/upload/documents/stenografic_records/BHS/16._Sednica_VSO_25.12.1993.pdf;

publike Srpske (RS) i Republike Srpske Krajine (RSK). Kako on navodi „tu ima puno problema, jer oni nisu tamo i ne mogu tamo da služe Vojsku Jugoslavije, a ovde mnogi nisu uzeti u evidenciju, a mnogi od tih koji su uzeti u evidenciju nemaju državljanstvo“. ¹⁹⁵ Njegov predlog je da se svi oni koji ne žele da se vrate u Republike Srpsku (RS) i Republiku Srpsku Krajinu (RSK) uvedu u evidenciju i služe u Vojsci Jugoslavije; on navodi broj od 3.265 regruta i 19.765 vojnih obveznika. Slobodan Milošević, vojne obveznike naziva vojnim dezerterima i predlaže da se upute na službu u Vojsku Republike Srpske (VRS). On ih takođe naziva kriminalcima koji bi da se „ščekaju po Beogradu i Srbiji, a da je besmisleno da odavde idu dobrovoljci da ratuju za njih“. S obzirom na činjenicu da VJ ne može da privodi izbeglice, Perišić je zatražio da to umesto njih radi MUP Srbije i MUP Crne Gore, za šta je i dobio dozvolu Slobodana Miloševića i Momira Bulatovića.

Na sledećoj sednici VSO, koja je održana 10. januara 1994. godine u Beogradu, Momir Bulatović predlaže da Vlade RS i RSK upute dopis Vladi SRJ da isporuči sve vojne obveznike Vojske Republike Srpske i Srpske Vojske Krajine, jer bi u suprotnom pečat VJ mogao da snosi ogromne posledice, a međunarodne humanitarne organizacije bi zbog toga mogle da prestanu sa slanjem humanitarne pomoći za izbeglice. ¹⁹⁶

Ono što je na ovim sastancima VSO dogovoreno, u praksi je već počelo da se sprovodi. Već početkom 1993, Evropska organizacija za bezbednost i saradnju (OEBS), izveštava o naoružanim bandama u Vojvodini koje kupe izbeglice iz Republike Srpske Krajine sa ulice, a zatim ih u punim kamionima šalju na prve linije fronta. Specijalni izvestilac Komisije Ujedinjenih Nacija za ljudska prava, Tadeuš Mazovjecki i njegovi saradnici izveštavaju o grupi 500 bosanskih Srba, koji su u martu 1993. došli u izbeglički centar u Sremskoj Mitrovici, gde su svi vojno sposobni muškarci bili izdvojeni i poslani na ratište; takođe se navodi da su službenici tog izbegličkog kampa morali da znaju za ovaj događaj. ¹⁹⁷

Masovna hapšenja i odvođenja izbeglica iz Hrvatske i BiH počinje u noći između 11. i 12. juna 1995. godine, od strane MUP-a Srbije uz asistenciju Vojske Jugoslavije. Policija mobilise izbeglice sa izbegličkim statusom, sa prijavom boravka, pa i državljanke SR Jugoslavije koji su jedno vreme

¹⁹⁵ Isto;

¹⁹⁶ FHP Dosije: Prisilna mobilizacija izbeglica (Beograd, Fond za humanitarno pravo, 2018), str 13: <http://www.>

hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2019/11/Dosije_Prisilna_mobilizacija_izbeglica.pdf;

¹⁹⁷ Isto, str. 15;

radili u BiH i Hrvatskoj, izbeglice koje su nedavno napunile 18 godina i koje su dobile pozive za služenje vojnog roka u Vojsci Jugoslavije, kao i muškarce kojima u vojnoj knjižici izdatoj u Krajini piše da su zbog zdravstvenog stanja oslobođeni služenja vojnog roka.¹⁹⁸ MUP Srbije je saopštenjem demantovao da se prisilne mobilizacije dešavaju, već da se vrši kontrola lica koja nisu državljani naše zemlje i nemaju prijavljeno boravište ili prebivalište, niti regulisan status izbeglice. S tim u vezi utvrđeno je da jedan broj lica iz Republike Srpske Krajine i Republike Srpske nelegalno boravi u Republici Srbiji i „da se bavi vršenjem krivičnih dela, prekršaja, uznemiravanjem građana i izazivanjem tuča i vršenjem drugih delikata“.¹⁹⁹

Izbeglice su bile odvođene iz prihvatnih i kolektivnih centara, privatnih kuća, sa radnih mesta, sa ulice, iz ugostiteljskih objekata, učeničkih i studentskih domova, izbegličkih kolona, matorskih proslava.²⁰⁰ U ovom najmasovnijem talasu mobilizacije do tada, mobilisano je između 2.000 i 4.000 osoba kao i odvedeno protivno njihovoj volji u policijske stanice i druge objekte u Srbiji, nakon čega su poslani na ratište u BiH ili RSK.

Neki od tih objekata su objekat MUP-a u Volginoj ulici na Zvezdari (Beograd) gde su dovodene izbeglice iz Hrvatske i BiH; prema izjavama nekoliko svedoka nije im bilo dozvoljeno da se jave porodicama, niti su znali šta će im se desiti. Nakon hapšenja i privođenja u policijske stanice, Vatrogasni domovi širom Srbije (u Prokuplju, Smederevu, Čačku, Pančevu, Leskovcu, Jagodini) služili su za skupljanje prisilno mobilisanih izbeglica.²⁰¹ Najveći sabirni centar je bio Vatrogasni dom u Sremskoj Mitrovici, gde su nakon toga bili transportovani do granice i predati vojnim i policijskim organima Republike Srpske i Republike Srpske Krajine.²⁰²

Jedan od najozloglašnijih kampova za prisilno mobilisane bio je Nastavni centar Srpske dobrovoljačke garde (SDG) u Erdutu (istočna Slavonija, Hrvatska), pod komandom Željka Ražnatovića Arkana. Posebno nakon operacije „Oluja“ u avgustu 1995, u kojoj je iz Hrvatske izbeglo oko 200.000 Srba, prisilne mobilizacije su se intenzivirale. U tom periodu (avgust-septembar 1995. godine), MUP Srbije je SDG-u predao oko 5.000 izbeglica.²⁰³ Po dolasku u kamp, izbeglice su bile ponižavane i nazvane „izdajnicima srpskog naroda“ i „pijanicama“ od strane pripadnika SDG.

198 Goran Opačić i Jović Vladimir, Borislav Radović i Knežević Goran, ur., Posledice prinudne mobilizacije izbeglice 1995. Godine (Beograd: IAN Međunarodna mreža pomoći, 2006), str. 23;

199 Isto;

200 FHP Dosije: Prisilna mobilizacija izbeglica (Beograd,

Fond za humanitarno pravo, 2018), str 13: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2019/11/Dosije_Prisilna_mobilizacija_izbeglica.pdf;

201 Isto, str. 26;

202 Isto, str 26-27;

203 Isto, str. 32;

Potom su morali sva svoja lična dokumenta da predaju, a zatim su sastavljani spiskova svih onih koji su dovedeni. Posle popisa, odvedeni su na šišanje do glave i spavanje.²⁰⁴ Svako jutro u kampu počinjalo je intoniranjem himne „Bože pravde“, podizanjem zastave i govorom Željka Ražnatovića, a nakon toga izbeglice su morale da obavljaju teške fizičke vežbe. Oni koji nisu mogli da izdrže tempo, bili su kažnjavani tako što bi morali da nose kamen na kojem je pisalo „gospodin disciplina“, neke su vezivali lisicama za drvo, a neke u kućicu za pse, gde su morali da laju i govore da su „obične domaće džukele“.²⁰⁵

Nakon završene obuke, veliki broj njih poslat je na položaje Srpske Vojske Krajine (SVK) u istočnoj Slavoniji i Baranji i Vojske Republike Srpske (VRS) u BiH. Prema podacima Fonda za humanitarno pravo, najmanje 54 izbeglice je izgubilo život ili nestalo nakon vraćanja na područja gde su se odvijali oružani sukobi.²⁰⁶ Neki od njih bili su zarobljeni od strane neprijateljskih vojski i razmenjeni tek u decembru 1996. kada su uspeli da se vrate svojim porodicama.

Glas žrtava

Iako je nemoguće utvrditi tačan broj prisilno mobilisanih tokom perioda 1993-1995, smatra se da je samo tokom leta 1995. godine mobilisano oko 10 hiljada izbeglica.²⁰⁷ Samo je nekolicina pričala javno o svojoj traumi. Vojvođanski građanski centar je kroz projekat „Ukradena sloboda“ prikupljao medijske članke, izveštaje, kao i svedočanstva izbeglica koje su bile prisilno mobilisane.

Dušan M. je rođen na Baniji, a pre rata radio je u Železari Sisak. Nakon dolaska u Srbiju u avgustu 1995. godine, zajedno sa porodicom smestio se u selo Ada u Vojvodini: „U Adu smo došli 18. avgusta 1995. Smestili smo se u lokalnoj školi, nas desetak. Narednih dana smo se dobro organizovali, žene su kuvale i spremale, a mi smo odlazili po hranu i ostale potrepštine u Adu. Dana 24. avgusta 1995. u prepodnevnom časovima u dvorište osnovne škole u Adi došli su pripadnici MUP-a Srbije i tražili naša dokumenta. Od muškaraca sam tada bio samo ja prisutan. Kada sam im dao izbegličku legitimaciju, rekli su mi da moram da pođem sa njima na neko rutinsko ispitivanje. Otišli smo u stanicu policije u Adi, gde su me zadržali nekoliko sati. Bilo je tamo još

nekoliko muškaraca, koji su došli iz Krajine ili Bosne. Posle tih par sati, došao je jedan autobus, u koji su nas uveli. Na naše pitanje gde nas vode, samo je jedan od policajaca odgovorio da je stiglo naređenje da se moramo vratiti na položaje. Odvedeni smo do Erduta, i tamo su nas sproveli do trening centar Srpske dobrovoljačke garde. Po dolasku, sačekao nas je i Željko Ražnatović Arkan, koji je neke među nama izveo iz kolone i počeo da se dere na njih, i pita zašto smo napustili Krajinu i ko će sada da ratuje sa Hrvatima. U Erdutu smo proveli pet dana, a neki od nas su u tom periodu bili ozbiljno maltretirani i podvrgnuti torturi. Posle pet dana, ja sam sa jednom jedinicom trebao da budem prebačen u Bršadin, ali sam ipak završio u Pačetinu, na prvoj borbenoj liniji između Hrvatske i Istočne Slavonije. Bio sam u jednoj minobacačkoj jedinici, i upravljao sam minobacačem od 120 mm. Uskoro sam mogao da se javim porodici u Adu, u jednom kratkom telefonskom razgovoru. U Pačetinu sam proveo tri i po meseca. U nekoliko navrata sam pričao i sa Goranom Hadžićem, tada predsednikom Istočne Slavonije, koji je predlagao da javimo porodicama da i one dođu i da se usele u Lipovaču, u jedno selo blizu Pačetina, u napuštene hrvatske kuće. Posle tri i po meseca sam pušten i otišao sam u Srbiju, da potražim porodicu, koju sam pronašao u Molu, selu u opštini Ada.²⁰⁸

Đuro, takođe jedan od izbeglih sa prostora Hrvatske nakon operacije Oluja opisao je torturu koju je prošao u kampu Srpske dobrovoljačke garde u Erdutu: „Po privođenju, i postavljanju par pitanja, koja su se odnosila na mesto i vreme dolaska u Srbiji, prosledili su me u Zrenjanin, odakle sam autobusom, koji je bio prepun Srba iz Krajine odvežen za Erdut, u trening kamp Srpske dobrovoljačke garde. Tamo sam proveo narednih osam dana. Taj period nikada neću moći zaboraviti, tih osam dana u Erdutu. Po dolasku sam prošao kroz špalir prisutnih vojnika, koji su me šutirali i udarali rukama. Sve vreme su mi govorili da sam izdajnik, i da je zbog mene i meni sličnih propala Krajina. Istog dana sam ošišan na vrlo kratko, skoro ćelavo. Tortura je nastavljena narednih dana. Preko 7000 ljudi je u momentu kad sam ja bio u kampu bilo prisutno, iz svih krajeva bivše Krajine. Svi su bili uplašeni i izmučeni. Posle osam dana sam prebačen u Beli Manastir, odakle sam odmah prevežen u Novi Čeminac. Tamo sam ja i ostali ljudi koji su prisilno mobilisani služili kao popuna vojske Istočne Slavonije. Položaji hrvatske vojske su bili udaljeni oko 200 metara preko Drave. Tamo sam proveo više od tri meseca. U tom periodu nije nam bilo dozvoljeno da se javimo svojim

208 Vojvođanski gradanski centar, Neispričane priče: Dušan M. prisilno mobilisan, [http://www.neispričanepri-ce.com/zrtva/dusan-m-prisilno-mobilisan/](http://www.neispriчанepri-ce.com/zrtva/dusan-m-prisilno-mobilisan/);

porodicama, niti da odemo da ih posetimo. Stalno su nas oslovljavali sa izdajnicima, i govorili da smo zaslužili sve što nam se dešava. Ja sam brinuo o porodici, o ćerki koja je trebala da nastavi školovanje, i stalno sam mislio na njih. Posle isteka tri meseca sam vraćen u Srbiju. Izgubio sam više od deset kilograma tokom boravka. I posle odlaska, stalno sam mislio na torturu kroz koju sam prošao, na šutiranja, prozivanja, pljuvanja. Teško sam se vraćao u dnevne tokove života.”²⁰⁹

Barbara N. došla je 1991. godine u Srbiju zajedno sa decom, jer je rat već bio nagovešten. Imali su status izbeglih lica a živeli su u Novom Sadu kod rođaka. Njen suprug, Ljubomir, u Srbiju je došao tek 1993, a mobilisan je 13. juna 1995. U izjavi koju ona dala Prvom opštinskom sudu u Beogradu rekla je da je njegovo vozilo, u kome se sam nalazio, zaustavljeno na Futoškom putu od strane policajca i on je odveden u Gradsko saobraćajno preduzeće (GSP). Ona se nalazila kod kuće i kako nisu imali telefon nije mogao njoj da se javi, već se javio sinu koji je bio zaposlen kod njihovih prijatelja. Sutradan je otišao u Sremsku Mitrovicu. Tamo se nalazio neki vatrogasni dom i jedna grupa ljudi u crnim uniformama. Supruga nije videla, stajao je samo autobus u kome je bio 8 – 12 mladih ljudi. Kontaktirala je sa nekim ljudima i pokušavala da dobije informacije šta je sa njenim suprugom, čak su i puške upirali u nju, a čini se da je Komandir rekao da ako nije sposoban da će se vratiti. Nakon toga je otišla do vojnog odseka Novi Sad i tamo dobila informaciju da nije odveden od strane vojske, već od strane MUP-a. Posle je dugo čekala za neke informacije, a suprug se prvi put javio iz Bruvna, a potom iz Knina. Nije imala direktan telefonski kontakt sa njim jer u to vreme nisu imali telefon, već se preko prijatelja javljao i prenosio poruku da mu pošalju novac i neki paket. Suprug se kasnije javljao sa Željave i to je sve bilo u periodu od nekih mesec i po dana. Kasnije je počela akcija „Oluja“ i od tada više nikakav kontakt nisu imali sa njim, niti zna šta se dogodilo. Kada bi se suprug javio prijatelju nije mu govorio detalje, osim nekih osnovih i kratkih razgovora. Pokušala je da dobije informacije o svom suprug, svaki dan je dolazila u Crveni krst u Beograd, ali nikada nije dobila pouzdane informacije. Suprug se danas vodi kao umrlo lice, a poznato joj je od strane drugih ljudi da su u jednom trenutku bili napadnuti od strane hrvatskih i muslimanskih formacija i to na Željavi, gde se u stvari nalazio na ratištu. Od prijatelja Save J. je čula, koji je poslednji video njenog supruga, da je jedan deo grupe zarobljen od strane muslimanskih formacija, a drugi deo gde se nalazio suprug je pokušao da pobegne, ali očigledno u tome nisu uspele. Iz Srbije za Poljsku je otišla 2002. godine i tamo stalno živi sa sinovima.²¹⁰

209 Vojvođanski građanski centar, Neispričane priče: Đuro, prisilno mobilisan, <http://www.neispriчанeprice.com/zrtva/duro-prisilno-mobilisan/>;

210 Vojvođanski građanski centar, Neispričane priče: Barbara N, supruga prisilno mobilisanog: <http://www.neispriчанeprice.com/zrtva/duro-prisilno-mobilisan/>;

Nada K, svedokinja u slučaju pred Prvim opštinskim sudom u Beogradu, izjavila je da je njen suprug Đuro K. bio prisilno mobilisan 24. avgusta 1995. Nakon dolaska u Srbiju, smestili su se u kolektivni centar „Vrtić u Vranju“. U ranim jutarnjim časovima 24. četiri pripadnika MUP-a sa spiskovima su prozivali sve vojno sposobne muškarce. Rečeno im je da moraju da pođu sa njima u vojni odsek zbog neke provere. Žene i deca muškaraca koji su bili odvedeni su se uputili u stanicu policije, ali nije im bilo dopušteno da uđu unutra, međutim na njihovo insistiranje su im otvorili vrata i oni su videli predsednika opštine i pripadnike MUP-a kako muškarcima drže govora da moraju da se vrate na ratište. Odvezli su ih autobusima, a tek nakon meseca dana, Nada je saznala da joj je muž u Erdutu, gde obavlja poslove u kuhinji.²¹¹

Tadašnja vlast nikada nije priznala da su se prisilne mobilizacije dešavale. Mirjana Marković, jedna od osnivačica i prva predsednica Jugoslovenske levice i supruga Slobodana Miloševića, napisala je u „Dugi“: „Jedan deo boraca za srpsku stvar u Bosni i Srpskoj Krajini, živi u Beogradu, nije ni dan proveo u ratu i ne misli ni da ga provede. Uglavnom su došli sa područja gde se ratuje i to na vreme, pred početak rata ili u prvim njegovim danima. U Beograd, ali i u druge gradove u Srbiji, su došli sa svojom decom, sa svojim novcem i sa svojim ambicijama – da u Srbiji preuzmu ekonomske, političke i uopšte društvene pozicije, koje će ih učiniti građanima prvog reda, izvan kategorije...“²¹² Državni mediji, koji su tada bile pod kontrolom vladajuće Socijalističke partije Srbije i njenog predsednika, samo su nastavile ono što je i državni vrh radio, a to je širenje stereotipa o izbeglicama kao profiterima i dezerterima. „Politika“ je 16. juna 1995. pisala da „Krajišnici dolaze u pomoć“ i da „u RSK stižu autobusi puni vojnih obveznika iz Srbije“, dobrovoljno.²¹³ Posebno je interesantno ponašanje Komesarijata za izbeglice, čija je osnova uloga zaštita izbeglica. Šefica Komesarijata, Bratislava Buba Morina je koristila svako medijsko pojavljivanje da negira postojanje prisilnih mobilizacija izbeglica.

Država Srbija se nikada nije izvinila izbeglicama i njihovim porodicama za štetu koja im je načinjena. Neki od njih su pokrenuli sudske postupke protiv države Srbije odnosno Savezne Republike Jugoslavije.

211 Vojvođanski građanski centar, Neispričane priče: Nada K, svedokinja: <http://www.neispriчанeprice.com/zrtva/duro-prisilno-mobilisan/>;

212 Momir Turudić, Zaboravljeni zločin, Vreme br. 1894,

13.8. 2015, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1319874>;

213 Isto;

Sudski epilozi

Zakonom o obligacionim odnosima SR Jugoslavije predviđena je mogućnost pokretanja sudskog postupka, odnosno podnošenja tužbi za nadoknadu nematerijalne štete svim licima koja su pretrpela duševne bolove, strah ili fizičke bolove.²¹⁴ Cilj zakonodavca je bio da se licima koja su jedan od ovih vidova štete pretrpela omogući da dosuđenim novčanim iznosom ublaže patnje koje su trpeli ili ih još uvek trpe.²¹⁵

Prva tužba podneta je već u aprilu 1996. godine kada je FHP podneo tužbu u ime osam prisilno mobilisanih izbeglica. U decembru je doneta presuda u kojoj je sud zauzeo stanovište da su tužioci „trpeli štetu u vidu duševnih patnji i to za vreme dok su se nalazili na teritoriji Republike Srbije - zbog odvođenja u prisustvu članova porodice i usled očigledne pretnje upotrebe sile u slučaju pružanja otpora, zbog neizvesnosti u kojoj su držani u prvo vreme prilikom odvođenja, zbog izneverene nade da su na teritoriji Srbije našli utočište, spas i sigurnost, zbog brutalnih postupaka u sabirnom centru kojima su bili izloženi od momenta predaje od strane MUP-a Republika Srbije, zbog prisilnog transporta do ratišta, prisilnog učešća u ratnim dejstvima, pada u zarobljeništvo i torture i ponižavanja kojima su bili izloženi do razmena.”²¹⁶

Međutim, sve tužbe koje su podnete posle 2000. godine bile su odbačene uz obrazloženje Vrhovnog suda Srbije da su zastarele. Ovo je posebno problematično jer je veliki broj izbeglica zbog loše ekonomske situacije u Republici Srbiji, bila prinuđena da se bori za egzistenciju i da većina njih nije imala materijalnih sredstava i informacija o tome da bi parnične postupke za naknadu pretrpljene nematerijalne štete trebalo pokrenuti u zakonom propisanim opštim rokovima zastarelости naknade ove vrste štete.²¹⁷

U slučaju prisilno mobilisanih izbeglica i članova porodica onih koji su izgubili život u oružanim sukobima nakon mobilizacije, a koji su do zakonski predviđenog roka pokrenule postupke naknade štete protiv Republike Srbije, samo njih 1.000 od skoro 10.000 uspele je da pokrene postupak tužbe. Fond za humanitarno pravo iz Beograda podneo je 121 tužbu u ime 721 lica.²¹⁸ Međunarodna mreža pomoći pokrenula je 42 postupka u ime 51 lica.

214 Goran Opačić i Jović Vladimir, Borislav Radović i Knežević Goran, ur., Posledice prinudne mobilizacije izbeglica 1995. Godine (Beograd: IAN Međunarodna mreža pomoći, 2006), str. 167;

215 Isto;

216 Isto;

217 Isto;

218 FHP Dosije: Prisilna mobilizacija izbeglica (Beograd, Fond za humanitarno pravo, 2018), str. 49: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2019/11/Dosije_Prisilna_mobilizacija_izbeglica.pdf;

Osobe povezane sa događajima

Odgovornost Republike Srbije nesumnjivo je utvrđena u postupcima naknade štete prisilno mobilisanih. Neki od svedoka u ovim postupcima bili su i pripadnici MUP-a Srbije koji su tvrdili da su znali da sprovode prisilne mobilizacije izbeglica, ali da je ta odluka dolazila sa višeg nivoa.²¹⁹

Republika Srbija je prisilnim mobilizacijama prekršila Zakon o izbeglicama Srbije koji je tada bio na snazi. U članu 1. ovog zakona piše da „licima koja su usled događaja od 1991. do 1998. godine i njihovih posledica izbegla ili prognana iz bivših jugoslovenskih republika na teritoriju Republike Srbije, a ne mogu ili zbog straha od progona ili diskriminacije ne žele da se vrate na teritoriju sa koje su izbegla, uključujući i lica koja su se opredelila za integraciju, obezbeđuje se, u skladu sa odredbama ovog zakona, zbrinjavanje radi zadovoljenja njihovih osnovnih životnih potreba i pruža pomoć u procesu integracije.”²²⁰

Konvencija o statusu izbeglica iz 1951, čija je potpisnica SFRJ, a kasnije kao pravni sukcesor i SRJ, u članu 33, navodi zabranu proterivanja i odbijanja tj. „nijedna država ugovornica neće proterati ili vratiti silom, na koji način to bilo, izbeglicu na granice teritorije gde bi njegov život ili sloboda bili ugroženi zbog njegove rase, vere, državljanstva, pripadnosti nekoj socijalnoj grupi ili njegovih političkih mišljenja.”²²¹

Protiv Željka Ražnatovića Arkana nikada nije podignuta optužnica za zlostavljanje prisilno mobilisanih izbeglica. Protiv njega je podignuta optužnica od strane Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) samo za zločine počinjene u Sanskom Mostu u Bosni i Hercegovini, u septembru 1995. godine. Željko Ražnatović ubijen je 15. januara 2000. godine u Beogradu.

Memorijalizacija

Osim inicijative nekoliko antiratnih aktivista i ljudi koji su tokom '90ih godina glasno govorili o režimu Slobodana Miloševića, nikada nije napravljen konkretan korak u smeru obeležavanja događaja iz perioda mobilizacijske krize 1991. i 1992. godine:

²¹⁹ Isto;

²²⁰ Zakon o izbeglicama (“Službeni glasnik RS”, br. 18/1992, “Službeni glasnik SRJ” 42/2002 - odluka SUS, “Službeni glasnik RS” br. 30/2010): <http://www.pravno-infor->

macioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/1992/18/1/reg;
²²¹ Konvencija UN o statusu izbeglica (1951), <http://www.unhcr.rs/media/1951RefugeeConventionSer.pdf>;

Stojan Cerović, novinar i dugogodišnji kolumnista nedeljnika Vreme, je napisao: „Sve što hoću da kažem jeste da Beogradu nedostaje spomenik koji bi na pravi način obeležavao i podsećao na dramu i nesreću ovih godina. Nisu za tu funkciju primereni ni spomenici iz Prvog, ni iz Drugog rata, ni iz srpskih ustanaka, ni iz NOB-a, ni Kuća cveća, ni Pobednik. A neću se složiti ni s kim ko misli da ovde nema šta da se obeležava i da je najbolje ničega se ne sećati... Dakle, moj predlog je spomenik Neznamom dezertneru. Još na početku ratova za raspad Jugoslavije, dok je JNA pokušavala da mobilise rezerviste po Srbiji i Crnoj Gori i dok su se stvarale razne nacionalne vojske i privatne garde, mislio sam da bi najbolje i najpametnije bilo izbeći uniformu, odbiti oružje ili dezertirati. Na razne načine to su uradile hiljade ljudi u Beogradu i Srbiji i to je najviše čime bi se neko u budućnosti ovde mogao ponositi... Pre toga bila je prinuđena da se povuče svaka ljudska vrlina. Demobilisana je pristojnost i čestitost; dezertirala pamet, istinoljubivost i čovečnost. Niko i ništa još ne poziva ni te ljude ni te vrline da se vrate. Takav spomenik bi im odao priznanje i počast, mada Slobodan Milošević na njega nikada ne bi položio cvetić. Uostalom, ne bi ni morao jer tu i nije reč o spomeniku mrtvima, nego onima koji su odbili poziv da padnu ili ubijaju u njegovom ratu.”²²²

Janja Beč Nojman, sociološkinja, predložila je 2013. godine da se u Novom Sadu podigne spomenik dezertnerima: „Moja inicijativa je da se podigne spomenik u Vojvodini dezertnerima. Da se obeleži da je i toga bilo u ovom regionu u vreme patnji, ratnih zločina i genocida. Mislim da je vreme da se govori o tome koliko je ljudi odbilo da ide u rat. Kad sam ja nedavno pokrenula inicijativu za spomenik dezertneru na jednom skupu, ni jedan medij to nije preneo. Ta ćutanja su uvek strašna. Istinski heroji ovih ratova, svih ratova su dezertneri.”²²³

Ono kako se kao društvo danas sećamo prisilno mobilisanih izbeglica i patnju koju su prolazili zajedno sa svojim porodicama može se opisati jednom rečju, a to je ćutanje. Osim nekoliko pojedinaca, par medija i udruženja građana koje su javno govorile o prisilnim mobilizacijama izbeglica, zvanični narativ države nije se mnogo promenio od perioda '90ih godina. Dva zakona koja govore u prilog ovoj tezi su Zakon o civilnim žrtvama rata i Zakon o ratnim memorijalima koji su danas na snazi u Republici Srbiji.

222 Ofelija Backović, Vasić Miloš, Aleksandar Vasović, Spomenik neznamom dezertneru, Vreme br. 895, 28. februar 2008: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=592022>;

223 Branka Mihajlović, Spomenik dezertneru, negde u Vojvodini, Radio Slobodna Evropa, 12. jun. 2013: <https://www.slobodnaevropa.org/a/spomenik-dezertneru-negde-u-vojvodini/25014961.html>;

Zakon o pravima civilnih invalida rata u članu 2. kaže da je „civilni invalid rata lice kod koga nastupi telesno oštećenje od najmanje 50% usled rane, povrede ili ozlede koje su ostavile vidne tragove, zadobijene zlostavljanjem ili lišenjem slobode od strane neprijatelja za vreme rata, izvođenja ratnih operacija, od zaostalog ratnog materijala ili neprijateljskih diverzantskih, odnosno terorističkih akcija.”²²⁴ U tom smislu, ovo znači da izbeglice koje su bile prisilno mobilisane ne mogu da steknu status civilnih invalida, jer nisu bili lišeni slobode od strane neprijatelja, već od strane MUP-a Srbije, kao i to da nisu imale telesno oštećenje od najmanje 50% usled rane.

U Zakonu o ratnim memorijalima, u članu 2, se navodi da je „ratni memorijal vojno groblje, pojedinačni grob, nadgrobni spomenik, spomen kosturnica, spomen kapela, spomen crkva, spomenik, javno spomen obeležje, spomen ploča, mesto stradanja, znamenito mesto i drugi pijetetni simbol od značaja za negovanje tradicije oslobodilačkih ratova Srbije.”²²⁵ Obeležavanje prisilnih mobilizacija ili spomenik koji bi se sećao dezertera nije u skladu sa ovim članom zakona i na taj način država Srbija i institucionalno potvrđuje da ovih ljudi ne želi da se seća.

²²⁴ Zakon o pravima civilnih invalida rata (“Službeni glasnik RS”, br. 56/1996) https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/023_Zakon%20o%20pravima%20civilnih%20invalida%20rata.pdf;

²²⁵ Zakon o ratnim memorijalima (“Službeni glasnik RS”, br. 50/2018) <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-ratnim-memorijalima.html>;

PARAVOJNE JEDINICE U SRBIJI

Kontekst

Prvi oružani sukobi na prostoru bivše Jugoslavije počeli su u junu 1991. godine između Jugoslovenske narodne armije (JNA) i Teritorijalne odbrane Slovenije. JNA je bila deo oružanih snaga Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i bila je dužna da štiti nezavisnost, suverenitet, teritorijalnu celokupnost i društveno uređenje SFRJ.²²⁶

Političke promene u zemlji počele su da se dešavaju od dolaska Slobodana Miloševića na čelo Saveza komunista Srbije 1987. godine. On je uz pomoć SK Srbije, uspeo da smeni komunistička rukovodstva u autonomnim pokrajinama Kosovo i Vojvodina, kao i u Crnoj Gori. Takođe je i ustavnim amandmanima 1989. smanjio ovlašćenja autonomnim pokrajinama. Na taj način, osigurao je četiri sigurna glasa u Predsedništvu SFRJ i preglasavao druge republike po svakom pitanju. Nezadovoljni ovim stanjem, Slovenija i Hrvatska su napustile Predsedništvo SFRJ. U narednima mesecima to će učiniti Bosna i Hercegovina, kao i Makedonija. Od tog momenta, Predsedništvo SFRJ je postalo „krnje“, a ostali su samo delegati Srbije, Crne Gore, Vojvodine i Kosova.

Nakon desetodnevnog rata, JNA se povukla iz Slovenije. Sukobi u Hrvatskoj su počeli već u aprilu 1991, a nakon nekoliko meseci su se intenzivirali na području istočne Slavonije. Tokom opsade Vukovara, JNA je još uvek postojala, ali njena uloga se menjala. Na početku sukoba ona se postavljala kao tampon zona između dve sukobljene strane, da bi već od leta 1991. otvoreno stala na stranu srpskih snaga u Hrvatskoj.²²⁷

Opsada Vukovara je karakteristična i po pojavi nelegalnih paravojnih formacija iz Srbije, koje su učestvovala u masovnim kršenjima ljudskih prava, a i bili direktni izvršioци zločina na Ovčari.

Usled mobilizacijske krize koja je počela 1991, veliki broj regruta odbio je da pristupi JNA iz više razloga: nije se znalo za koga JNA ratuje, da li je Srbija uopšte u ratu, neki jednostavno nisu hteli

²²⁶ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, čl. 237, <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf>;

²²⁷ FHP Dosije: Uloga JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH, str. 14, http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2018/06/Dosije_JNA_srp_inter.pdf;

da sa petokrakom idu u rat, a i redukovana je popuna regrutima iz drugih republika.²²⁸ Slobodan Milošević je iskoristio priliku da opravda prisustvo paravojnih jedinica na ratištu u Hrvatskoj na sednici sa predsednicima skupština opština gradova u Srbiji, 16. marta 1991. godine. Tim povodom je rekao: „Ja sam naredio još juče mobilizaciju rezervnog sastava milicije. Dalje, angažovanje i formiranje novih snaga milicije, a vlada je dobila zadatak da pripremi odgovarajuće formacije koje će nas učiniti u svakom slučaju bezbednim, odnosno učiniti sposobnim da branimo interese naše republike, a bogami i interese srpskog naroda van Srbije...”²²⁹ Na početku rata, te „odgovarajuće formacije” koje spominje Milošević bile su Knindže pod komandom Dragana Vasiljkovića i Srpska dobrovoljačka garda pod komandom Željka Ražnatovića Arkana. Takođe, političke stranke poput Srpske radikalne stranke i Srpskog pokreta obnove su slale svoje dobrovoljce na ratišta u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Ovo nisu jedini primeri paravojnih formacija. Krajem 1991. ili početkom 1992. godine. su nastali Škorpioni koji su delovali na prostoru Hrvatske i BiH, a tokom rata na Kosovu bili su uključeni u redovnu jedinicu SAJ-a.

Prema izveštaju Ujedinjenih Nacija iz 1994. godine, 55 srpskih paravojnih jedinica delovalo je na prostoru bivše Jugoslavije.²³⁰

Knindže – „Jedinica”

Nakon sukoba na Plitvicama između krajiške i hrvatske policije, u kojem je na obe strane stradala po jedna osoba, Dragan Vasiljković, poznatiji kao Kapetan Dragan, je zajedno sa Frankom Simatovićem, tadašnjim operativcem Službe državne bezbednosti (SDB) krenuo iz Beograda za Knin.²³¹ Tamo su se susreli sa Milanom Martićem, vođom srpskih policajaca iz Knina, koji ih je odveo u bazu krajiške milicije u selu Golubić kod Knina.²³² Od kraja aprila ili početka maja pa do jula 1991. godine Milan Martić, Franko Simatović i Kapetan Dragan saradivali su na uspostavljanju i funkcionisanju centra za obuku u Golubiću. Tokom tog perioda, Jovica Stanišić, načelnik Službe državne bezbednosti i Franko Simatović su finansirali obuku. Simatović je za centar takođe

228 Ofelija Backović, Vasić Miloš, Aleksandar Vasović, Spomenik neznanom dezertoru, Vreme br. 895, 28. februar 2008: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=592022>;

229 Politička propaganda i projekt “Svi Srbi u jednoj državi”: posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe, Renard de La Brosse, januar 2003, https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milo-

<sevic/prosexp/bcs/rep-srb-b.htm>;

230 Dejan Anastasijević, Kratka istorija paravojnih jedinica u jugoslovenskim ratovima 1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube, YU istorija, http://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html;

231 Filip Švarn, Jedinica I, Vreme i B92, https://www.youtube.com/watch?v=n-U071m_5S4;

232 Isto;

obezbeđivao gorivo, vozila, potrepštine i opremu.²³³ Ovim je zapravo udaren temelj Jedinici za specijalne operacije, koja će delovati u narednih dvanaest godina pod različitim imenima.

Obuka u Golubiću bila je vojnog karaktera i obuhvatala je obuku u rukovanju oružjem i postavljanju zaseda, kao i postupanje s ratnim zarobljenicima i civilima u oružanom sukobu. Obuka je u proseku trajala dvadesetak dana. Polaznici su obučavani u grupama od po 40 do 100. Ukupan broj pripadnika policije Srpske autonomne oblasti Krajine i Teritorijalne odbrane SAO Krajine koji su prošli obuku u Golubiću od aprila do avgusta 1991. godine iznosio je između 350 i 700. Oni koji su završili obuku u Golubiću osnivali bi nove jedinice i obučavali druge u SAO Krajini.²³⁴ Kapetan Dragan je izdvojio 63 najboljih koje je kasnije prebacio na Kninsku tvrđavu sa ciljem da nastavi da radi sa njima i od njih napravi instruktore koji bi kasnije mogli da obučavaju čitave oružane snage SAO Krajine.²³⁵

Kapetan Dragan i njegova jedinica delovali su na prostoru SAO Krajine sve do avgusta 1991. Do tada imali su nekoliko sukoba sa hrvatskom policijom oko Gline i Knina. Nakon sukoba sa Milanom Babićem, tadašnjim predsednikom Krajine, u avgustu 1991, Kapetan Dragan napušta RSK i vraća se u Srbiju. Republika Hrvatska je 2006. podigla optužnicu protiv njega za počinjene ratne zločine protiv civilnog stanovništva koja je podrazumevala mučenja ratnih zarobljenika na Kninskoj tvrđavi, kao i ubistvo civila u Glini i Bruškoj.²³⁶

Srpska dobrovoljačka garda

Povezanost Željka Ražnatovića Arkana, komandanta Srpske dobrovoljačke garde sa Službama državne bezbednosti datira od vremena Staneta Dolanca, saveznog sekretara za unutrašnje poslove još 1980ih godina, koji je uveo praksu regrutovanja osuđenih lica za teška krivična dela za potrebe službe.²³⁷ Krajem osamdesetih, Arkan je dobio zadatak od strane Službe DB da stavi pod kontrolu grupe navijača Crvene Zvezde, koji su Miloševiću služili za raspirivanje nacionalizma na tribinama krajem osamdesetih i početkom devedesetih. Na taj način oformio je „Delije”, navijačku grupu koja i dalje deluje u Srbiji.²³⁸ Tako je Ražnatović dobio i mesto u upravi fudbalskog kluba „Cr-

233 Prvostepena presuda MKSJ Stanišić i Simatović, predmet br. IT-03-069-T, str 480. <http://icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Judgement/NotIndexable/IT-03-69/JUD257R0000438965.pdf>;

234 Isto, str. 481;

235 Filip Švarn, Jedinica I, Vreme i B92, https://www.youtube.com/watch?v=n-U071m_5S4, 15:55

236 Documenta, Sudeње Draganu Vasiljkoviću - zločini u Kninu, Glini i Bruškoj, <https://www.documenta.>

hr/hr/su%C4%91enje-draganu-vasiljkovi%C4%87u-zlo%C4%8Din-u-kninu-glini-i-bruskoj.html;

237 Dejan Anastasijević, Kratka istorija paravojnih jedinica u jugoslovenskim ratovima 1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube, YU istorija, http://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html;

238 Isto;

vena Zvezda” u kojoj je bio i Radmilo Bogdanović, tadašnji ministar unutrašnjih poslova Srbije.²³⁹

SDG ili „Arkanovi tigrovi” nastao je od jezgra navijača fudbalskog kluba „Crvena Zvezda” iz Beograda, 11. oktobra 1990. godine u manastiru Pokajnica. Formirali su ga Željko Ražnatović Arkan i drugi, uključujući Nebojšu Đorđevića, Sašu Pavlovića, Nenada Markovića i Dragana Petrovića.²⁴⁰

SDG se prvi put pojavljuje u Slavoniji u junu 1991, u Tenji pored Osijeka u Hrvatskoj.²⁴¹ U Erdutu, selu u Hrvatskoj na granici sa Srbijom, uspostavili su svoj štab. Garda je blisko saradivala sa Andrijom Biorčevićem koji je bio komandant Novosadskog korpusa Jugoslovenske narodne armije.²⁴² Nakon pada Vukovara u novembru 1991, SDG je zvanično postala deo Teritorijalne odbrane (TO) novoformirane Srpske autonomne oblasti Istočna Slavonija, Baranja i Zapadni Srem (SAO SBZS), a Željko Ražnatović bio je imenovan za savetnika za nacionalnu bezbednost Gorana Hadžića, predsednika SAO Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema. Tačan broj pripadnika SDG-a nikada nije prelazio više od 300 pripadnika.²⁴³

Nakon ratovanja na slavonskom ratištu, SDG se prebacila u Bosnu i Hercegovinu gde je delovala na teritorijama Zvornika, Bijeljine i Brčkog u proleće 1992. godine.

Bijeljina je bila prva opština u Bosni i Hercegovini koju su 1992. godine zauzeli bosanski Srbi. Tim preuzimanjem vlasti uspostavljen je obrazac koji je kasnije ponavljan u drugim opštinama u severoistočnoj Bosni i Hercegovini. Prvo su iz Srbije stigle paravojne grupe ili takozvane „dobrovoljačke jedinice” i počele da zastrašuju i terorišu lokalno bošnjačko stanovništvo, kao i one Srbe koje su smatrali „nelojalnim”. Mnogi Bošnjaci su ubijeni. Zbog toga su mnogi preostali Bošnjaci na kraju otišli sa tog područja. U samom gradu Bijeljini prave borbe počele su 31. marta 1992. godine. U Bijeljini su došli pripadnici paravojne jedinice Željka Ražnatovića i u saradnji s lokalnom paravojnom grupom pod komandom Mirka Blagojevića, preuzeli kontrolu nad važnim gradskim strukturama. Dana 1. ili 2. aprila 1992. godine, naoružani rezervisti JNA opkolili su grad, a na tom području viđene su kolone tenkova JNA i drugih vozila. Uprkos određenom otporu, srpske snage su brzo preuzele kontrolu nad Bijeljinom i već 4. aprila na dve džamije u gradu obešene su

239 Isto;

240 Prvostepena presuda MKSJ Stanišić i Simatović, predmet br. IT-03-069-T, str. 615; Zakletva koju su tom prilikom polagali pripadnici SDG glasila je: “Sine Božji! Ti si zapovedio i nama da duše svoje položimo za drugove svoje. Radosno idem da izvršim svetu volju Tvoju, boreći se za otadžbinu i veru svoju. Naoružaj me snagom i junaštvom da odolim neprijateljima našim. Ako pak, bude sveta volja Tvoja da položim život svoj u današnjem boju, milostivo dopusti da umrem s tvrdom verom i nadom u večni blaženi život u Tvom nebeskom carstvu.

Majko Božja! Sačuvaj me pod krovom tvojim. Zaklinjem se sa tri prsta, za ovoga svetoga krsta, život dajem za spas srpstva! Amin”

241 Filip Švarm, Jedinica I, Vreme i B92, https://www.youtube.com/watch?v=n-U071m_5S4&t=1459s 25:10;

242 Dejan Anastasijević, Kratka istorija paravojnih jedinica u jugoslovenskim ratovima 1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube, YU istorija, http://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html;

243 Filip Švarm, Jedinica I, Vreme i B92, https://www.youtube.com/watch?v=n-U071m_5S4&t=1459s, 35:35;

srpske zastave. Arkanovci su se smestili u zgradi lokalnog odbora SDS-a i nekoliko dana, zajedno s redovnim policijskim patrolama, učestvovali u hapšenju članova predsedništva SDA u Bijeljini.²⁴⁴

Za vreme srpskog preuzimanja vlasti u Bijeljini, pripadnici srpskih paravojnih snaga ubili su najmanje 48 civila, od kojih su većina bili nesrbi. Od tih žrtava, 45 su bili nesrbi, a nijedna žrtva nije bila u uniformi.²⁴⁵

Neposredno pre sukoba u Zvorniku 8. aprila 1992. godine, u hotelu „Jezero” u Malom Zvorniku održan je sastanak o vojnom zauzimanju Zvornika, na kojem su učestvovali Marko Pavlović, general Savo Janković iz Tuzlanskog korpusa i pukovnik Tačić. JNA, konkretno, bataljon 336. motorizovane brigade pod komandom Dragana Obrenovića koji je takođe učestvovao u zauzimanju grada, obezbedili su „arkanovcima” tenkove, artiljeriju i minobacače.²⁴⁶ Dana 8. aprila 1992. godine ili približno tog datuma, pripadnici raznih srpskih snaga – policije, TO, JNA i arkanovci – izveli su napad na Zvornik, koji je, barem delimično, počeo s teritorije Srbije. U napadu 8. aprila 1992. godine ubijeni su brojni civili, a mnogi su napustili grad i otišli u pravcu Tuzle. Srpske snage zauzele su grad Zvornik za jedan dan. Tokom tog napada ubile su približno 20 civila koji nesrpske nacionalnosti.²⁴⁷

Nakon završetka rata 1995. godine, Srpska dobrovoljačka garda je rasformirana, Ražnatović je postao više politički aktivan pošto je oformio Stranku srpskog jedinstva (SSJ) još 1993. godine. Takođe, otvorio je veliki broj preduzeća u Srbiji. Kupio je i fudbalski klub „Obilić”.

Nakon raspuštanja SDG-a, jedan deo dobrovoljaca prešao je u Jedinicu za specijalne operacije, a drugi se vratio kriminalu.²⁴⁸ Željko Ražnatović je ubijen 15. januara 2000. godine u hotelu „Interkontinental” u Beogradu. Danas se zna ko su direktni izvršioци ubistva, ali se pozadina ubistva, kao ni organizator i motiv nikada nisu saznali. Javnost je obaveštena o postojanju optužnice protiv Arkana u martu 1999. godine, a tek nakon njegove smrti objavljen je sadržaj optužnice. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju teretio ga je za zločine u Sanskom Mostu koji su počinjeni u septembru 1995. godine.²⁴⁹

244 Prvostepena presuda MKSJ Stanišić i Simatović, predmet br. IT-03-069-T, str. 223;

245 Isto, str. 224;

246 Isto, str. 626;

247 Isto, str. 344;

248 Dejan Anastasijević, Kratka istorija paravojnih jedinica

u jugoslovenskim ratovima 1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube, YU istorija, http://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html;

249 Optužnica tužilaštva MKSJ protiv Željka Ražnatovića: https://www.icty.org/x/cases/zeljko_raznjatovic/ind/bcs/arkan970923bcs.pdf;

Škorpioni

Tokom opsade grada Vukovara koja je započela na leto 1991, veliki broj dobrovoljaca iz Srbije došao je u istočnu Slavoniju na ratište. Jedan od dobrovoljaca bio je i Slobodan Medić Boca iz Šida, koji se zajedno sa bratom Aleksandrom Medićem uputio u Vukovar.²⁵⁰ Oni su zajedno sa svojim društvom iz Šida osnovali „Škorpione” krajem 1991. ili početkom 1992. godine.²⁵¹ Ova jedinica je bila stacionirana u selu Đeletovci, opština Nijemci, gde su se nalazili izvori nafte i naftna polja.²⁵² Njihov zadatak bio je čuvanje naftnih polja i granice Srbije i Republike Srpske Krajine. Eksploatacija nafte iz Đeletovaca, ali i hrastovine koja se nalazila u obližnjim selima, služila je pre svega za ostvarivanje velikog profita koji je išao na ruku državi Srbiji. Sav promet je kontrolisala Služba državne bezbednosti, na čelu sa Jovicom Stanišićem i Frankom Simatovićem, koji su veliki deo profita uzimali za državne potrebe, dok je sledeći na redu je bio Željko Ražnatović Arkan.²⁵³

Škorpioni su u svom sastavu imali komandu i dve čete, a čitava jedinica brojala je između dvesta i četiristo ljudi. Oružje, uniforme, opremu i plate obezbeđivala je Naftna industrija Republike Srpske Krajine.²⁵⁴

U junu i julu 1995. godine, Jovica Stanišić i Franko Simatović poslali su Škorpione i SDG, pod komandom Vasilija Mijovića, funkcionera SDB-a, na područje oko Trnova i na Treskavicu u zajednička dejstva s pripadnicima MUP-a Republike Srpske i VRS-a, gde su Škorpioni počinili zločine.²⁵⁵

Dana 17. jula 1995. godine u selu Trnovo kod Sarajeva (Bosna i Hercegovina), „Škorpioni” su streljali šest muškaraca bošnjačke nacionalnosti koji su zarobljeni u okviru napada VRS na zaštićenu zonu UN-a Srebrenica. Ova ubistva su snimljena i sačuvana na video kaseti koja je pronađena u jednom video klubu u Šidu 2005. godine. Snimak sa video kasete je prikazan na suđenju Slobodanu Miloševiću pred MKSJ.

Nakon završetka rata na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine 1995. godine i potpisivanjem Erdutskog sporazuma između Hrvatske i predstavnika SRJ u kojem je Hrvatska htela da povrati

250 Dejan Anastasijević, *Kratka istorija paravojnih jedinica u jugoslovenskim ratovima 1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube*, YU istorija, http://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html;

251 Prvostepena presuda MKSJ Stanišić i Simatović, predmet br. IT-03-069-T, str. 675;

252 Dejan Anastasijević, *Kratka istorija paravojnih jedinica u jugoslovenskim ratovima 1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube*, YU istorija, http://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html;

[serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html](http://www.youtube.com/watch?v=hQNePutCvPk&t=627s);

253 Insajder, *Paravojna jedinica Škorpioni (Patriote)*, B92: <https://www.youtube.com/watch?v=hQNePutCvPk&t=627s>;

254 Fond za humanitarno pravo, *Škorpioni - od zločina do pravde* (Beograd, FHP, 2007), <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/06/Skorpioni.pdf>;

255 Prvostepena presuda MKSJ Stanišić i Simatović, predmet br. IT-03-069-T, str. 707;

svoje teritorije, a Srbija pristala na to u zamenu za garantovanje svih ljudskih i manjinskih prava Srbima koji su ostali da žive na tim područjima, Škorpioni su ostali bez posla obezbeđivanja naftnih polja u Đeletovcima. Više se nisu vodili kao pripadnici Srpske Vojske Krajine. Jedinica je opstala i van ratnih dejstava, a nakon 1995. godine ušli su u rezervni sastav Specijalne antiterorističke jedinice u sklopu MUP-a Srbije.²⁵⁶

Početak NATO intervencija na Saveznu Republiku Jugoslaviju marta 1999. godine, Škorpioni su upućeni na teritoriju Kosova i 28. marta, u Podujevu, ušli su u prvu albansku kuću i ubili četrnaest civila albanske nacionalnosti, među kojima je bilo dece i žena. Samo petoro dece je preživelo.

Srpska radikalna stranka

Početak raspada Jugoslavije značio je i ekspanziju nacionalističkih ideja u svim državama SFRJ. Tako se u Srbiji 1991. godine pojavila ekstremno desničarska Srpska radikalna stranka, na čelu sa Vojislavom Šešeljom.

Vojislav Šešelj se početkom 1990ih prvo istakao kao predsednik Srpskog slobodarskog pokreta, koja je bila marginalna politička organizacija sa idejom da svi Srbi treba da žive u jednoj državi.²⁵⁷ Ova organizacija bila je izuzetno antikomunistički nastrojena, sa ciljem da „obnovi nacionalno, duhovno, kulturno, ekonomsko i političko jedinstvo srpskog naroda, za puno međusobno razumevanje i solidarnost Srba vernika i Srba ateista, za bratsku slogu Srba pravoslavaca, Srba muslimana, Srba katolika i Srba protestanata.”²⁵⁸

Iako mala, ova organizacija nije dugo postojala. U martu 1990. veliki broj članova prešao je u Srpski pokret obnove, koji su zajedno osnovali Vuk Drašković i Vojislav Šešelj. Već posle nekoliko meseci od nastanka SPO-a, u junu 1990. došlo je do podele i sukoba unutar stranke, te jedna frakcija na čelu sa Vojislavom Šešeljom osniva novu organizaciju - Srpski četnički pokret.²⁵⁹ Njihov program jasno precizira teritorije koje bi trebalo da obuhvataju teritoriju Velike Srbije: čitava teritorija današnje Srbije i Kosova sa zapadnim granicama Karlovac-Karlobag-Ogulin-Virovitica.²⁶⁰

²⁵⁶ Isto;

²⁵⁷ Sonja Biserko, Proces Vojislavu Šešelju: Raskrinkavanje projekta Velika Srbija, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009), str 159, <http://yuhistorija.com/serbian/doc/Proces%20Vojislavu%20Seselju.pdf>;

²⁵⁸ Isto;

²⁵⁹ Isto, str. 161;

²⁶⁰ Velika Srbija, br. 2, godina I (1990): naslovna strana;

Svakodnevni govor mržnje prema nacionalnim manjinama, a posebno prema Hrvatima, doneo je Vojislavu Šešelju veliku popularnost među stanovništvom u Srbiji. Na predsedničkim izborima u Srbiji u decembru 1990. osvojio je peto mesto, sa malo više od 96 hiljada glasova.²⁶¹

Već 23. februara 1991, Srpski četnički pokret ujedinjuje se sa velikim brojem lokalnih odbora Narodne radikalne stranke, na čijem čelu je bio Tomislav Nikolić, u Srpsku radikalnu stranku. Njen program bio je identičan programu Srpskog četničkog pokreta. Prva tačka tog programa podrazumevala je: „obnavljanje slobodne, nezavisne i demokratske države na Balkanu koja će obuhvatiti celokupno srpstvo, sve srpske zemlje, što znači da će u svojim granicama imati pored sadašnje oktroisane srbijanske federalne jedinice, srpsku Makedoniju, srpsku Crnu Goru, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, srpski Dubrovnik, srpsku Dalmaciju, srpsku Liku, srpski Kordun, srpsku Baniju, srpsku Slavoniju i srpsku Baranju.”²⁶² Ciljeve koji su proklamovani u programu nije bilo moguće ostvariti bez masovnih kršenja ljudskih prava.

Srpska radikalna stranka osniva krizni štab na čelu sa Ljubišom Petkovićem sa ciljem „da pomogne i zaštiti srpski narod gde god je ugrožen”.²⁶³ Dva dana nakon što je „krunje” Predsedništvo SFRJ utvrdilo da postoji „neposredna ratna opasnost na teritoriji SFRJ”, 3. oktobra 1991. godine, krizni štab postao je ratni štab, a Vojislav Šešelj je uklonio Ljubišu Petkovića sa ove funkcije jer se pokazalo da je on „agent Službe državne bezbednosti Srbije”.²⁶⁴

U maju 1991. godine, dolazi do prvih sukoba na teritoriji istočne Slavonije, preciznije u Borovu Selu. U tom sukobu učestvovali su dobrovoljci Srpske radikalne stranke, koji su kao dobrovoljci došli na slavonsko ratište regrutacijom preko lokalnih odbora u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni. Oni su na slavonsko ratište došli uz prećutno odobrenje vlasti Republike Srbije, a bili su nazvani „četnici” ili „šešeljevci”.²⁶⁵ Dobrovoljci su u većini slučajeva bili deo već postojećih struktura Teritorijalne odbrane (TO).

Vojislav Šešelj je u izjavama koje je davao domaćim i stranim medijima tvrdio da su dobrovoljci SRS delovali potpuno nezavisno.²⁶⁶ Međutim, povremeno je davao izjave iz kojih je moglo da se

261 Vreme Web Specijal, Predsednički izbori 1990, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1484307>;

262 Glavni odbor Srpske radikalne stranke, “Programska deklaracija Srpske radikalne stranke”, Velika Srbija br. 9, (1991): 6;

263 Dejan Anđus, “Ljubiša Petković - čovek na čelu kriznog i

ratnog štaba SRS”, Velika Srbija, br. 11, (1991): 12-13;

264 Reynand Theunens, Dobrovoljci SRS/SČP i sukob u Hrvatskoj i BiH, Izveštaj veštaka Tima vojnih analitičara (IT-03-67), mart 2006, str. 159;

265 Isto, str. 97;

266 Isto, str. 149;

267 Isto;

utvrdi da je on bio direktno povezan sa dobrovoljcima tako što je ove jedinice obilazio na ratištu.²⁶⁷ Sa druge strane, Ljubiša Petković koji je bio na čelu kriznog štaba, imao je veoma bliske veze sa Ljubomirom Domazetovićem, koji je u to vreme bio načelnik Treće uprave pri Generalštabu oružanih snaga SFRJ.²⁶⁸ Takođe, postojale su i bliske veze kriznog štaba SRS sa komandantom Novosadskog korpusa JNA Andrijom Biorčevićem.

Obuka dobrovoljaca SRS vršena je u kasarni u Bujanj Potoku, kasarni „4. juli” (Voždovac) i kasarni „Maršal Tito” (Topčider), kao i u Centru za obuku u Prigrevici (kod Apatina), kojim je rukovodio Jovo Ostojić, bliski saradnik Vojislava Šešelja i član Srpske radikalne stranke.²⁶⁹ U kasarni u Bujanj Potoku dobrovoljci su dobijali uniforme, oružje i municiju. Iako su dobrovoljci SRS bili integrirani u jedinice lokalnog srpskog TO i bili pod komandom JNA, što pokazuje dokumentacija koja se odnosi na operacije u Hrvatskoj i BiH, izjave dobrovoljaca SRS pokazuju da je ratni štab SRS dobrovoljcima u nekim slučajevima izdavao naredbe i razmenjivao operativne informacije o učešću na ratištu.²⁷⁰ Pored Borova Sela, pripadnici ovih formacija u Hrvatskoj su učestvovali u borbama u Tenji, Silašu, Voćinu, Vukovaru, gde su počinili ratne zločine. U Vukovaru su delovali u sastavu i pod komandom dva lokalna srpska odreda TO - Petrova Gora i Leva Supoderica, koji su do 21. novembra 1991 (ubistva hrvatskih zarobljenika na Ovčari) bili potčinjeni JNA.²⁷¹

Na području Bosne i Hercegovine, JNA 1991. učestvuje u preuzimanju vlasti u opštinama u kojima su Srbi bili većina. Dobrovoljci SRS iz Srbije, kao i lokalni pripadnici SRS, zajedno sa drugim paravojnim jedinicama iz Srbije, učestvovali su u preuzimanju vlasti u Zvorniku, Bijeljini, Bosanskom Šamcu i Brčkom. U svakoj od navedenih opština počinjeni su zločini nad civilnim stanovništvom.

Glas žrtava

Alma Pecković, ćerka Ajše Šabanović, ubijene u Bijeljini 2. aprila 1992. godine, u izjavi za dnevni list „Danas” od 14. januara 2016. godine, opisala je kako su izgledali ti dani: „U međuvremenu, tog 2. aprila na Radio Bijeljini čuo se proglas da sve mjesne zajednice organizovano skupe sve naoružanje i da se ono preda u SUP. U našoj ulici je bilo tri lovačke puške i dva pištolja sa urednim

dozvolama. To smo skupili, i moj muž je riješio zajedno sa još dvojicom momaka iz ulice da odu sa autom i bijelom zastavom do SUP-a i to predaju. Muž mi je kasnije rekao da je to uradio zbog toga kako bi tamo nekoga sreo u policiji i provjerio tu informaciju koju su mu rekli... Otišao je tamo i stvarno iz policije su mu dali dva policajca i auto da sjedne i da ode na lice mjesta i da provjeri tu informaciju, jer navodno ni oni nisu bili sigurni a nisu ni znali. Kad je stigao sa policijskim autom i dva policajca, koji su bili korektni, na lice mjesta uvjerio se da je na trotoaru ležala moja majka u bijelom džemperu, koju je prepoznao, i muškarac u kožnoj jakni kojeg je takođe prepoznao, a bio je to Abdurahman Pajaziti, vlasnik buregdžijske radnje koja je bila do kuće mojih roditelja. Treću žensku osobu koja je ležala na istom mjestu moj muž nije prepoznao, a bila je to supruga Abdurahmana, tek ćemo kasnije saznati... Kad je ponovo stigao do SUP-a, tamo ga je čekao izvjesni Pero Simić, novinar, koji je tražio od njega neki razgovor ili da da neki proglas preko Radio Bijeljine, kako je navodno u Bijeljini sve sigurno i čisto. On je taj intervju izbjegao ni sam se ne sjeća kako, i vratio se kući sav potresen i isprepadan... Odmah posle njegovog dolaska krenuli smo prema kasarni a za nama onako spontano još mještana naše ulice u kojoj smo živjeli smatrajućii znajući da moj muž tamo radi i da će ako budu tamo, biti možda malo više zaštićeniji. Došli smo nekako do kasarne i tu su nas zaustavili maskirani civili, naoružani do zuba, pripadnici Srpske radikalne stranke koji su na glavama imali kape sa kokardama. Nisu nas puno maltretirali, psovali su samo „balijsku majku“ i rekli da se vratimo odakle smo došli. Nismo imali drugog izbora i krenuli smo nazad. Usput nas je zaustavio naš kućni prijatelj Mire Hanušić i odveo nas kod njega da se ne bi izlagali daljoj opasnosti jer je naša kuća bila udaljena dva kilometra. Prihvatili smo to i ostali kod njega do nedelje, 5. aprila.

U međuvremenu se čuo ponovo proglas na Radio Bijeljini da se može otići do gradske bolnice i tamo pronaći i pokupiti nastradali u navodnim uličnim borbama. Moj muž i ja smo krenuli prvo kod moje tetke koja živi u blizini kuće mojih roditelja. Imala sam neki poseban strah i predosjećaj i stalno sam pitala muža je li on zna nešto, pošto se u kući mojih roditelja niko nije mi javljao na telefon od četvrtka prije podne. Tješio me je i ujedno pripremao za najgore, ali mi nije ništa rekao. Kad sam se približila tetkinoj kući, čini mi se da mi je sve bilo jasno. Ušla sam unutra i izgovorila samo: tetka, jesu li svi... Ona je samo zapomagala i bilo mi je sve jasno... Više ne znam šta je bilo sa mnom.

Posle je muž otišao i pokupio ih ispred mrtvačnice gradske bolnice. Tamo su ležali na travi pokriveni bijelim čaršafom a bilo ih je po priči mog muža oko tridesetak... Tu se našao čovjek iz pogrebnog koji mu je dao plastične vreće i on je uz pomoć nekih prijatelja koji su se našli tu tražeći svoje mrtve uspio pokupiti i prevesti do porodične kuće gdje su i pobijeni. Uspio je nekako sakupiti komšije i nešto rodbine i sahraniti ih na obližnjem groblju. Bilo ih je toliko da skoro nije imao ko nositi te mrtve do njihovog posljednjeg boravišta. Rekao mi je i to da skoro nije mogao prepoznati oca od udaraca i ozljeda a da je bratu falilo skoro pola glave, najvjerovatnije pogotkom metka iz snajpera. Nađen je u džamijskom dvorištu preko puta naše kuće kao i komšija Muhamed... U dvorištu naše kuće bili su još po priči preživjelih svjedoka još nekolicina ubijenih, zapravo svi članovi porodice Pajazit, kao i dva radnika.

Preživjeli iz podruma naše kuće su mi kasnije rekli da su izlazeći napolje vidjeli izvjesnog Mirka Simića, naoružanog i sa kokardom na glavi. Stajao je na trotoaru sa još dvojicom pripadnika četničkog pokreta. Bio je tu i izvjesni Brano Šumar, kojeg su prepoznali, a ostali koji su učestvovali u ovim gnusnim i svirepim ubistvima bili su pripadnici Srpske dobrovoljačke garde – arkanovci.²⁷² Saranda, Fatos, Genc, Jehona i Ljirije Bogujevci su imena petoro dece koji su preživeli podujevački zločin, sa teškim telesnim povredama. Nakon 28. marta 1999. godine i ubistva 14 članova njihove porodice, prebačeni su u Prištinu na lečenje, a zatim i u Mančester (Velika Britanija).

Preživeli članovi porodice Bogujevci su u nekoliko navrata javno ispričali svoju priču: „Policijski auto se zaustavio ispred naše kuće. Napustili smo dom i premestili se dublje u baštu. Nešto kasnije pojavili su se vojnici i izveli nas napolje. Otac i ujak u tom trenutku nisu bili sa nama, krili su se u gradu, nadajući se da ćemo mi biti bezbedni, jer su ostale samo žene i deca. Vojnici su nas povelili u susjednu baštu. Sve vreme su nas psovali i vikali na nas. Na ulici ispred policijske stanice su nas postrojili. Sa nama je bio i otac Enver Durićija, koji je bio u sedamdesetim godinama. Potom su nas vratili u baštu i tada smo videli moju majku koja je bila ustreljena. Tamo je bilo i dece, molili su da njima ne učine ništa nažao. Međutim, oni su počeli da pucaju na nas”.²⁷³

272 Snežana Čongradin, "Za smrt najbližih krivim "arkanovce", Danas, Društvo, 14.1.2016. <https://www.danas.rs/drustvo/za-smrt-najblizih-krivim-arkanovce/>;

273 Amra Zejneli Loxha, Branka Mihajlović, "Čime je ubica porodice Bogujevci zaslužio slobodu?", Radio Slobodna Evropa, 26. april 2018: <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-podujevo-scorpioni-bogujevci/29193249.html>;

Vilim Karlović jedan je od svedoka koji su svedočili na suđenju Vojislavu Šešelju pred MKSJ. Karlović se u nekom trenutku opsade Vukovara sklonio u vukovarsku bolnicu, misleći da je tu najbezbedniji. Iz bolnice je, međutim, izveden 20. novembra ujutro i zajedno sa još oko 300 hrvatskih vojnika i ranjenika autobusima odvezen u kasarnu JNA, odakle je većina zarobljenih prebačena do hangara na poljoprivrednom dobru Ovčara. Tamo je, kaže, oformljen špalir od oko 150 ljudi koji su rukama, nogama, kundacima i šipkama tukli zarobljenike pri ulasku u hangar. Karlović kaže da su u tome prednjačili „četnici“, ali su učestvovali i vojnici JNA i „teritorijalci“. Dok je čekao da uđe u hangar svedok je počeo razgovor sa izvesnim vojnikom JNA koji se predstavio kao „Štuka“. Kada se ispostavilo da imaju zajedničkog poznanika, svedok ga je pitao može li nekako da mu pomogne. Iako se prvo opirao, „Štuka“ je uz pomoć jednog kapetana JNA izveo Karlovića iz hangara. „Štukino“ pravo ime je, inače, Spasoje Petković i na suđenju za Ovčaru pred beogradskim Većem za ratne zločine mu je dodeljen status „svedoka-saradnika“. Karlović je sa Ovčare odveden u preduzeće Modateks, gde je prenoćio, da bi ujutro 21. novembra bio prebačen na Velepromet gde je sa još 20 Hrvata zatvoren u zgradu koju su zvali „Stolarija“. Tog dana su, po njegovom sećanju, „četnici“ izveli iz prostorije i potom ubili dva srednovečna čoveka i jednog dečaka od 12-13 godina. Karlović nije ulazio u to kojoj su jedinici pripadali dobrovoljci koje je nazivao „četnicima“, osim što je opisao da su to bili vojnici sa šajkačama, šubarama i kokardama, za koje je verovao da ih regrutuje Srpska radikalna stranka. Svedok je ispričao da su ga 21. novembra predveče tri „četnika“ odvela iz Veleprometa u jednu kuću u vukovarskom naselju Petrova Gora. Tu ga je dočekalo 20 četnika koji su odmah počeli da ga biju i pale svećama. U maltretiranju su se naročito istakli dobrovoljci pod nadimcima „Belgija“ i „Čeda“, a izvesni Miljan ili Smiljan mu je razbio flašu o glavu i njome ga isekao po telu. Sve vreme, u kući se nalazila i žena koja je nagovarala „četnike“ da ga siluju, a Karlović nije siguran da li joj je ime Daca ili Jaca.²⁷⁴

Sudski epilozi

Dragan Vasiljković, komadant Knindži, osuđen je u Hrvatskoj na trinaest i po godina zatvora za ratne zločine nad hrvatskim civilima i ratnim zarobljenicima. Proglašen je krivim da je u junu i julu 1991. godine, počinio zločine na kninskoj tvrđavi, gde su zlostavljani hrvatski policajci i

²⁷⁴ Sonja Biserko, Proces Vojislavu Šešelju: Raskrinkavanje projekta Velika Srbija, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009), str. 349-351. <https://yuhistorija.com/serbian/doc/Proces%20Vojislavu%20Seselju.pdf>;

vojnici, kao i da je učestvovao u napadu na policijsku stanicu u Glini i okolnim selima u julu 1991. godine, kada su ubijeni jedan civil i jedan novinar.²⁷⁵ Nakon odslužene kazne, pušten je iz zatvora 28. marta 2020. godine.

Za zločine u Bijeljini, pripadnici Srpske dobrovoljačke garde nikada nisu odgovorali. Alma Pečković podnela je krivičnu prijavu protiv NN lica Tužilaštvu za ratne zločine u Srbiji. U medijima postoji informacija da je čovek sa čuvene fotografije Rona Haviva, gde vojnik udara Ajšu Šabanović koja mrtva leži na trotoaru, Srđan Golubović. On je bio uhapšen u Beogradu 2012. godine zbog posedovanja droge.

Četiri godine nakon zločina u Podujevu, počelo je suđenje Saši Cvjetanu, pripadniku „Škorpiona“, pred Okružnim sudom u Beogradu. Petoro preživele dece svedočilo je u ovom postupku, a 2005. godine Saša Cvjetan je pravosnažno osuđen na dvadeset godina zatvora za učestvovanje u ubistvu četrnaest albanskih civila i teško ranjavanje petoro dece.²⁷⁶ Iako se nikada nije pokajao za zločine koje je počinio, Saša Cvjetan je 22. marta 2018. godine, pušten na slobodu nakon odslužene dve trećine kazne.²⁷⁷

Druge pripadnike Škorpiona koji su takođe učestvovali u ovom zločinu, Željka Đukića, Dragana Medića i Dragana Borojevića, 2010. godine, odeljenje Višeg suda za ratne zločine u Beogradu, pravosnažno je osudilo na po dvadeset godina zatvora, a Miodraga Šolaju na petnaest godina zatvora.²⁷⁸ Dejan Demirović, koji je pobegao u Kanadu još 2001. godine, izručen je Srbiji četiri godine kasnije i postao svedok-saradnik u navedenom postupku.

Suđenje za streljanje 200 ratnih zarobljenika na Ovčari u Vukovaru u kojem su učestvovali pripadnici TO Vukovara i dobrovoljačke jedinice „Leva supoderica“, počelo je u martu 2004. godine. Prva prvostepena presuda je doneta 2005. godine i ubrzo je ukinuta, pa je u ponovljenom suđenju doneta nova prvostepena presuda 2009. godine. Apelacioni sud je 2010. godine pravosnažno okončao postupak i deo optuženih osudio na kazne zatvora u rasponu od 5 do 20 godina, a petoricu je oslobodio. Vrhovni kasacioni sud ukinuo je 2014. godine pravosnažnu presudu i predmet vratio Apelacionom sudu na ponovno odlučivanje.

275 Milica Stojanović, Anja Vladislavljević, "Hrvatska oslobodila Kapetana Dragana", Balkan Insight, 28.3.2020, <https://balkaninsight.com/2020/03/28/hrvatska-oslobodila-kapetan%D0%B0-dragan%D0%B0/?lang=sr;>

276 Presuda Okružnog Suda u Beogradu u postupku protiv Saše Cvjetana, 2005, [http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2018/04/Sasa_Cvjetan-presuda-17.06.2005.pdf;](http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2018/04/Sasa_Cvjetan-presuda-17.06.2005.pdf)

277 Radio Slobodna Evropa, "FHP: Bivši "Škorpion" Saša Cvjetan pušten je na slobodu", 25.4.2018, [https://www.slobodnaevropa.org/a/29191317.html;](https://www.slobodnaevropa.org/a/29191317.html)

278 Presuda Apelacionog suda u postupku protiv Željka Đukića, Dragana Medića, Dragana Borojevića i Miodraga Šolaje, 3/2010, [http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/03/5.-Podujevo-I-Idrugostepena-presuda-K%C5%BE1-Po-2-3-10.pdf;](http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/03/5.-Podujevo-I-Idrugostepena-presuda-K%C5%BE1-Po-2-3-10.pdf)

Pravosnažnom presudom Apelacionog suda, donetom 24. novembra 2017. godine (o kojoj je javnost obavještena 12. januara 2018. godine), potvrđena je prvostepena presuda u odnosu na optužene Miroslava Vujanovića, Stanka Vujanovića, Predraga Milojevića (20 godina) i Gorana Mugošu (5 godina); Miroslavu Đankoviću i Ivanu Atanasijeviću kazna je smanjena sa 20 na po 15 godina zatvora, a Saši Radaku na pet godina zatvora. Nadi Kalabi pooštrena je kazna sa devet na 11 godina. Oslobođeni su Milan Vojnović, Jovica Perić, Milan Lančužanin i Predrag Dragović, koji su prvostepeno bili osuđeni na 15, 13, šest i pet godina zatvora. Đorđe Šošić je tokom postupka pred Apelacionim sudom preminuo.²⁷⁹

Protiv Vojislava Šešelja vodio se postupak pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju od 2003. godine. Oslobođen je 2016. godine prvostepenom presudom, a dve godine kasnije Žalbeno veće Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove (MRMKS) ukinulo je ovu presudu i osudilo Šešelja na deset godina zatvora za prisilnu deportaciju i podsticanje deportacije Hrvata iz Vojvodine.²⁸⁰

Memorijalizacija

Dvadeset pet godina nakon rata, Srpska radikalna stranka i dalje postoji i deluje. Program u kome pozivaju na stvaranje Velike Srbije se nije promenio²⁸¹, a nakon izlaska iz zatvora Vojislav Šešelj nastavio je sa govorom mržnje prema nacionalnim manjinama, pogotovo prema Albancima i Hrvatima. Na parlamentarnim izborima 2016. osvojili su preko 300 hiljada glasova i malo više od osam procenata podrške građana Srbije.²⁸²

Iako osuđen za ratne zločine, Vojislav Šešelj je i dalje narodni poslanik, što je protivno Zakonu o izboru narodnih poslanika, gde se u članu 88 navodi da poslaniku prestaje mandat ukoliko „je pravosnažnom sudskom odlukom osuđen na kaznu zatvora bezuslovno u trajanju od najmanje

²⁷⁹ Isto;

²⁸⁰ Drugostepena presuda MKSJ u predmetu Šešelj, 2018, Sajt MKSJ: <http://icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Judgement/NotIndexable/MICT-16-99-A/JUD282R0000519918.pdf> Vjericu Radetu, Petra Jojića i Jovu Ostojića, funkcionere Srpske radikalne stranke, Tribunal u Hagu je optužio da su tokom trajanja postupka protiv Vojislava Šešelja nudili mito, pretili i ucenjivali svedoke koji je trebalo da svedoče u navedenom postupku, te je 2015. godine izdat nalog za njihovo hapšenje. Viši sud u Beogradu odlučio je da nema zakonskog osnova za izručenje troje radikala jer Zakon o saradnji sa Haškim tribunalom podrazu-

meva samo izručenje optuženih za ratne zločine. U februaru 2020, Žalbeno veće Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove, pravosnažno je odlučilo da se Jojiću i Radeti sudi u Hagu. Jovo Ostojić je u međuvremenu preminuo.

²⁸¹ Program Srpske radikalne stranke, https://www.srp-skaradikalnastranka.org.rs/files/dokumenta/program_2019.pdf;

²⁸² Republički zavod za statistiku, Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, maj 2016, str. 9, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20166001.pdf>

šest meseci”.²⁸³ Umesto inicijativa koje bi obeležile ubistva i proterivanje Hrvata u Vojvodini, Vojislav Šešelj je otkupio zemljište na mestu zločina, a u mestu Hrtkovci je održana glavna skupština SRS-a 2018. godine.

U senci obeležavanja godišnjica od početka NATO intervencije 24. marta, ostaju zločini koji su se dogodili nad kosovskim Albancima, a koji su se intenzivirali u periodu od 24. marta do kraja maja 1999. godine. Tako se državni vrh Srbije danas ne seća porodice Bogujevci, iako je kroz presudu o naknadi štete iz 2016. godine država Srbija priznala da je odgovorna za ovaj zločin.²⁸⁴

U Kulturnom centru Beograda 2013. godine otvorena je izložba u produkciji Hartefakt fonda pod nazivom „Bogujevci/ vizuelna istorija, omaž svim porodicama i žrtvama rata“, koju su zajednički osmislili i realizovali Saranda, Fatos i Jehona Bogujevci.

Izložba se sastoji iz četiri povezane celine: dnevne sobe, bolnice, porodičnog stabla i sudnice i pokušaj je da se ispriča priča o masakru, patnji, oporavku, ali i želji za istinom i pravdom. Na poziv Nataše Kandić, osnivačice Fonda za humanitarno pravo, na izložbu su došli tadašnji komandant SAJ-a Spasoje Vulević, kao i doktor Dragan Marković, takođe pripadnik SAJ-a, koji su spasili petoro dece iz Podujeva. Izložba je izazvala veliki broj reakcija u Srbiji, a posetio je i Ivica Dačić, tadašnji premijer Srbije.

Komemorativne prakse civilnog sektora, aktivista i porodica žrtava poput uličnih akcija, izložbi, predloga za postavljanje tradicionalnih spomenika i predstavljanja publikacija koje govore o zločinima paravojnih formacija ostaju jedini vid sećanja usled monopola države Srbije nad memorijalizacijom žrtava tokom ratnog raspada Jugoslavije. Ovaj monopol se najviše ogleda u postojanju Zakona o ratnim memorijalima od 2018. godine koji zabranjuje prakse sećanja koje nisu u skladu sa „oslobodilačkom tradicijom srpskog naroda“. Shodno tome, zločini paravojnih jedinica se predstavljaju kao pojedinačni incidenti, od kojih se zvaničnici Srbije danas ograđuju, ali ne priznaju odgovornost za formiranje, snabdevanje i kontrolu jedinica čije žrtve - sem reparacija u slučaju Bogujevci - nemaju pravo na simbolično ni materijalno obeležje, kao ni obeštećenje.

²⁸³ Zakon o izboru narodnih poslanika (“Službeni glasnik RS”, br. 35/2000) https://www.paragraf.rs/propi-si/zakon_o_izboru_narodnih_poslanika.html;

²⁸⁴ Fond za humanitarno pravo, Prva presuda o odgovornosti države za zločin na Kosovu: Odšteta porodicama žrtava zločina u Podujevu, 8.4.2016. <http://www.hlc-rdc.org/?p=31649&lang=en>;

TEROR NAD MANJINAMA U SRBIJI TOKOM DEVEDESETIH GODINA

Proterivanje Hrvata u Vojvodini

Tokom 1990. godine i u Hrvatskoj i u Srbiji su održani prvi višestranački izbori. Na izborima u Hrvatskoj je pobedila nacionalistička stranka Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) na čijem se čelu nalazio Franjo Tuđman. Dana 30. maja, Tuđman je postao predsednik predsedništva Socijalističke Republike Hrvatske i tom prilikom izrazio svoj stav o nezavisnosti Hrvatske i potrebi njenog istupanja iz Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ). Istovremeno, u Srbiji je pobjedu odnela druga nacionalistička stranka, odnosno Socijalistička partija Srbije (SPS) Slobodana Miloševića.

Srpsko nacionalno veće je 16. avgusta iste godine pozvalo na referendum o autonomiji Srba u Hrvatskoj. Hrvatska vlada je referendum proglasila neustavnim, a zatim se uputila ka gradovima na području Krajine sa većinskim srpskim stanovništvom ne bi li uklonila oružje iz stanica javne bezbednosti. Srpsko stanovništvo je na to odgovorilo postavljanjem barikada u vidu balvana po putu.²⁸⁵ Nakon toga, u proleće naredne, 1991. godine, došlo je do incidenta na Plitvičkim jezerima 31. marta koji je, simbolično, odneo živote jednog Srbina i jednog Hrvata. Zatim dolazi i do sukoba u Borovu Selu, 2. maja 1991. godine, kada su hrvatski policajci pokušali da ponovo uspostave vlast, nakon što su se u ovom mestu u aprilu te godine pojavili dobrovoljci Srpske radikalne stranke (SRS) i paravojne formacije Dušan Silni.

Od leta 1991. Jugoslovenska narodna armija (JNA), kako se konstatuje u dosijeu Zločini nad Hrvatima u Vojvodini Fonda za humanitarno pravo (FHP),²⁸⁶ postaje vojska koja je otvoreno stala na srpsku stranu i započela granatiranje hrvatskih gradova. Granatiranje i opsada Vukovara trajali su 87 dana, od avgusta do novembra 1991. godine.

²⁸⁵ Prvostepena presuda u predmetu Martić pred MKSJ, 12. jun 2007, str. 43: <https://www.icty.org/x/cases/martic/tjug/bcs/070612.pdf>;

²⁸⁶ FHP, Dosije: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2019, str. 12: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2019/01/Dosije_Hrvati_u_Vojvodini_srp.pdf;

Vojislav Šešelj i Srpska radikalna stranka

U ratu u Hrvatskoj, osim JNA, učestvuju i dobrovoljci SRS Vojislava Šešelja. SRS nastaje tako što Srpskom četničkom pokretu, osnovanom 1990. godine, pokretu koji nije uspeo da se registruje kao stranka, Šešelj početkom 1991. godine pripaja odbore Narodne radikalne stranke.²⁸⁷ SRS vrši mobilizaciju i šalje dobrovoljce na ratište, gde oni uglavnom bivaju raspoređeni u jedinice Teritorijalne odbrane (TO) ili manje dobrovoljačke sastave. Dobrovoljci nisu nužno bili i članovi SRS-a, a SRS, odnosno njeni stranački organi, ne učestvuju u ratu. Od juna 1991. godine Šešelj postaje narodni poslanik u Skupštini Republike Srbije,²⁸⁸ a tokom 1992. formira i manjinsku vladu sa Miloševićem i SPS-om.²⁸⁹

Nacionalistička i velikosrpska retorika Vojislava Šešelja je odgovorna za etničko čišćenje, progon i prisilno premeštanje vojvođanskih Hrvata, koje su na terenu izvršavale pristalice njegove stranke. Simpatizeri Šešeljeve stranke, zajedno sa izbeglicama iz Hrvatske koje su u Vojvodinu uglavnom došle iz Slavonije, drugim paravojnim formacijama poput Arkanovih Tigrova, ali i Ministarstvom unutrašnjih poslova (MUP) i Resorom državne bezbednosti Srbije zastrašivale su i maltretirale Hrvate u Vojvodini već od 1990, pa sve do 1995. godine.

Obrazac proterivanja hrvatskog stanovništva

Primetno je da su se teror i proterivanje nad hrvatskim stanovništvom Vojvodine u različitim mestima i u različitim vremenskim periodima odvijali po gotovo identičnom obrascu.

Počeli bi pojavom nepoznatih lica koja su se pojavljivala oko kuće i raspitala za razmenu kuća. Razmena kuća je podrazumevala to da Hrvati iz Srbije svoju kuću ustupe Srbima iz Hrvatske u čiju bi se kuću, pak, oni uselili. Vojislav Šešelj je isticao da su razmene pravedan odgovor na proterivanje srpskog stanovništva iz Slavonije koje je rezultiralo dolaskom više od 10 000 srpskih izbeglica u Vojvodinu do leta 1992. godine.²⁹⁰ Šešelj je takođe tvrdio da su Hrvati dobijali znatno vrednije srpske kuće na primorju.²⁹¹

Nakon raspitivanja bi usledili preteći telefonski pozivi, a onda i podmetanje bombi u dvorišta. Stvarala se takva atmosfera da su građani hrvatskog porekla bili primorani da odu. Prve na meti su bile bogatije porodice i njihova domaćinstva jer se smatralo da će se nakon njihovog proterivanja lakše iseliti i ostali.

Učešće državnih struktura, postojanje obrasca proterivanja, kao i učestalost i dugotrajnost njegovog sprovođenja ukazuju na to da je proterivanje Hrvata bilo plansko i sistematsko i da nije reč o izolovanim događajima i posledici delovanja nekontrolisanih ekstremista. Osim zastrašivanja i maltretiranja Hrvata, njihovog izbacivanja iz kuća i proterivanja u Hrvatsku, u prvoj polovini devedesetih godina dolazilo je i do nestanaka i ubistava hrvatskog stanovništva.

1990-1991.

Teror nad Hrvatima u Vojvodini započeo je podmetanjem eksploziva u franjevački samostan u Baču u jesen 1990. godine²⁹², ali se nasilje intenziviralo tek godinu dana kasnije. Godine 1991. u Novom Slankamenu, na zgradi Hrvatskog seljačkog doma, istaknuta je hrvatska šahovnica. Nakon tog događaja građani Novog Slankamena su bili terorisani od strane Mihajla Ulemeka, pripadnika Arkanove paravojne formacije Srpska dobrovoljačka garda, a prijavljeno je i jedno silovanje.²⁹³ Iste godine je u Rumi bačena bomba na zgradu kulturno-prosvetnog društva Matija Gubec,²⁹⁴ koja se nalazi u rumskom naselju Breg u kom je živelo dosta Hrvata. Napadi na spomenike kulture su, uz svakodnevna zastrašivanja, bili još jedan od načina terora nad Hrvatima i pokušaja da se primoraju da napuste svoje domove.

Jedan od upečatljivijih događaja iz 1991. godine odvio se u Apatinu. Naime, Antun Silađev, radnik vodovoda, teško je pretučen od strane dvojice pripadnika JNA. FHP je 2012. godine u njegovo ime pokrenuo sudski postupak za priznavanje statusa civilnog invalida rata. Upravni sud u Novom Sadu je 2013. godine odbio tužbu FHP-a navodeći da „zakon propisuje da se civilnim invalidima rata mogu smatrati samo osobe stradale od „neprijateljskih snaga”, dok se JNA ne smatra „neprijateljskom vojskom.”²⁹⁵

292 Isto, str. 16;
293 Isto, str. 17;

294 Isto, str. 18;
295 Isto, str. 21;

U jesen 1991. godine, uniformisana lica su uhapsila i odvela Stevana Đurkova, Hrvata iz Sonte, i braću Matu i Ivicu Abjanovića iz Morovića. Oni se od tada vode kao nestali, a za to niko nije odgovarao.²⁹⁶ Ubijen je i Krešimir Herceg, Hrvat iz Višnjićeva, opština Šid, premda je zanimljivo što u vezi sa njegovim ubistvom postoje dve verzije događaja. Po jednoj je Đorđe Dvoranac, po sopstvenom priznanju, pucao u nepoznato lice na mostu, a po drugoj su meštani videli kako je Dvoranac tukao Hercega dok ga je vodio ka mostu. Ipak, Dvoranac za ovaj zločin nikada nije odgovarao, uprkos tome što je krivična prijava protiv njega bila podneta.²⁹⁷

1992.

Dana 6. maja 1992. godine u naselju Hrtkovci u opštini Ruma Vojislav Šešelj je održao govor kojim je poručio da u Srbiji nema mesta za Hrvate i pozvao Srbe da složno izbace Hrvate iz Hrtkovaca. Nakon tog događaja, pa sve do avgusta iste godine iz Vojvodine je otišlo oko 10 000 Hrvata.²⁹⁸ Ostoja Sibinčić, predsednik Mesne zajednice (MZ) Hrtkovci, i Rade Čakmak, izbeglica iz Hrvatske i bivši komandant TO Grubišno Polje,²⁹⁹ obojica pristalice SRS-a, istakli su se svojim učešćem u progonu Hrvata iz Hrtkovaca i okoline. U proterivanju Hrvata iz Hrtkovaca učestvovao je i Zvezdan Jovanović³⁰⁰, pripadnik Jedinice za specijalne operacije (JSO), kasnije osuđen na 40 godina za ubistvo Predsednika Vlade Srbije, Zorana Đinđića. Ostoja Sibinčić je čak pokušao da postavi tablu sa novim nazivom mesta - Srbislavci - međutim, policija ju je ubrzo uklonila.³⁰¹ Promena naziva mesta pokušana je i u Kukujevcima.³⁰² Mada promene naziva naselja nisu bile uspešne, ipak je došlo do promena naziva ulica u tim mestima.

U mestu Kukujevci, opština Šid, otvorena je agencija koja se bavila razmenom kuća Srba i Hrvata, a koja je osim u Kukujevcima, imala poslovnice i u Šidu i u Vinkovcima.³⁰³

Prema podacima do kojih je došao FHP, tokom 1992. godine je ubijeno sedam Hrvata: 1) Živan Marušić iz sela Jamena zbog glasina da preko radio stanice održava vezu sa Hrvatskom, za čije je ubistvo na šest godina osuđen Zoran Filipović,³⁰⁴ 2) Ana, Jozo i Franjo Matijević iz Kukujevaca, koji su najpre maltretirani od strane desetak meštana sela dok su se spremali za odlazak iz Kukujevaca u aprilu 1992. godine, a potom pronađeni u masovnoj grobnici u Mohovu, Hrvatska,

296 Isto, str. 50-52;

297 Isto, str. 54;

298 Isto, str. 22;

299 Isto, str. 26;

300 Isto, str. 25;

301 Isto, str. 27;

302 Isto, str. 36;

303 Isto, str. 29;

304 Isto, str. 55;

i za čije ubistvo niko nije procesuiran,³⁰⁵ 3) Mijat Štefanac, koga je šestorica izbeglica iz Hrvatske pretukla, a zatim i pregazila autom, za šta je u presudi jednom od njih, osuđenom na kaznu zatvora u trajanju od 4 godine i 6 meseci, sud obrazložio da je tako nešto bilo i očekivano imajući u vidu reči oštećenog i atmosferu koja je vladala u društvu³⁰⁶ i 4) Nada i Stevan Guštin, mešoviti bračni par iz Bača, za čije ubistvo niko nije odgovarao.³⁰⁷

1993.

Tokom 1993. godine iseljavanje Hrvata se smanjilo, ali su se ubistva građana hrvatske nacionalnosti nastavila. Agica i Nikola Oskomić i Marija Tomić ubijeni su u Kukujevcima od strane Gorana Vukovića i Pavla Draškovića koji su ih, pre nego što su ih pretukli i ubili, pitali zašto se još nisu iselili.³⁰⁸ Iste godine ubijen je i Slovak, Stevan Krošlak, u mestu Sot, takođe od strane Draškovića i Vukovića, srpskih dobrovoljaca sa ratišta u Hrvatskoj jer je percipiran kao neko ko pomaže „ustašama“. Za ubistva u Kukujevcima osuđen je Goran Vuković i to na 15 godina, dok je za ubistvo Stevana Krošlaka Pavle Drašković dobio 10 godina zatvora.³⁰⁹ Šešeljev dolazak u Kukujevece je lokalnim Hrvatima još više otežao život, a njegovo pojavljivanje u bolnici u Starom Slankamenu dovelo je do otpuštanja radnika hrvatskog porekla.³¹⁰ Pojava i retorika, njegovo etiketiranje nepoželjnih građana, redovno su podsticali pristalice SRS-a da Šešeljeve reči sprovedu u dela.

1994.

U februaru 1994. godine, u svojoj kući u Golubincima, izbodena je Hrvatica Marija Purić. Za njeno ubistvo niko nije odgovarao, iako je policija izvršila uviđaj mesta ubistva.³¹¹

1995.

Godinu 1995. obeležile su dve velike akcije hrvatske vojske - Bljesak i Oluja. Tom prilikom u Srbiju je proteran veliki broj stanovništva sa područja Slavonije i Republike Srpske Krajine (RSK), a srpska strana je na to odgovorila pojačanim progonom Hrvata iz Vojvodine. Procenjuje se da je u periodu od maja do oktobra iz Vojvodine otišlo oko 5000 Hrvata.³¹² Iako su otimanja kuća, čak i onih u kojima su izbeglice već bile useljene, bila česta, policija je ipak reagovala i pokušavala da

305 Isto, str. 57;

306 Isto, str. 58;

307 Isto, str. 59;

308 Jelena Diković, Ubistvo Marije Tomić, Agice i Nikole Oskomića, Danas, 12. april 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/ubistvo-marije-tomic-agice-i-nikole-oskomica/>;

309 FHP Dosije Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, str. 60;

310 Isto, str. 36;

311 Snežana Čongradin, Ubistvo Marije Purić, Danas, 08. mart 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/ubistvo-marije-puric/>;

312 FHP Dosije Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, str. 41;

spreči maltretiranje i izbacivanje vlasnika.³¹³ Prilikom nasilnog upadanja u kuće Hrvata, ubijen je Živko Litrić iz Kukujevaca, za čije je ubistvo na 10 godina osuđen Vilim Vint, izbeglica iz Hrvatske.³¹⁴

1997.

Nakon dolaska SRS-a na vlast u beogradskoj opštini Zemun 1996. godine pritisci na Hrvate su se pojačali. U julu 1997. godine u stan porodice Barbalić koja je u to vreme bila na odmoru uselila se Ljiljana Mihajlović, tadašnja sekretarica Vojislava Šešelja. Ljiljana Mihajlović je neposredno nakon toga potpisala i ugovor o otkupu stana sa opštinom Zemun. Barbalići su potražili sudsku zaštitu, te je već u julu iste godine Četvrti opštinski sud u Beogradu privremenom merom odredio povratak porodice Barbalić u stan. Međutim, to se nije dogodilo jer su policija i opštinske vlasti odbile da isele bespravno useljene osobe koje su u međuvremenu upale u stan. Barbalići su 1997. godine pokrenuli i postupak protiv Ljiljane Mihajlović, a 1998. godine opština Zemun i Ljiljana Mihajlović su pokrenuli postupke za poništenje ugovora o zakupu stana i prestanak stanarskog prava porodice Barbalić. Četvrti opštinski sud je 2004. godine doneo presudu u korist Barbalića, ali ju je Okružni sud u Beogradu 2005. godine ukinuo i vratio predmet na ponovno suđenje. Presuda kojom se utvrđuje da Barbalići ne polažu pravo na stan doneta je 2013. godine, a Apelacioni sud u Beogradu ju je i potvrdio 2015. godine.³¹⁵ Komitet pravnika za ljudska prava (YUCOM) je tada podneo žalbu Ustavnom sudu zbog povreda prava na suđenje u razumnom roku, prava na obrazloženu sudsku odluku, pravnu sigurnost i prava na imovinu. Ustavni sud je 2019. godine žalbu usvojio samo u delu koji se tiče suđenja u razumnom roku, ali ne i povrede prava na imovinu. Barbalići danas žive u Hrvatskoj, na Krku, i planiraju da se obrate Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu, a Ljiljana Mihajlović je poslanica SRS-a i zamenica predsednika skupštinskog Odbora za ljudska i manjinska prava. Stan porodice Barbalić je prijavila Agenciji za borbu protiv korupcije kao ličnu imovinu.³¹⁶

Glas žrtava

„Zazvonio mi je neki Đuro, izbeglica iz Slavonske Požege. Radio je nekada tamo u SUP-u. Mislim da trenutno živi u Veterniku. Pitao me je da li želim da zamenim sa njim kuću. Savetovao me

313 Isto, str. 41-44;

314 Isto, str. 62;

315 Isto, str.47-49;

316 Snežana Čongradin, Ivan Barbalić: Tražićemo svoja prava u Strazburu, 18. jun 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/ivan-barbalic-trazi-cemo-svoja-prava-u-strazburu/>;

je da se selim jer, po njemu, neću ovde „dobro da prodem“ kao Hrvatica. Pričao mi je o svojoj kući, koja je navodno velika i moderna. Razgovarali smo nekoliko sati. Pristala sam na zamenu. Sutradan smo otišli u Petrovaradin, kod advokata. Tamo smo se o svemu dogovorili. Međutim, kada sam stigla kući, uplašila sam se i odlučila da to ne činim. Uostalom nisam ni verovala u sve njegove priče o kući, koju navodno poseduje. Pozvala sam ga telefonom i saopštila mu svoju konačnu odluku. Pobesneo je. Vikao je da ja ugrožavam srpsku porodicu i da će „moj slučaj“ da prijavi SRS-u, koja će da preduzme mere protiv mene. Ponovo su usledili preteći telefonski pozivi. Nekoliko puta sam pokušala sve da ispričam lokalnom milicioneru Milošu. Na sve moje reči je slegao ramenima.”³¹⁷

„U ono vreme je bila strašna propaganda. Recimo u Ekspres Politici, na televiziji, govorili su: „Ustaše sijeku djeci prste i prave ogrlice“, strašne stvari. Ljudi su to drugačije gledali. Kad je bilo ono u Vukovaru, prolazili su tenkovi pored mog kafića, bacali su na njih ruže i davali im šteke cigara, a oni idu da ubijaju tamo. Bilo je strašno. Znao, u ono vrijeme bila je najgora ta propaganda. Ljudi koji su gledali samo televiziju i čitali samo jednu stranu, a ne vide drugu stranu, normalno da je propaganda učinila svoje. Recimo, Šešelj je išao kroz Bešku i galamio, u autu je imao zvučnike.” - Petar Andrić³¹⁸

„Recimo, u Rumi, na Bregu i u delu Iriške ulice, to je ona ulica ka Novom Sadu i taj deo, tu su uglavnom živeli Hrvati. Tu su prostorije KUD-a „Matija Gubec“. Na to društvo bačena je kašikara. Tri puta su bacali kašikaru na porodicu Rakoš. To je sve u neposrednoj blizini zgrade MUP-a, a odmah sa desne strane prema Kraljevcima, na uglu je bila kafana pod imenom „Velika Srbija“, vlasnik je bio Nenad Neca Mušicki. Nezvanično, ta je kafana bila štab za iseljavanje Hrvata iz Rume. Sa druge strane, neki pojedinci srpske nacionalnosti ukazivali su na ono što se dešavalo u Hrtkovicima. Ja sam prvi put bio u Hrtkovicima u aprilu, sećam se da je bio Veliki petak po Julijanskom kalendaru i najavljen je zbor Srpske radikalne stranke. To je bilo strašno. Kiša pada, pušta se „Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala“, „Sprem'te se, sprem'te četnici“, zastave sa mrtvačkim glavama, crne zastave.” - Đorđe Subotić³¹⁹

317 FHP Dosije Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, str. 30;

318 Petar Andrić, izjava za sajt Neispričane priče, odeljak Nepodobni građani, Vojvodanski građanski centar: <http://www.neispriчанeprice.com/zrtva/petar-andric/>;

319 Đorđe Subotić, izjava za sajt Neispričane priče, odeljak Nepodobni građani, Vojvodanski građanski centar: <http://www.neispriчанeprice.com/svedok/dode-subotic/>;

„Nedostajali su mi Kukujevci. Sanjao sam ulice i kako se igram, a to je sve prekinuto naglo kao neka nedovršena priča. Ako se priča o tome nadam se da se to više nikad neće ponoviti. Ne samo u Srbiji, Hrvatskoj, već bilo gde u svijetu. Važno je pričati o tome.“ - Željko, Kukujevci³²⁰

Epilog

Tokom terora nad vojvodanskim Hrvatima u prvoj polovini devedesetih godina, vlasti su negirale sve navode o etničkom čišćenju, progonu i prisilnom premeštanju, iako je tadašnji specijalni izvestilac Ujedinjenih nacija za ljudska prava Tadeuš Mazovjecki upozoravao na kršenja ljudskih prava i sloboda. Nadležni su govorili da odlaze mladi, uglavnom oni koji beže od mobilizacije, da je reč o pojedinačnim slučajevima, da Hrvati sami bacaju bombe u svoja dvorišta ne bi li opravdali želju da odu u Hrvatsku,³²¹ a da se razmene kuća odvijaju legalno, uz posredstvo advokata.³²² Tokom leta 1992. godine u Hrtkovicima je grupa intelektualaca organizovala razgovore sa meštanimama i konferencije za štampu, a sačinila je i izveštaj o kršenjima ljudskih prava koji su predali ministru pravde u Saveznoj vladi SRJ, Tiboru Varadiju.³²³

Razmere terora nad Hrvatima u Vojvodini najbolje prikazuju brojke. Od ukupno 74 808 Hrvata na popisu stanovništva iz 1991. godine, 2002. ih je bilo 56 546. To znači da se u periodu od 11 godina broj Hrvata smanjio za 18 262.³²⁴ U dokumentu Pokrajinskog sekretara za propise, upravu i nacionalne manjine Autonomne pokrajine Vojvodine (APV) iz 2003. godine navodi se da je do smanjenja broja Hrvata došlo u 39 od ukupno 45 vojvodanskih opština, te da se „smanjenje tumači kao posledica rata 1991. godine u neposrednom susedstvu i u vezi s njima određenih političkih snaga u to vreme koje su se masovno angažovale u cilju proterivanja hrvatskog stanovništva, naročito u onim mestima gde su oni sačinjavali izrazitu ili relativnu većinu”³²⁵, što je važno jer time pokrajinske vlasti priznaju zločine koji su se dogodili.

Osobe povezane sa događajima

Pored Vojislava Šešelja, prisilno iseljavanje Hrvata, zagovarali su i drugi članovi SRS-a. Tako je Milan Bačević, tada poslanik u Saveznoj skupštini Jugoslavije, na tribini SRS-a u Novom Pa-

320 Željko, izjava za sajt Neispričane priče, odeljak Nepodobni građani, Vojvodanski građanski centar: [http://www.neispričanepriče.com/svedok/zeljko-iz-kukujevaca/](http://www.neispriчанeprice.com/svedok/zeljko-iz-kukujevaca/);

321 FHP Dosije Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, str. 21;
322 Isto, str. 39;
323 Isto, str. 32;
324 Isto, str. 8;
325 Isto, Prilog 2, str. 4;

zaru u julu 1992. godine izjavio da iz Srbije treba iseliti onoliko Hrvata koliko je Srba iseljeno iz Hrvatske, a kao primer je naveo da se u Beogradu nalazi 6.500 penzionisanih oficira Hrvata koji uživaju sve privilegije. Milan Bačević je od maja 2012. do jula 2012. godine bio savetnik tadašnjeg predsednika Srbije Tomislava Nikolića, a danas je član Predsedništva i Glavnog odbora Srpske napredne stranke i trenutno ambasador Republike Srbije u NR Kini.³²⁶

Maja Gojković, nekadašnja potpredsednica i generalna sekretarka SRS-a, bila je i predsednica SRS-ovog ogranka u Vojvodini, za vreme progona građana hrvatske nacionalnosti. Na suđenju Slobodanu Miloševiću pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) jedan od svedoka je izjavio da je Maja Gojković prisustvovala sastanku na kom se govorilo o proterivanju Hrvata iz Hrtkovaca, zbog čega je Tužilaštvo MKSJ smatralo da ona ne može biti Šešeljeva pravna savetnica, budući da je „mogući saizvršilac optuženog”.³²⁷ Maja Gojković danas predsedava Narodnom skupštinom Srbije, a takođe je i članica Predsedništva Srpske napredne stranke.

Sudski epilozi

Vojislava Šešelja je MKSJ 2003. godine optužio za zločine protiv čovečnosti, odnosno progone na političkoj, rasnoj ili verskoj osnovi, deportaciju i prisilno premeštanje, kao i za kršenje zakona ili običaja ratovanja tj. ubistvo, mučenje i okrutno postupanje, bezobzirno razaranje, uništavanje ili nanošenje štete ustanovama posvećenim religiji i obrazovanju i pljačkanje javne ili privatne imovine na teritorijama Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije.³²⁸ Trinaest godina kasnije (2016) Pretresno veće ga je oslobodilo svih optužbi, da bi ga Žalbeno veće potom (2018) osudilo na 10 godina zatvora za podsticanje i činjenje progona, podsticanje deportacije i prisilno premeštanje u Vojvodini. Šešelj je jedini osuđeni za prisilno iseljavanje Hrvata iz Vojvodine.³²⁹

Ostoja Sibinčić, jedan od glavnih aktera progona Hrvata iz Hrtkovaca, uhapšen je 1993. godine, ali je nakon tri meseca dobio uslovnu kaznu i potom se vratio na svoje radno mesto u MZ Hrtkovci.³³⁰ Sibinčić više nije živ.

³²⁶ FHP Dosije Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, str. 14;

³²⁷ Isto, str. 15;

³²⁸ Predmet Šešelj, podaci o predmetu pred MKSJ: https://www.icty.org/x/cases/seselj/cis/bcs/cis_seselj_bcs.pdf;

³²⁹ Dosije Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, str. 63;

³³⁰ Isto, str. 33;

Memorijalizacija

Skupština APV-a je 2004. godine donela Deklaraciju o pozivanju na povratak svih građana koji su bili primorani da napuste Vojvodinu u periodu od 1990. do 2000. godine, što predstavlja važan simbolički gest.³³¹ U Vojvodini nema ni jednog materijalnog memorijala posvećenog stradanju Hrvata. Kao spomenik na zločine devedesetih, u poslaničkoj klupi, još od 1991. godine sa prekidom za vreme boravka u Hagu, sedi Vojislav Šešelj, iako Zakon o izboru narodnih poslanika³³² predviđa da poslanicima osuđenim na najmanje šest meseci zatvora treba oduzeti mandat. Međutim, imajući u vidu prošlost državnog vrha i narative kojim se služi opisujući ratove devedesetih, čini se da Zakon nema ko da primeni, dok Vojislav Šešelj nastavlja da upotrebljava govor mržnje i zastrašivanje kao metode obračuna sa političkim protivnicima.

Proterivanje Bošnjaka u Sandžaku

Razbuktavanja nacionalizama u svakoj od bivših jugoslovenskih republika, a posebno izbijanje oružanih sukoba, odražavalo se na položaj nacionalnih manjina, te tako i na muslimansko stanovništvo u Srbiji. Termin Musliman, pisan velikim slovom, se u Saveznoj federativnoj socijalističkoj republici Jugoslaviji (SFRJ) upotrebljavao da označi etnički identitet pojedinca, odnosno grupe, zasnovan na verskom nasleđu, premda treba imati u vidu da veliki broj Muslimana zapravo nije upražnjavao muslimansku veru. Godine 1993, kao adekvatniji, izabran je termin Bošnjak,³³³ a na muslimansko stanovništvo u Srbiji se od početka rata u Bosni i Hercegovini (BiH) počelo se gledati kao na neprijatelje, nelojalne građane koji bi mogli poželeti da se priključe matici i kojima treba pokazati snagu državnog aparata.

U sandžačkoj regiji, do početka rata u BiH 1992. godine, gotovo da i nije bilo sukoba među etnički raznolikim stanovništvom. Od 1992. godine država Srbija je vojskom, paravojskom i policijom vršila represiju nad Bošnjacima u Sandžaku. Mediji su, takođe, imali važnu ulogu u kreiranju mišljenja o muslimanima kao ekstremistima koji stvaranjem „zelene transverzale“³³⁴ žele da BiH, preko Sandžaka, spoje sa Kosovom i Bliskim istokom.³³⁵

331 Isto, str. 66;

332 Zakon o izboru narodnih poslanika, Službeni glasnik RS, br. 35/2000, 57/2003 - odluka USRS, 72/2003 - dr. zakon, 75/2003 - ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 - dr. zakon, 85/2005 - dr. zakon, 28/2011 - odluka US, 36/2011, 104/2009 - dr. zakon i 12/2020: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_izboru_narodnih_poslanika.html;

333 Srpski Sandžak: I dalje zaboravljen, Izveštaj za Evropu, International Crisis Group, br.162, 8. april 2005, str. 8: https://www.files.ethz.ch/isn/28090/162_serbia_s_sandzak_still_forgotten_serbian.pdf;

334 Zelena transverzala je izraz kojim se žele pokazati navodne težnje muslimanskog stanovništva Balkana da Bosnu, Sandžak, Kosovo, Albaniju i Makedoniju spoje sa Bliskim Istokom;

335 Isto, str. 8;

Stranka demokratske akcije i referendum

Godine 1990. u Sandžaku su Sulejman Ugljanin i Rasim Ljajić osnovali Stranku demokratske akcije (SDA) koja je privukla veliki broj Bošnjaka. Ugljanin se zalagao za autonomiju Sandžaka, dok se Ljajić trudio da Bošnjake uključi u politički i kulturni život Srbije, što je i dovelo do njihovog brzog razlaza. Sulejman Ugljanin je naredne godine formirao Muslimansko nacionalno veće Sandžaka (MNVS) (od 1993. godine Bošnjačko nacionalno veće Sandžaka) koje je potom donelo Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka, dokument u kom se razvija pitanje autonomije i statusa Sandžaka. MNVS je iste godine (1991) organizovalo referendum na kojem se od Bošnjaka u Sandžaku zahtevalo izjašnjanje po pitanju autonomije.³³⁶ Na referendum je izašlo 70,2% populacije, od kojih je 98,9% bilo za autonomiju.³³⁷ U pojavi bošnjačke političke partije i rezultatima referenduma, Srbi su videli još jedan dokaz u prilog sandžačkom nastojanju da se otcepi.

Tokom devedesetih godina, osim SDA, u Sandžaku su jak uticaj imale i Socijalistička partija Srbije (SPS) na čelu sa predsednikom Slobodanom Miloševićem i Jugoslovenska ujedinjena levica (JUL) Mire Marković, osnovana tek 1994. godine.

Kršenja ljudskih prava na teritoriji Sandžaka

Kada je 1992. godine izbio rat u BiH, Vojska Jugoslavije (VJ) je na brda oko Novog Pazara postavila svoje trupe i naoružanje,³³⁸ što je sandžačkim Bošnjacima trebalo da pokaže spremnost vojske da ih napadne ukoliko pokušaju da pruže pomoć Bošnjacima u BiH. Isto se dogodilo i nekoliko godina kasnije, kada je počeo rat na Kosovu.³³⁹ Sa istim ciljem, snage bezbednosti Srbije, Crne Gore i Jugoslavije (MUP, VJ i DB) su tokom 1992., ali i naredne 1993. godine, pokušavale da etnički očiste sela koja su se nalazila uz granicu sa BiH, tako što su zastrašivali i hapsili stanovništvo, pljačkali kuće i uništavali imovinu.³⁴⁰ Već u izveštaju iz 1993. godine, Fond za humanitarno pravo (FHP) ukazuje na činjenicu da je raseljeno preko 1500 građana koji su živeli uz granicu sa BiH, a budući da su bili građani Srbije, za razliku od izbeglica iz Hrvatske i Bosne, nisu mogli da ostvare pravo na humanitarnu pomoć.³⁴¹

³³⁶ Isto, str. 9;

³³⁷ Chronology for Sandzak Muslims in Yugoslavia, Refworld, 2004: <https://www.refworld.org/docid/469f38f61e.html>;

³³⁸ Srpski Sandžak: I dalje zaboravljen, str. 10;

³³⁹ Isto, str. 12;

³⁴⁰ Isto, str. 10;

³⁴¹ Priboj: Diskriminacija, otmica i zastrašivanje Muslimana u Srbiji, Pod lupom br. 2, Fond za humanitarno pravo, februar 1993: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/11/Pod-lupom-Priboj-feb-1993.pdf>;

Dana 26. avgusta 1992. godine dok je čekao autobus na putu Priboj-Rudo, ubijen je Ramo Berbo, Bošnjak iz pribojskog naselja Sjeverin, od strane vojnika koji su se zaustavili da natoče gorivo. Jedan od njih mu je prišao i zatražio ličnu kartu, a kada je video ime i prezime, opalio je iz pištolja i ubio ga na mestu. Ljudima na stanici je potom naredeno da leš bace u reku Lim, a istraživačima FHP-a je 1993. godine rečeno da se zbog ovog ubistva, koje se tretira kao ubistvo iz nehata, u pritvoru nalazi izvesni Dragan Lukić.³⁴²

Jedan od potresnijih događaja 1992. godine je otmica u Sjeverinu. Dana 22. oktobra 1992. godine pripadnici paravojne formacije Osvetnici predvođeni Milanom Lukićem su u mestu Mioče u BiH izveli 17 putnika iz autobusa koji se kretao na liniji Priboj (SRB) – Rudo (BiH). Nakon što su oteți, građani Srbije su kamionom prebačeni u Višegrad, gde su najpre zlostavljani u hotelu Vilina Vlas, a zatim i ubijeni i bačeni u Drinu. U autobusu je ostao dvanaestogodišnji dečak bošnjačke nacionalnosti jer su otmičari poverovali da je sin Srbina do kog je sedeo. Sledećeg dana uhapšeni su Milan Lukić i Dragutin Dragićević, ali su pušteni već nakon devet dana.³⁴³ Među otețim putnicima iz Sjeverina je bila i jedna žena, Mevlida Koldžić, a do danas su pronađeni posmrtni ostaci samo Meda Hodžića.³⁴⁴

Naredne godine, u februaru 1993, napadnuto je selo Kukurovići koje se nalazi na granici Srbije, BiH i Crne Gore. Dana 18. februara selo su granatirali pripadnici Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije. Tom prilikom su poginule tri osobe; žena koja je u štali nađena svučena i polomljenih ruku, kao i dvojica muškaraca, ubijenih pre nego što su ubačeni u kuću koja je potom zapaljena.³⁴⁵ Za zločin u Kukurovićima do danas niko nije odgovarao.

Samo nekoliko dana kasnije, 27. februara 1993. godine, „Osvetnici” su ponovo izvršili otmicu. Ovog puta oteto je dvadeset putnika iz voza broj 671 koji se kretao prugom Beograd-Bar (CG). Poverljiva informacija o tome da se očekuje odvođenje putnika od strane srpske vojske opštine Rudo (BiH), koju je generalnom direktoru Železničko transportnog preduzeća (ŽTP) Beograd uputio direktor Sektora za odbrambene pripreme i zaštitu Mitar Mandić, 1. februara 1993. godine

³⁴² Isto;

³⁴³ Isto;

³⁴⁴ Danica Gudurić, Četvrt veka zločina u Sjeverinu: Pravde još nema, Radio Slobodna Evropa, 22. oktobar 2017:

<https://www.slobodnaevropa.org/a/sjeverin-zlocin-bosnjaci/28808759.html>;

³⁴⁵ Isto;

kao i niz sastanaka pripadnika policija Srbije, Resora državne bezbednosti i Vojske Jugoslavije povodom otmice, govori o tome da su institucije Srbije unapred znale za postojanje plana nove otmice mesec dana unapred.³⁴⁶

Osvetnici su voz zaustavili u mestu Štrpci, mestu u kom on inače nije stajao, i izveli 18 Bošnjaka, jednog Hrvata i jednu osobu tamne boje kože i nepoznatog porekla. Putnici su prvo odvedeni u mesto Prelovo, opština Višegrad, gde su skinuti, opljačkani i prebijeni, a zatim u selo Mušići, gde su ubijeni, nakon čega su njihova tela bačena u Drinu.³⁴⁷ Do danas su pronađeni posmrtni ostaci samo četiri osobe.

Tokom 1992. i 1993. godine, otmice, mučenja, ubistva, paljenja kuća, bacanje bombi, prebijanja, iznuđivanje iskaza, napadi na džamije i groblja bili su česti.³⁴⁸ U oktobru 1993. godine, održana je fudbalska utakmica između klubova Novi Pazar i Priština. Fudbalski klub Priština bio je u vlasništvu Željka Ražnatovića Arkana, vođe paravojne jedinice Srpska dobrovoljačka garda, što je i pre same utakmice izazvalo strah među bošnjačkim stanovništvom. Nakon utakmice došlo je do velikog broja hapšenja, a prilikom ispitivanja uhapšeni Bošnjaci su prebijani, udarani pendrecima po dlanovima i stopalima, vezivani, a takođe im je prećeno ubijanjem i proterivanjem, kao i pominjanjem Arkana i Šešelja.³⁴⁹

U ovom periodu je policija često upadala u muslimanske kuće i pretraživala ih u potrazi za oružjem čiji bi pronalazak opravdao optuživanje za navodni zločin.³⁵⁰ Hapšenja su bila svakodnevna, a ispitivanja su se odvijala uz fizičko zlostavljanje koje je trebalo da ponizi, uplaš i optužene natera na priznanje.

346 Fond za humanitarno pravo, Otmica u Štrpcima: Analiza suđenja za ratni zločin, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2003, str. 46: <https://www.hlc-rdc.org/images/stories/publikacije/Strpci.pdf>;

347 Fond za humanitarno pravo, Muslimani u Srbiji i Crnoj Gori: Otmica putnika iz voza br. 671, Pod lupom br. 4, maj 1993: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/11/Pod-lupom-Muslimani-u-SCG-maj-1993.pdf>;

348 Srpski Sandžak: I dalje zaboravljen, str. 10;

349 Sandžak: Policijska represija (u vremenu od oktobra 1993. do marta 1994. godine), Pod lupom br. 11, Fond za humanitarno pravo, mart 1994: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/11/Pod-lupom-Sand%C5%BEak-mart-1994.pdf>;

350 Novinarka "Duge", Dada Vujasinović, je neposredno pred svoju smrt u aprilu 1994. istraživala šverc oružja u Sandžaku. Naime, policija je sandžačkim muslimanima prodavala oružje da bi im ga posle nasilno oduzimala i hapsila ih. Dadin otac tvrdi da je nakon njene smrti iz stana nestala fascikla sa dokumentacijom o ovoj istrazi. Kasete na kojima su se nalazili audio zapisi su takođe uništene. Smrt Dade Vujasinović je najpre okarakterisana kao samoubistvo, iakose njena porodica i prijatelji sa tom verzijom nisu slagali. Godine 2008. veštačenje je osporilo navode o samoubistvu, a naredne godine je Okružno tužilaštvo u Beogradu podnelo zahtev za prikupljanje dokaza o ubistvu. Predistražni postupak je i dalje u toku.

Fahrudin Kladačanin u tekstu „Lekcije iz prošlosti“ navodi da je “prema podacima koje je bivši načelnik novopazarskog SUP-a Suad Bulić naveo na lokalnoj televiziji u Novom Pazaru, kroz tretmane u SUP-u prošlo je preko 17 000 građana Sandžaka, mahom iz Novog Pazara, Sjenice, Tutina. „Informativni razgovori“ su podrazumevali mučenje, batinanje i ponižavanje.”³⁵¹ Zbog optužbi da žele da stvore državu Sandžak, te da zbog toga poseduju oružje, sandžački muslimani su u policijskim stanicama u Novom Pazaru i Sjenici bivali pendrečeni po golim tabanima ili primoravani da hodaju po osušenom lepku.³⁵² U vezi sa primoravanjem na davanje lažnog iskaza i navodnim planovima o otepljenju Sandžaka, poznat je slučaj Munira Šabotića koji je u prostorijama državne bezbednosti batinama nateran da potpiše priznanje da je zajedno sa ostalim okrivljenima organizovao vojne štabove SDA.³⁵³

Slučajeve torture u Sandžaku kontinuirano dokumentuje nevladina organizacija Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda iz Novog Pazara.³⁵⁴

Vladavina straha koja je u prvoj polovini devedesetih godina dominirala Sandžakom oslabila je nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma u novembru 1995. kojim je završen rat u BiH. Ipak, uprkos visokoj stopi nataliteta i razvoju tekstilne industrije u Novom Pazaru, u periodu od 1991. do 2002. godine bošnjačka populacije se smanjila za 7, 88%.³⁵⁵

Glas žrtava

„Tražili su mi oružje. Pet puta sam saslušan. Nije mi rečeno šta tačno da donesem, nego samo da predam oružje. Jedno sto pendreka sam, da vas ništa ne lažem primio. Narede mi da kleknem na stolicu, okrenem se zidu, pa udri po tabanima. Traže da pričam ko po selu ima oružja, šta se radi po selu.” - Hamid Brulić iz Raždaginja³⁵⁶

„Odveli su me u kancelariju kod komandira Ravića... Ravić me pitao da li znam ko je on. Kada sam rekao da ne znam, opsovao mi je tursku majku i rekao da ću videti ko je on. Udario me u lice, a ja sam udario u orman, pa pao. Šutirali su me u glavu i u stomak dok sam ležao na podu. Milicioner

351 Fahrudin Kladačanin, Lekcije iz prošlosti, Peščanik, 16. jun 2011: <https://pescanik.net/lekcije-iz-proslosti-sandzak/>;

352 Isto;

353 Slučaj Munira Šabotića: Primoravanje na lažni iskaz, Pod lupom br. 15, Fond za humanitarno pravo, oktobar 1994: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/11/Pod-lupom-Slu%C4%8Daj-Munira-%C5%A0aboti%C4%87a-oktobar-1994.pdf>;

354 Svedočenja iz Sandžaka, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, 2002: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2014/09/Svedocenja_iz_Sandzaka.pdf;

355 Srpski Sandžak: I dalje zaboravljen, str. 16;

356 Svjedočenja iz Sandžaka, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, 2002, str. 22: <https://docs.google.com/document/d/1wJcLsDix7MQP-TtBkAsQ8jdh0hOXLMMm7TXO3WV601g/edit>;

Dragan je tražio od komandira da me prepusti njemu, da mi on pokaže Tursku. Ispustio je krik kao karatista i pokušao da me udari nogom u prepone. Izmakao sam se i on je udario u orman. Pala je vaza sa cvećem... Naredio mi je da skinem patike, da legnem i da stavim ruke na leđa. Vezao me liscama, uzeo je gvozdenu stolicu, postavio je iznad mene i seo. Udarao me američkim pendrekom po tabanima. Onda mi je naredio da ustanem i vezao mi lisice spređa. Šutirao me nogom u stomak i šamarao po licu. Puko mi je film, hteo sam da se bacim kroz prozor. Onesvestio sam se pa su me polili vodom. Onda je Rosić rekao da vode bitangu jer neće ništa da prizna." - jedan od navijača na utakmici Novi Pazar-Priština³⁵⁷

„Moj otac je rođen 1957. i bio je radnik železnice. Na dan otmice na sebi je imao teksas jaknu i braon pantalone i košulju. Bio je nižeg rasta. Išao je na sastanak sindikata železnice u Beograd, pošto je bio predsednik sindikata. Kući nam se u Prijepolje nije vratio. Nije imao ličnu kartu, a ni voznu kartu, već samo voznu legitimaciju na osnovu koje su ga identifikovali da je muslimanske veroispovesti...Ja bih volela da odgovorni za ubistva budu kažnjeni. Međutim, kada vidim kako se suđenje u Specijalnom sudu neozbiljno shvata, sumnjam da ću dočekati pravdu u ovoj državi." - Selma Memović, ćerka Fikreta Memovića, otetog u Štrpcima³⁵⁸

Sudski epilozi

Okružno javno tužilaštvo u Beogradu 2002. godine podiglo je optužnicu protiv Milana Lukića, Olivera Krsmanovića, Dragutina Dragičevića i Đorđa Savića za otmicu u Sjeverinu. Okružni sud u Beogradu je 2003. godine doneo osuđujuću presudu, ali je Vrhovni sud istu presudu ukinuo i vratio na ponovno suđenje zbog nedostataka u vezi sa dokazivanjem saizvršilaštva.³⁵⁹ U ponovljenom postupku četvorica optuženih su osuđena 2005. godine na kazne zatvora u trajanju od 20 i 15 godina.³⁶⁰

Za zločin u Štrpcima je 2002. godine pred Višim sudom u Bijelom Polju, u Crnoj Gori, na kaznu od 15 godina zatvora osuđen Nebojša Ranisavljević, bivši pripadnik Vojske Republike Srpske.³⁶¹ Pred Sudom BiH u Sarajevu 2015. godine, počelo je suđenje Luki Dragičeviću, komandantu Taktičke

³⁵⁷ Sandžak: Policijska represija (u vremenu od oktobra 1993. do marta 1994. godine);

³⁵⁸ Jelena Diković, Samo želim da pronađem posmrtnu ostatke moga tate, Danas, 25. jun. 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/samo-zelim-da-pronadjem-posmrtnu-ostatke-moga-tate/>;

³⁵⁹ Odluka Vrhovnog suda u predmetu Sjeverin (Milan Lukić i drugi), 27. septembar 2004: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/10/Sjeverin_Odluka_Vrhovnog_suda_27.09.2004.pdf;

³⁶⁰ Prvostepena presuda Okružnog suda u Beogradu u ponovljenom postupku u predmetu Sjeverin (Milan Lukić i drugi), 15. jul 2005: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/10/Sjeverin_Pr-vostepena_presuda_u_ponovljenom_postupku_15.07.2005.pdf;

³⁶¹ Zločin u Štrpcima: 26 godina bez pravde za žrtve, AlJazeera, 27. februar 2019: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/zlocin-u-strpcima-26-godina-bez-pravde-za-zrtve>;

grupe Višegrad VRS, kao i još devetorici za koju se sumnja da su učestvovali u otmici u Štrpcima.³⁶² Mićo Jovičić, jedan od desetorice optuženih, priznao je 2016. godine da je u zločinu učestvovao kao čuvar, ali da nikoga nije ubio. Dobio je zatvorsku kaznu u trajanju od pet godina uz sporazum da svedoči u predmetima vezanim za ovaj zločin.³⁶³ Pred Odeljenjem za ratne zločine Višeg suda u Beogradu, od 2019. godine počelo je suđenje za petoro pripadnika paravojne formacije Osvetnici zbog ratnog zločina protiv civilnog stanovništva.

FHP je 2006. godine u ime Alije Halilovića pokrenuo postupak protiv države Srbije za naknadu štete zbog odgovornosti države za torturu i 498 dana nezakonitog pritvora. Alija Halilović je 1993. godine, zajedno sa još 23 osobe, uhapšen zbog ugrožavanja teritorijalne celine Savezne republike Jugoslavije. U pritvoru je nezakonito proveo 498 dana, sve do osuđujuće presude koju je izrekao Okružni sud u Novom Pazaru, nakon čega je pušten na slobodu da sačeka pravnosnažnost presude. Presudu je 1996. godine Vrhovni sud ukinuo i vratio na ponovno suđenje. Međutim, 2006. godine na snagu stupa novi Krivični zakon i delo za koje se Halilović tereti biva zastarelo. Prvi opštinski sud u Beogradu 2007. godine doneo je presudu po kojoj Srbija Haliloviću treba da isplati 1 300 000 dinara zbog dana provedenih u pritvoru.³⁶⁴

FHP je 2006. godine podneo krivičnu prijavu protiv nepoznatih pripadnika Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije za zločin u Kukurovićima. Predmet je prosleđen Tužilaštvu za ratne zločine, pred kojim je i dalje u fazi istrage.³⁶⁵

Zatim, 2007. godine, FHP u ime proteranih stanovnika Kukurovića pokreće postupak za naknadu štete i 2013. godine Viši sud u Beogradu utvrđuje odgovornost Srbije za ratni zločin na teritoriji Sandžaka. Međutim, Apelacioni sud tu presudu ukida i vraća predmet na ponovno suđenje, nakon čega Viši sud menja svoj prvobitni stav, što Apelacioni sud ovog puta potvrđuje. Deca jednog od oštećenih, Mušana Husovića, pokreću postupak za naknadu nematerijalne štete zbog gubitka oca, ali njihov zahtev odbijaju i Ustavni sud i Evropski sud za ljudska prava, koji se pozivao na to što u vreme izvršenja krivičnog dela Srbija nije bila potpisnica Evropske konvencije o ljudskim pravima.³⁶⁶

³⁶² Počelo suđenje za zločin u Štrpcima, BIRN, 12. oktobar 2015: <https://balkaninsight.com/2015/10/12/po%C4%8Delo-su%C4%91enje-za-zlo%C4%8Din-u-%C5%A1trpcima-10-12-2015/?lang=sr>;

³⁶³ Slučaj 'Štrpci': Čuvar priznao krivicu za ratni zločin, AlJazeera, 09. novembar 2016: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/slucaj-strpci-cuvar-priznao-krivicu-za-ratni-zlocin>;

³⁶⁴ Odšteta zbog nezakonitog pritvora Bošnjaka u Sandžaku 1993. Godine, Fond za humanitarno pravo, 17. novembar 2007: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13632>;

³⁶⁵ 24 godine od zločina u Kukurovićima – počinioci bez osude a žrtve bez pravde, Fond za humanitarno pravo, 20. februar 2017: <http://www.hlc-rdc.org/?p=33386>;

³⁶⁶ Isto;

Memorijalizacija

Ubistva u slučajevima Sjeverin i Štrpci nisu se dogodila na teritoriji Srbije, već na tlu susedne države BiH. Žrtve nemaju telesno oštećenje od najmanje 50% jer većina žrtava nikada nije ni nađena ili je nađena mrtva. Ove zločine nije počinila neprijateljska vojska, bar ne ona koju zvanična država Srbija smatra neprijateljskom, a njihove žrtve nisu žrtve oslobodilačkih ratova jer vladajući narativ kaže da Srbija u to vreme i nije bila u ratu.³⁶⁷ Imajući sve to u vidu, jasno je zbog čega su žrtve zločina u Sandžaku i njihove porodice nevidljive vlastima Republike Srbije.

Zločini u Sjeverinu i Štrpcima obeležavaju se uličnim akcijama u Beogradu koje organizuju nevladine organizacije poput FHP-a, Žena u crnom i Inicijative mladih za ljudska prava. U Sjeverinu i Štrpcima lokalne vlasti i islamska zajednica organizuju komemoracije kojima prisustvuju i članovi porodica žrtava i predstavnici nevladinih organizacija.

U Prijepolju je 2009. godine podignut spomenik sa natpisom „Ko u ovoj zemlji zaboravi stanicu Štrpci i 27. februar 1993. odustao je od budućnosti”. Spomenik su podigle prijepoljske vlasti, a na njemu su upisana samo imena stradalih Prijepoljčana, ali ne i žrtava iz drugih mesta. Predsednik opštine Prijepolje, Dragoljub Zindović, u razgovoru za Radio Slobodna Evropa, ističe da je grad platio memorijal za ljude iz Prijepolja, da „nema nikakve logike da upisujemo ime crnca ne znam iz koje zemlje koji je stradao u Bosni i Hercegovini” i da postojanje spomenika za svih dvadeset žrtava podignutog 2016. u Bijelom Polju samo ide u prilog njegovom stavu da nema potrebe navoditi imena svih žrtava.³⁶⁸ Centar za zaštitu ljudskih prava i toleranciju - Polimlje, zajedno sa drugim nevladinim organizacijama i pojedincima, traži da se na spomenik ispišu imena svih žrtava, smatrajući da je nelogično i nehumano razdvajati ih.

Opština Priboj i Medžlis islamske zajednice su u Sjeverinu 2015. godine podigli spomenik žrtvama otmice. Predsednik opštine Priboj iz redova Srpske napredne stranke, Lazar Rvović, smatra da je to „jedan od retkih spomenika u bivšoj Jugoslaviji, koji ne širi mržnju, već sve opominje i spaja.

³⁶⁷ Zakon o pravima civilnih invalida rata, Službeni glasnik RS, br. 52/96: https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/023_Zakon%20o%20pravima%20civilnih%20invalida%20rata.pdf i Zakon o ratnim memorijalima Službeni glasnik RS, br. 50/2018: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-ratnim-memorijalima.html>;

³⁶⁸ Zajedno su ubijeni, zajedno nek počivaju, Radio Slobodna Evropa, 19. mart 2018: <https://www.slobodna-evropa.org/a/spomenik-zrtve-strpci/29108594.html>;

Mi, nažalost, živimo na prostoru koji je opterećen viškom istorije. I nismo energiju u dovoljnoj meri trošili želeći da promenimo prošlost.”³⁶⁹

U novobeogradskom bloku 23 (Opština Novi Beograd, Beograd) na zgradi u kojoj je stanovao, 2016. godine podignuta ploča Tomi Buzovu, otetom na stanici u Štrpcima, jedinom putniku koji se usprotivio izvođenju Bošnjaka, i koji je zbog toga, takođe, otet. Ploču je postavio Aleksandar Šapić, predsednik beogradske opštine Novi Beograd, a na njoj piše „U znak sećanja na humanost i hrabrost”, bez pominjanja događaja u kojima se ta humanost i hrabrost ispoljila.

POBUNA NA JUGU SRBIJE (2000-2001)

Preševo, Bujanovac i Medveđa su opštine u Srbiji u kojima živi značajan broj pripadnika albanske nacionalne zajednice. Opšti popis sproveden 1991. godine bojkotovali su Albanci na Kosovu i u Preševu, Bujanovcu i Medveđi. Procene o broju albanske populacije izvedene su na osnovu popisa iz 1981. godine. Prema ovim procenama, u opštini Bujanovac bilo je 49.238 stanovnika, od toga oko 30% Srba (14 660), 60% Albanaca (29.588) i nešto ispod devet posto Roma (4.408). Procenjeno je da je u opštini Preševo živelo 38.943 stanovnika, od kojih su oko 90% bili Albanci (34.992), 8% Srbi (3.206) i 1,29% Romi (505). Savezni zavod za statistiku nije objavio procene za opštinu Medveđa, već samo rezultate popisa po kojima je u ovoj opštini bilo 13.368 stanovnika od kojih su 9.205 Srbi i Crnogorci, a 3.832 Albanci.³⁷⁰

Prema podacima Fonda za humanitarno pravo (FHP)³⁷¹ koji je pratio kršenja ljudskih prava u ove tri opštine, osnovna ljudska i manjinska prava Albanaca bila su konstantno kršena tokom osamdesetih, kao i za vreme režima Slobodana Miloševića. Diskriminacija u obrazovanju, zapošljavanju, informisanju i drugim oblastima pojačana je krajem osamdesetih godina. Usvajanje Ustava Republike Srbije iz 1990. godine, a potom i serije zakona usmerenih ka jačanju centralne vlasti, prvenstveno su pogodili lokalnu samoupravu u ove tri opštine. U opštini Preševo, na primer, albanske partije su od 1990. godine nadalje uvek osvajale lokalnu vlast, ali nisu imale mogućnost da utiču na unapređenje kolektivnih prava albanske zajednice. Na nezvaničnom referendumu koji su lideri albanskih političkih partija organizovali 1992. godine, većina etničkih Albanaca iz ove tri opštine izrazila je želju da se teritorije ovih opština pripoje Kosovu.³⁷²

Do intervencije Severnoatlantskog saveza (NATO) 1999. godine, pored sistemske diskriminacije, vlasti su primenjivale i druge vrste pritisaka (otpuštanja s posla, politička suđenja, zabrane časopisa). Za vreme i posle sukoba na Kosovu (1998-1999), snage državne bezbednosti (DB) i policija Srbije (MUP) maltretirali su lokalno stanovništvo serijom incidenata i nasilja koji su ostali

370 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 9: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

371 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 2: <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/>

[Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf](http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf);

372 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 3: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

nekažnjeni. Istorija državnog terora nad albanskom zajednicom - usled intervencije NATO-a i odlaska snaga Vojske Jugoslavije i policije sa teritorije Kosova, početak unutrašnjeg oružanog sukoba u Makedoniji, dali su povoda mnogim Albancima da podrži male grupe boraca koji su se počeli organizovati pod zastavom Oslobođilačke vojske Preševa, Bujanovca i Medveđe (OVPBM) početkom 2000, uz podršku delova Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) na Kosovu da bi napali policijske i vojne jedinice.³⁷³

U toku 2000. godine i tokom prve polovine 2001. godine područje tri navedene opštine bilo je poprište oružanih sukoba policije Srbije i Vojske Jugoslavije s jedne strane i OVPMB sa druge, koji se često nazivaju „pobunom na jugu Srbije” ili „kriza na jugu Srbije”.³⁷⁴

Period 1999-2000. godine

U toku NATO intervencije došlo je do teških povreda ljudskih prava i otvorene represije od strane vojske Jugoslavije, policije Srbije i paravojnih formacija nad albanskim stanovništvom Kosova kao i Preševske doline. Samo na teritoriji opštine Preševo je, za vreme trajanja ratnog stanja 1999. godine, pod nerazjašnjenim okolnostima ubijeno 11 Albanaca. Slučajevi teških kršenja ljudskih prava (ubistva, zlostavljanja i pljačke) u opštinama Bujanovac, Preševo i Medveđa bili su slični onima koji su se u isto vreme dešavali na Kosovu. Postupanje vojnih i policijskih organa za vreme trajanja ratnog stanja 1999. godine u ovim opštinama ogledao se u maltretiranju stanovništva, a ilustrativan primer maltretiranja je pretresanje kuća meštana sela Veliki Trnovac 31. marta 1999. godine, kada su policija Srbije i VJ od meštana ovog sela traženo da u roku od dva sata predaju „NATO komandose, teroriste OVK-a i drogu”. Vojnotehničkim sporazumom iz Kumanova od 9. juna 1999. godine, koji je bio osnov za dolazak međunarodnih trupa na Kosovo, uspostavljena je i Kopnena zona bezbednosti (KZB) u širini od 5 km duž administrativne linije sa Kosovom. Gotovo polovina ove zone prostirala se na teritoriji opština Preševo, Bujanovac i Medveđa. Po sporazumu, u ovu zonu imali su pristup samo pripadnici policije (MUP-a Srbije) sa lakim naoružanjem, dok je Vojska Jugoslavije (VJ) morala da se povuče izvan ove zone. Većina slučajeva nikada nije rasvetljena, a nova politička vlast od 2000. godine nije pokazala spremnost da se sa njima suoči.³⁷⁵

373 International Crisis Group, Serbia- Maintaining Peace in Presevo Valley”, Europe Report N°186 – 16 October 2007: https://www.files.ethz.ch/isn/43985/186_serbia_presevo_valley.pdf;

374 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 4: <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/>

[Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf](http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf);

375 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 4: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

Sukob 2000-2001. Godine

OVPBM je zvanično nastala tokom 1999. godine u selu Dobrosin, opština Bujanovac, gde se u kući Ajdari Vehbija okupilo 35 građana albanske nacionalnosti koji su krenuli u organizovanu borbu protiv jedinica VJ i MUP-a Srbije.³⁷⁶ Prema podacima FHP, pripadnici OVPBM prvi put su se pojavili u javnosti krajem januara 2000. godine takođe u selu Dobrosin (opština Bujanovac) na sahrani ubijene braće Šaćipi. Braća Šaip i Isa Šaćipi ubijeni su 26. januara 2000. godine od strane pripadnika policije Srbije, o čemu je posvedočio njihov otac Šaćip Šaćipi istraživačima FHP-a.³⁷⁷ Oružani sukobi i incidenti posebno su intenzivirani posle povlačenja policije sa kontrolnih punktova u albanskim selima u opštini Bujanovac 27. novembra 2000. godine. Povlačenje je usledilo posle napada OVPMB na policijsku patrolu, kada su tri policajca poginula, a pet policajaca je ranjeno. U toku narednih šest meseci ubijeno je, povređeno ili oteto više od 100 ljudi, kako Albanaca, tako i Srba, kao i pripadnika vojske i policije u sukobu dve strane.³⁷⁸

Prema podacima FHP-a, u periodu od 01.01.1999. do 31.05.2001. godine, na području Preševa, Medveđa i Bujanovca stradalo je najmanje 40 državljana Srbije i Crne Gore. U vreme trajanja unutrašnjeg oružanog sukoba između snaga VJ/MUP Republike Srbije i OVPMB u periodu od 26.01.2000. do 31.05.2001. godine nestalo je dvoje civila srpske nacionalnosti na teritoriji Bujanovca, čija sudbina još uvek nije rasvetljena, i dvoje civila srpske nacionalnosti iz opštine Bujanovac na teritoriji opštine Gnjilane (Kosovo), čija su tela nađena u Donjoj Breznici, opština Bujanovac. U istom periodu ubijeno je najmanje sedam civila albanske nacionalnosti i komandant OVPMB.³⁷⁹

Prema zvaničnim podacima MUP-a Srbije, od 10. juna 1999. godine do 31. avgusta 2001. godine, samo na području KZB prema Kosovu, ubijeno je 10 civila. Od tog broja, petoro su bili Srbi, četvoro Albanci, a jedna osoba pripadnik „ostalih nacionalnosti“. U istom periodu je povređeno 25 civila (petnaestoro Srba, osmoro Albanaca i dva pripadnika Misije UN). Nestalo je 43 građana (40 Srba i tri Albanaca). MUP takođe navodi da je od otetih građana dvoje ubijeno, jedan je uspeo da pobjegne, 36 je pušteno na slobodu, dok se sudbina njih četvoro ne zna. MUP je izjavio da su

376 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 39: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

377 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 23: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

378 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 4: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

379 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 4: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

ubijena 24 pripadnika MUP-a i VJ (15 pripadnika MUP-a, 9 pripadnika VJ), da ih je 78 povređeno i da su dvojica oteta.³⁸⁰

Tokom oružanog sukoba 2000/2001. godine, kao i pre i nakon sukoba na meti pripadnika MUP-a Srbije, Vojske Jugoslavije i paravojnih jedinica bili pripadnici albanske zajednice. Osim podataka o ubistvima, FHP raspolaže podacima o brojnim maltretiranjima albanskih seljaka od strane pripadnika VJ, posebno od strane pripadnika VII bataljona VJ, i MUP-a Srbije, kao i o zlostavljanju kidnapovanih pripadnika VII bataljona i srpskih civila u logoru u Donjoj Breznici, opština Bujanovac od strane OVPBM. Ovde izdvajamo 15 incidenata pored ostalih koje je FHP uspeo da dokumentuje kao teška kršenja ljudskih prava u periodu od 1999-2001. godine:³⁸¹

1. Driton Arifi iz sela Ranatovce, opština Preševo, preminuo je 4.04.1999. godine od povreda koje su mu vatrenim oružjem tog dana naneli pripadnici VJ/MUP. Obdukciju tela je izvršio patolog iz Vranja.
2. Ruždi Arifi iz sela Bihać ubijen je 18.04.1999. godine u svom selu, u vreme prisustva VJ. Porodica je njegove kosti i odeću našla u šumi. Na odeći je bilo rupa od metaka.
3. Rahima i njegovog sina Ibrahima Fejzuljija ubili su pripadnici VJ 19.05.1999. godine u selu Gospođince. Rahima su pred porodicom tukli do smrti. Ibrahima su vojnici odveli u pravcu potoka, odakle se potom čula pucnjava. Porodica je prijavila ubistva policiji u Preševu, ali policija nije izašla da izvrši uviđaj.
4. Fetah Fetahu, taksista iz Bujanovca, ubijen je 31.07.1999. godine na putu za Gnjilane. Policija je izvršila uviđaj.
5. Direktor Osnovne škole „Mideni“ u Muhovcu, Ćemalj Mustafa, ubijen je 17.01.2000. godine na putu od sela Đorđevac prema Muhovcu. Bio je potpredsednik SPS-a u opštini Bujanovac.
6. Braća Šaip i Isa Šaćipi ubijeni su 25.01.2000. godine na izlazu iz sela Dobrašin (opština Bujanovac) prema selu Lučane. Otac Šaipa i Ise je čuo pucnjavu a potom je susreo grupu policajaca koja je došla iz pravca u kojem su otišli njegovi sinovi po drva. Odmah je pozvao predsednika opštine Bujanovac, izražavajući strah da se nešto desilo njegovim sinovima. Našao je sinove, s velikim brojem prostrelnih rana, na traktoru u šumi pored puta za Lučane.

380 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveda, Beograd, 2003, str. 21: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

381 Fond za humanitarno pravo, Kršenje ljudskih prava u Preševu, Bujanovcu i Medvedi za vreme NATO intervencije do proglašenja amnestije za bivše borce OVPBM, 7.5.2012: <http://www.hlc-rdc.org/?p=19841>;

7. Vlasnik benzinske pumpe u Preševu, Nebi Nuhiu, kidnapovan je 02.02.2000. godine. Tog dana, sa pumpe su ga odvela četiri mladića, koji su došli mercedesom i audijem. Rekli su Nebijevoj ćerci da ga vode u SUP Bujanovac, i da će ga brzo vratiti. Od tada mu se gubi svaki trag. U maju 2001. godine, SUP Vranje je uhapsio dvojicu policajaca zbog toga „što su porodicu Nuhiu doveli u zabludu, lažno obećavši da će otetog Nebija vratiti kući uz nadoknadu od 160.000 nemačkih maraka“. FHP ne raspolaže podacima da li su oni osuđeni. Za otmicu Nebi Nuhiu niko nije optužen. Njegovi posmrtni ostaci još uvek nisu nađeni.
8. Ejup Asani je ubijen 12.02.2000. godine u selu Letovica, opština Bujanovac. Maskirani napadači izveli su ga iz kuće i na 200 metara od kuće ubili ga vatrenim oružjem.
9. Bahri Musljiu iz sela Vraban pronađen je mrtav 13.03.2000. godine u blizini srpskog sela Levosoje (opština Bujanovac).
10. Destan Adilji iz Velikog Trnovca pronađen je mrtav 13.03.2000. godine na putu Veliki Trnovac-Breznice. Porodica je podnela prijavu Tužilaštvu u Vranju, koje je posle nekoliko meseci obavestilo porodicu da neće pokretati krivični postupak.
11. Vlada Miletić (1920) i njegova ćerka Persa nestali su 21.06.2000. godine. U njihovoj kući, u selu Mali Trnovac, pronađene su čaure i tragovi krvi. Oni su bili jedini Srbi u tom selu. Policija je bila privela desetak Albanaca, komšija Vlade i Perse Miletića, koji su pušteni nakon izjave jedne od Vladinih ćerki „da ne veruje da su njenog oca i sestru ubili Albanci iz sela, jer su im uvek pomagali“.
12. Zoran Tomić iz sela Lopardince, opština Bujanovac i njegov brat od ujaka Goran Stanković iz sela Domorovce, opština Gnjilane/Gjilan, nestali su 12.08.2000. godine u selu Odanovce, opština Kamenica, Kosovo, gde su traktorom otišli da kupe benzin. Kostii Zorana Tomića našla je VJ u kamenolomu u selu Breznica, u decembru 2001. godine. Na istom mestu, u decembru 2004. godine, patolozi Republike Srbije našli su kosti Gorana Stankovića. DNK analizom je potvrđena identifikacija. Prema izjavi brata ubijenog Gorana, koju je dao FHP-u u oktobru 2005. godine, Okružni sud u Vranju je 15.01.2004. godine pokrenuo istragu protiv Šefčeta Musljiua i Ljirima Jakupija. FHP ne raspolaže podacima o sudbini predmeta, ali do danas niko nije optužen za ubistvo Zorana Tomića i Gorana Stankovića.

13. Ridvan Čazimi ubijen je 24.05.2001. godine iznad sela Lučane, tri dana nakon proglašenja amnestije za pripadnike Oslobođilačke vojske Preševa, Medveđe i Bujanovca (OVPMB), snajperskim metkom, koji je došao iz pravca gde su se nalazile snage VJ/MUP.
14. Inspektora u Skupštini opštine Bujanovac, Januza Rašitija, pripadnici JSO batinali su 1.03. 2001. godine pred njegovom porodicom u selu Turije. Potom su ga odveli najpre u svoju bazu u selu Levosoje, a zatim u SUP Bujanovac. Pušten je nakon intervencije šefa Koordinacionog tela za Kosovo, Nebojše Čovića. Istog dana, pripadnici JSO su maltretirali još nekoliko Albanaca u selu Turije.
15. Arife Avdiu (1932) ostala je u selu Buštranje za vreme NATO bombardovanja dok je njena porodica izbegla u Makedoniju. Neutvrđenog dana u aprilu 1999. godine, u kuću je upala grupa pripadnika VJ koji su staricu maltretirali jer nije imala novac i zlato. Jedan vojnik ju je šutirao čizmom u glavu a potom joj je nožem naneo nekoliko povreda po telu. Bacio ju je na pod, verujući da je mrtva. Spasao ju je komšija Srbin, pripadnik MUP-a, koji ju je našao i odveo u bolnicu u Bujanovac. Od zadobijenih povreda Arife je izgubila vid.
16. Suzanu, Stojanču i Nebojšu Petrović i Dragana Ilić iz sela Donje Žabsko, opština Vranje, zarobila je OVPMB 04.03.2001. godine u Velikom Trnovcu, a potom ih prebacila u ilegalni zatvor u Breznici. Držani su u tom, i drugim zatvorima, 41 dan, i za vreme zatočeništva batinani su da priznaju da su špijuni koje je vlast poslala da miniraju džamiju u Velikom Trnovcu. Oslobođeni su posredstvom KFOR-a.
17. Vojnike VII bataljona VJ, Miliju Bjelojicu i Sašu Bulatovića, zarobili su pripadnici OVPBM 21.03.2001. godine na putu od Bujanovca prema Velikom Trnovcu. Bili su zatočeni 30 dana u zatvoru OVPBM u Donjoj Breznici. Oslobođeni su posredstvom KFOR-a. Na njima su bili vidljivi tragovi batinanja.³⁸²

Prema podacima Odbora za ljudska prava u Bujanovcu, tokom 2000. godine u sukobima poginulo devet pripadnika OVPMB, da je ubijeno 11 Albanaca, a oteto petoro građana (dvoje Albanaca i troje Srba). Oko 150 Albanaca je ovom Odboru dalo svoje iskaze o zlostavljanju od strane policije Srbije i vojske Jugoslavije.³⁸³

³⁸² Fond za humanitarno pravo, Kršenje ljudskih prava u Preševu, Bujanovcu i Medveđi za vreme NATO intervencije do proglašenja amnestije za bivše borce OVPBM, 7.5.2012: <http://www.hlc-rdc.org/?p=19841>;

³⁸³ Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 20: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

Pretrasi, pretnje, provokacije od strane MUP Srbije i VJ: U selu Končulj 15. juna 2001. godine, prilikom prolaska nekoliko pripadnika specijalnih jedinica MUP-a Srbije kroz selo, jedan od njih je uperio puškomitraljez u meštane koji su stajali ispred prodavnice. Jedan od meštana svedoči: „Stajali smo ispred jedne prodavnice u selu, koja je skoro otvorena. Njenog vlasnika svi znamo kao gazda Ziju. Bilo nas je oko 15, uglavnom starijih ljudi. Pored nas je prošla grupa od nekoliko naoružanih specijalaca. Ne znam koliko ih je tačno bilo, ali sam po amblemu video da su specijalne jedinice. Jedan od njih koji su prolazili uperio je oružje prema nama i povikao: 'A šta ćete sada, sestru vam jebem!' Svi smo ćutali a on je prišao jednom od nas, Fatamu Osmaniju, koji ima samo 15 godina i pitao ga: 'Jesi li bio u UČK?' S obzirom da on ne govori dobro srpski, on je ćutao, a specijalac ga je uhvatio za ruku i rekao: 'Ćuješ li šta te pitam?' Sve vreme je držao upereno oružje u dečaka. Posle nekoliko minuta, specijalci koji su bili sa njim pozvali su ga i on se udaljio.“³⁸⁴

Pozivanja Albanaca na informativne razgovore: Pozivanje ili privođenje na informativne razgovore od strane policije bez navođenja razloga i bez pismenog poziva nije bilo retko. Policija je najčešće tom prilikom tražila podatke o aktivnostima rasformirane OVPMB ili OVK. U nekoliko slučajeva tražene su informacije o isticanju albanskih zastava. Tako se Burim Hasani (1980) obratio 5. jula 2001. godine OUP-u Preševo sa zahtevom za izdavanje lične karte. Pripadnici policije su ga odveli na informativni razgovor koji je trajao 4 sata. „Kada sam predao zahtev za ličnu kartu, rekli su mi da dođem na sprat radi nekog razgovora. Ušao sam u jednu prostoriju u kojoj su bila trojica ljudi u civilu. Jedan od njih je bio prevodilac. S obzirom da od 1999. do 2001. nisam dolazio u Preševo, nikog od njih ne poznajem. Pitali su me gde sam boravio dok sam bio pripadnik OVPMB, koga sam sve ubio, koji su mi bili zadaci, ko mi je bio pretpostavljeni. Veliki deo pitanja odnosio se i na to šta je OVPMB nameravala u Oraovici. Načelnik OUP-a Preševo, koga se sećam od ranije, nije me ispitivao ali je video da sam priveden i bio je prisutan jednom delu ispitivanja.“ Burim je zatim pušten, ali uz zahtev da narednog dana u 10 časova dođe sa mlađim bratom Naimom radi dodatnih razgovora. To je navedeno kao uslov za dobijanje lične karte. Na isti način policija je postupila i kada je tri nedelje pre toga njegov brat Naim podneo zahtev za izdavanje lične karte.³⁸⁵

Medijacija i rešenje sukoba

384 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 44: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

385 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 49-50: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

Vlada Republike Srbije i Savezna vlada Jugoslavije formirale su u decembru 2000. godine Koordinaciono telo za opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa na čije čelo je imenovan Nebojša Čović, jedan od lidera Demokratske opozicije Srbije (DOS) i kasnije potpredsednik Vlade Srbije. Čović je 30. januara 2001. godine, na jednom javnom skupu koji je organizovao Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji izložio plan za rešenje krize na jugu Srbije, koji će biti poznat kao „Čovićev plan”. Ovaj dokument će 8. februara 2001. godine objaviti nedeljnik „Vreme” u celosti.³⁸⁶

Ovaj plan je sadržao tri tačke:

1. 1) Rešavanje krize mirnim putem uz učešće predstavnika albanske nacionalne zajednice i predstavnika međunarodne zajednice;
2. 2) Stalnu spremnost i gotovost snaga bezbednosti da zaštite građane, naselja i komunikacije, spreče širenje terorizma van KZB i izvedu antiterorističku akciju ukoliko ona bude neophodna i prihvatljiva;
3. 3) Obezbeđenje multietničkog društva u regionu uz poštovanje svih građanskih i ljudskih prava Albanaca i očuvanje osnovnih interesa Srba u regionu, ali i na Kosovu i Metohiji;

U okviru napora novih vlasti da se kriza reši političkim putem, a na osnovu „Čovićevog plana” 16. februara 2001. godine donet je i „Program i plan za rešavanje krize u opštinama Bujanovac, Preševo i Medveđa”. U njemu je izraženo čvrsto opredeljenje da se kriza na jugu Srbije reši mirnim putem i političko-diplomatskim sredstvima - kroz dijalog predstavnika Republike Srbije i Savezne Republike Jugoslavije s jedne i predstavnika OVPMB s druge strane, a uz podršku međunarodne zajednice. Mere koje vlasti treba da preduzmu u tačno definisanim rokovima posle potpisivanja sporazuma, u Programu su grupisane u tri celine. One obuhvataju integraciju Albanaca u politički, državni i društveni sistem i poštovanje njihovih ljudskih prava u skladu sa evropskim standardima; uspostavljanje bezbednosti i mira u regionu; i ekonomsku i socijalnu revitalizaciju regiona i razvoj u skladu sa projektima i prioritetima opština. Sastavni deo ovog plana bio je i poziv lokalnim Albancima na dijalog za rešavanje krize u opštinama Bujanovac, Preševo i Medveđa. Upućen je i poziv međunarodnoj zajednici da podrži rešenje. Međunarodni predstavnici su ovaj plan podržali, a predstavnici albanske etničke zajednice su pozitivno ocenili

³⁸⁶ Dejan Anastasijević, Kriza na jugu Srbije: Hrabrost za normalnost, Nedeljnik VREME, br. 527, 8. februar 2001. godine: https://www.vreme.com/arhiva_html/527/07.html;

većinu predviđenih mera. OVPMB je, međutim, plan odbacila i 1. marta 2001. godine predstavila svoju Zajedničku platformu za mirno rešenje krize u Preševskoj dolini. Dva dana kasnije politički predstavnici Albanaca i predstavnici OVPMB predstavili su zajedničku „Političku platformu za zaustavljanje oružanih konflikata i rešavanje krize na području Preševa, Medveđe i Bujanovca”. Predstavnici NATO-a, EU i OEBS-a su se uključili u pregovore i posredovali u odvojenim razgovorima sa srpskom i albanskom delegacijom. To je dovelo do sporazuma o prekidu vatre, koji je potpisan 12. marta 2001. godine. Prvi direktan susret dve strane dogodio se 23. marta 2001. godine u britanskoj vojnoj bazi u selu Livadice kod Podujeva (Kosovo).³⁸⁷

Uporedo sa pregovorima, uz dozvolu KFOR-a, počeo je fazni povratak vojske Jugoslavije i policije Srbije u KZB. Ulazak oružanih snaga u sve delove KZB okončan je 31. maja 2001. godine. Prema podacima UNHCR-a, oko 5.000 Albanaca iz sela u ovoj zoni je napustilo svoje domove tokom poslednje faze ove operacije.³⁸⁸

Pregovori su doveli do potpisivanja Sporazuma o demilitarizaciji sela Lučane i Turija 4. maja 2002. godine. Ovim sporazumom obe strane su se saglasile da bezuslovno povuku svoje snage iz ova dva sela, napuste sve zauzete privatne objekte, omoguće povratak raseljenih i potpunu slobodu kretanja putem Bujanovac - Gnjilane. Sporazum je stupio na snagu 7. maja 2001. godine.³⁸⁹

Vojni lideri OVPMB su 21. maja 2001. godine, u Končulju (opština Bujanovac), potpisali izjavu o demilitarizaciji južnog i centralnog dela tzv. sektora B KZB što je poznato kao Končuljski sporazum. Ovom izjavom bilo je predviđeno da se prvi deo demilitarizuje narednog dana, a da potpuna demilitarizacija i predaja oružja pripadnicima KFOR-a bude obavljena do 31. maja 2001. godine. Istovremeno sa demilitarizacijom regiona počelo je stvaranje lokalne multietničke policije. Na predlog Misije OEBS-a, usvojeni su „Principi za multietnički policijski elemenat u Preševu, Medveđi i Bujanovcu”. Ovaj dokument potpisali su 27. juna 2001. godine u Bujanovcu predstavnici Vlade Republike Srbije, albanske etničke zajednice i OEBS-a i on predstavlja prvi konkretan korak ka ravnopravnom učešću Albanaca u vršenju javnih poslova.³⁹⁰

387 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 36-37: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

388 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 37: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

389 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 37: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

390 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 38: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

Zbog oružanih sukoba i straha za bezbednost, albansko stanovništvo iz opština Preševo, Bujanovac i Medveđa je u tri navrata napuštalo svoje kuće. Prvi talas bio je za vreme NATO bombardovanja 1999. godine, kada je sa područja otišla približno trećina Albanaca. Samo iz opštine Preševo izbeglo je njih oko 20.000. U Makedoniji je krajem oktobra 1999. godine bilo oko 3.000 izbeglih iz Preševa i Bujanovca.³⁹¹ Drugi talas iseljavanja stanovništva iz ove tri opštine počeo je 2000. godine. Na početku sukoba između snaga bezbednosti Republike Srbije i OVPBM, između februara i juna 2000. godine, oko 900 porodica je napustilo domove. Intenziviranje sukoba u novembru iste godine dovelo je do iseljavanja oko 10.000 Albanaca. Najviše ih se sklonilo na Kosovo, u opštinu Gnjilane. Raseljavanje je nastavljeno i tokom 2001. godine. Krajem maja 2001. godine, posle još jednog talasa iseljavanja iz Preševa i Bujanovca, na Kosovu je bilo oko 14.000 raseljenih iz područja tri opštine na jugu Srbije.³⁹²

Glas žrtava

Veliki broj ubistava, prisilnih nestanaka, oštećenja imovine i torture kako od strane pripadnika policije MUP Srbije i Vojske Jugoslavije, tako i od paravojnih formacija u periodu pre eskalacije krize na jugu Srbije (1999-2000) ostao je do danas nerasvetljen, kao i povrede ljudskih prava od obe strane u sukobu od 2000. do 2001. godine. Ovde ćemo navesti samo neke od dokumentovanih primera kršenja ljudskih prava o kojima su svedočili građani ovih opština, a koje su zabeležili Odbor za ljudska prava u Bujanovcu kao i FHP, kako u periodu tokom 2000. godine (pre sukoba), tokom sukoba (2000-2001) kao i u periodu posle 31. maja 2001. godine (nakon sukoba).

Ubistvo braće Šaćipi: Braća Šaip (1968) i Iza (1964) Šaćipi ubijeni su na izlazu iz sela Dobrosin u opštini Bujanovac 26. januara 2000. godine. Njihov otac, Šaćip Šaćipi, istraživaču FHP-a događaj opisuje ovako: „Bio je veliki sneg toga dana. Zajedno sa sinovima krenuo sam tog dana u šumu po drva. S obzirom da radim u šumskom gazdinstvu, razdvojili smo se na izlasku iz sela. Oni su produžili pravo na traktoru, putem koji vodi ka bujanovačkom selu Lučane. Na nogama su imali čizme i sa sobom motornu testeru. Ja sam otišao na desnu stranu. Posle nekog vremena, čuo sam pucanj iz pravca granice sa Kosovom, a malo kasnije i pucnjavu koja je dolazila iz pravca

391 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 9: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

392 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 10: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

gde su Isa i Šaip rekli da idu. Krenuo sam u tom pravcu, ali sam u jednom trenutku video 7-8 policajaca koji idu iz tog pravca. To me je uplašilo, pa sam neopaženo, da me ne bi primetili, otišao kući koja je na ulazu u selo. Pozvao sam prvo predsednika SO Bujanovac, g. Stojanču Arsića, sa kojim sam u dobrim odnosima. Rekao sam mu šta sam čuo i video, i da su moji sinovi tamo, i da se plašim za njih. Zatim sam pozvao i SUP u Bujanovcu. Dežurni, koji mi se javio, kada je čuo o čemu se radi, rekao je: 'I treba sve da vas pobiju'."³⁹³

Tela svojih sinova s velikim brojem prostrelnih rana, Šaćip je našao prebačena preko traktorske rude u šumi pored puta Lučane-Dobrosin. Gume na traktoru su bile probušene. Adem Rašiti, predsednik Mesne zajednice Dobrosin, rekao je da su policajci toga dana razgovarali sa njim o dugovanjima za struju i tražili da svi stanovnici izmire dug. Kada se začuo pucanj iz pravca Kosova, policajci su krenuli natrag ka Bujanovcu. Prema podacima Koordinacionog tela Vlade Srbije, braća Šaćipi su „građani koji su stradali u terorističkim napadima 26. januara 2000. godine kada su „albanski teroristi izvršili [...] napad puškomitraljezima, snajperima i drugim automatskim oružjem na patrolu policije. Policajac Žarko Guberinić (1969) je lakše povređen.” Na sahrani ubijene braće, održanoj četiri dana kasnije, prvi put su se javno pojavili pripadnici Oslobođilačke vojske Preševa, Medveđe i Bujanovca.³⁹⁴

Otmica i nestanak Nebija Nuhiua: Vlasnik benzinske pumpe „Neza petrol” u Preševu Nebi Nuhiu (Nebi Nuhiu) kidnapovan je 2. februara 2000. godine. Dva sata nakon otmice, poslednji put se javio porodici. Od tada se o njemu ništa ne zna. Otmičari su u više navrata kontaktirali sa porodicom i tražili novac. Sa njima je razgovarala kćerka Fljora Nuhiu (1977), koja je sve razgovore snimila na audio traku. Evo njenog iskaza, datog FHP-u: „Okolo 14 časova na našoj pumpi su se parkirala dvojica kola - beli mercedes vranjske registracije i audi oker boje. Iz njega su izašla četiri mladića. Svi su pričali srpski, bili su stari između 20 i 30 godina, korpulentnije građe. Jedan od njih, koji je bio podšišan sasvim kratko, rekao je da su oni iz Crne Gore i pitao gde je Nebi. Pošto naš otac nije bio tu, rekao je da će doći kasnije pošto im trebaju gume za kola. Drugi je pričao sa našim rođakom koji radi na pumpi, koji im je kasnije odneo traženi novac, a tu je bio i moj mladi brat. Oni su zatim otišli u pravcu Preševa. Okolo 17 časova oni su se vratili. Moj otac je tada bio tu i oni su tražili od

393 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 23: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

394 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 23: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

njega gume za kola. Kada im je on pokazao, upitali su ga da li ima samo te koje su izložene, a kada je on rekao da ih ima još u podrumu, oni su zatražili da ih pogledaju. Jedan od četvorice je ostao ispred vrata, a ostala trojica su sa mojim ocem sišla u podrum. Posle nekoliko minuta oni su se vratili i sa mojim ocem krenuli ka kolima. Moj otac je ćutao, a kada je seo u kola, jednu nogu je ostavio napolju, ne dozvolivši da se zatvore vrata. Jedan od otmičara je viknuo: 'Idemo do SUP-a u Bujanovcu, vratićemo ga'. Na ove reči je moj otac ćutke odmahnuo glavom. Oba vozila su otišla u pravcu Bujanovca. To je bio poslednji put da smo ga videli." Porodica je slučaj prijavila policiji Srbije, predala novac otmičarima ali Nebi Nuhiu nikad nije vraćen porodici.³⁹⁵

Nestanak Vlade i Perse Miletić iz Malog Trnovca: Jedini srpski stanovnici sela Mali Trnovac, Vlada (1920) i Persa (1945) Miletić nestali su 21. juna 2000. godine. U njihovoj kući pronađene su čaure i tragovi krvi. Sudbina nestalih nije rasvetljena. U strahu od odmazde srpske policije, istoga dana svi stanovnici ovog sela, njih oko 550, napustili su svoje domove i otišli na Kosovo. Tri dana kasnije, kada se nekoliko meštana vratilo da iz kuća uzme neke od ostavljenih stvari, policajci su uz bezrazložnu upotrebu sile uhapsili Avnija Jakupija, Sejdiya Jakupija, Nedžmedina Sopija, Šemšija Saljihua i Haljima Berišu.³⁹⁶

„Nas nekoliko se ujutru 24. juna vratilo kućama, uglavnom da bi uzeli dragocenosti, zlato ili novac, jer smo na Kosovo otišli bukvalno bez ičega. Svako od nas je otišao svojoj kući. Trudili smo se da budemo neprimetni jer smo se plašili da će nas policija maltretirati. Negde oko 10 sati, u moju kuću upala je grupa od desetak policajca. Pitali su me ko je ubio Vladu i Persu i ne čekajući odgovor počeli su da me udaraju rukama, nogama i kundacima. Zatim su me izveli napolje i vodili me ka obližnjem brdu. Video sam da su uhvatili još neke od nas koji smo došli i da pretražuju selo pokušavajući da pronađu još nekog. Džipom su me odvezli do stanice policije u Bujanovcu, gde smo ja i drugi uhapšeni ispitivani celu noć. Prema meni nisu primenjivali silu. Svi sem Haljima Beriše, koji je prebačen u zatvor u Nišu, pušteni smo narednog dana oko 11 sati, kada smo otišli u Gnjilane. Neki od nas su se sada vratili, ali se mnogi još uvek plaše.”³⁹⁷

³⁹⁵ Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Pre-ševo, Bujanovac i Medveda, Beograd, 2003, str. 25: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

³⁹⁶ Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Pre-ševo, Bujanovac i Medveda, Beograd, 2003, str. 29: <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/>

[Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf](http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf);

³⁹⁷ Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Pre-ševo, Bujanovac i Medveda, Beograd, 2003, str. 29: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

Zarobljavanje porodice Petrović i Dragana Ilića: Suzanu (1974), Stojanču (1969) i Nebojšu (1977) Petrovića i Dragana Ilića (1973) iz sela Donje Žabsko u opštini Vranje OVPMB je zarobila 4. marta 2001. godine. Oni su jednu noć zadržani u Velikom Trnovcu, a kasnije bili prebačeni u drugo selo. Stojan Petrović je istraživaču FHP-a³⁹⁸ izjavio da su „batinani kundacima od pušaka, nogama, raznim šipkama, priključivani na struju, stavljan im je nož pod jezik, terani su da ljube simbol OVK i primoravani da pišu izjave da ih je Državna bezbednost (DB) poslala da miniraju džamiju u Velikom Trnovcu“. Za vreme zatočeništva koje je trajalo 41 dan, ovo četvoro otetih je držano u pet različitih podrumskih prostorija, uglavnom bez dnevne svetlosti. U sudskomedicinskoj ekspertizi za Dragana Ilića navodi se da nisu zlostavljani prilikom samog hapšenja, već kasnije dok su boravili u pritvoru. U ekspertizi je ostao sledeći zapis:³⁹⁹

„Bacili su mu neke krpe i ćebad na glavu, a zatim je veći broj prisutnih uniformisanih lica počeo da ga pretresa i pritom da ga bije - udara uglavnom po trupu i da ga šutira po nogama. Udaranje je trajalo više časova, sa manjim pauzama. Tokom udaranja, u jednoj od pauza, izvukli su ga uz stepenice, u prizemlje kuće, gde su ga, takođe udarali. Video je kako su Petrović Stojančeta, kada su ga unosili u podrum, 'bacili glavom o pod', a zatim je video kako mu otiče desna polovina lica. Kasnije su ga dovukli do panja i pretili da će sekirom da mu odseku šaku.“ Od zatočenih je traženo da priznaju „ko ih je poslao u Veliki Trnovac i na kom su zadatku“. U toku mučenja strujom, rečeno im je i da je „Suzana već priznala“. „Pred zoru su doveli jednog pripadnika romske nacionalnosti koji je bio veoma pijan, a nas je probudilo njegovo jaukanje jer su i njega tukli. Doneli su mu da pije rakiju, a onda su mu dali gumenu palicu i naredili da 'ispituje' i bije njega (Ilića) i braću Petrović. U početku „Fatmir“, osoba kojoj je naredeno da ih batina, nije hteo da ih udari, a onda su uniformisana lica počela i njega da biju i ponovila naredbu. Nakon toga je „Fatmir“ počeo da ih udara ovom palicom, a vojnici su doneli video kameru i ovo snimili.“ Zatočeni su 6. marta 2001. godine bili prisiljeni da pred kamerama TV Kosova kažu da su došli da izvrše teroristički zadatak. Desetak dana nakon toga, prvi put su ih posetili predstavnici Posmatračke misije Evropske unije (EUMM) i Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (ICRC). Opisani načini torture su nastavljani tokom celog trajanja zatočeništva. Prema Ilićevim rečima, nekoliko dana pre nego što su pušteni počeli su da dobijaju lekove i tri obroka dnevno. Suzana Petrović je 31. marta oslobođena, ali joj je

398 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 31: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

399 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 31: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

zaprećeno da međunarodnim snagama na Kosovu, KFOR-u, mora ponoviti izjavu koja joj je bila sastavljena. Svi ostali uhapšeni, oslobođeni su 14. aprila 2001. godine, posredstvom KFOR-a.⁴⁰⁰

Sudski epilozi

Pravosudni organi Republike Srbije nisu procesuirali nijedan od 15 navedenih slučajeva kršenja ljudskih prava, koji su se dogodili u vreme oružanog unutrašnjeg sukoba na jugu Srbije. Uprkos okončanju sukoba slučajevi prebijanje trojice Albanaca iz Preševa, ubistvo Agima Agušija i otvaranje vatre na đučku ekskurziju u selu Strezovce, opština Gnjilane pokazala su da se teror i maltretiranje građana albanske nacionalnosti VJ i MUP-a Srbije nastavilo. Odgovori MUP-a Srbije na predstavke koje je povodom povreda ljudskih prava uputio Odbor za ljudska prava u Bujanovcu ukazuju na to da državni organi nisu sproveli objektivnu i nepristrasnu istragu u ovim slučajevima.⁴⁰¹

Odbor za ljudska prava u Bujanovcu je od 21. decembra 2000. godine počeo da podnosi predstavke Koordinacionom telu Vlade Republike Srbije i Vlade SRJ za opštine Preševo, Bujanovac i Medveda. Do današnjeg dana, ovom telu je upućeno više od 120 predstavki koje sadrže pritužbe građana na ponašanje pripadnika policije, vojske i državnih organa. Prvi odgovori Koordinacionog tela stigli su četiri meseca posle prvog obraćanja Odbora za ljudska prava ovom državnim organu. Tada su dostavljeni odgovori na 24 od 61 upućene predstavke. Uz svaki odgovor dostavljen je i izveštaj o izvršenim proverama navoda iz predstavke i mere koje su preduzete. Takođe je rečeno da je postupak provere navoda iz ostalih predstavki u toku. U periodu posle toga stiglo je još devet odgovora. Od marta 2002. godine Odbor za ljudska prava nije dobio ni jedan odgovor Koordinacionog tela na podnesene predstavke. Sve pritužbe Odbora odnosile su se na incidente u kojima su žrtve bili Albanci. Od 33 odgovora, njih 30 se odnosilo na incidente na teritoriji opštine Bujanovac, a preostala tri na one u opštini Preševo. Dve trećine incidenata koji su provereni desili su se u velikim naseljima (Bujanovac, Preševo, Veliki Trnovac). Osim tri slučaja, svi su se dogodili u decembru 2000. ili tokom 2001. godine.⁴⁰²

⁴⁰⁰ Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveda, Beograd, 2003, str. 31: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

⁴⁰¹ Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveda, Beograd, 2003, str. 5: <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/>

[Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf](http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf);

⁴⁰² Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveda, Beograd, 2003, str. 51: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

Amnestija za pripadnike OVPBM i pitanje procesuiranja za ratne zločine

Amnestiji za pripadnike OVPBM⁴⁰³, koja je predviđena Programom Koordinacionog tela, potvrđena je 21. maja 2001. godine u pismu koje su potpredsednik Vlade Srbije i predsednik Koordinacionog tela Nebojša Čović, komandant Združenih snaga bezbednosti general Ninoslav Krstić i komandant specijalnih policijskih snaga Goran Radosavljević Guri uputili tadašnjem ličnom izaslaniku generalnog sekretara NATO-a Peteru Fejtu. Oni su rekli da se opšta amnestija garantuje „svima koji polože oružje, uniforme i svu vojnu opremu koju ilegalno poseduju”.⁴⁰⁴ Usled zahteva albanske zajednice da objavljena amnestija ima zakonsku formu, Savezna skupština je 4. juna 2002. godine usvojila Zakon o amnestiji koji se odnosi na sve državljane Jugoslavije osumnjičene da su učestvovali u terorističkim aktivnostima na teritoriji opština Preševo, Bujanovac i Medveđa (ali ne i ratnim zločinima) od 1. januara 1999. godine do 31. maja 2001. godine. Postupak primene amnestije sproveden je prema odredbama tadašnjeg Zakona o krivičnom postupku.⁴⁰⁵

Prema izjavi načelnika policije za Pčinjski okrug Novice Zdravkovića, do 13. januara 2001. godine Okružnom javnom tužilaštvu u Vranju podnete su 43 krivične prijave kojima su obuhvaćene 32 osobe zbog krivičnog dela terorizma, kako su vlasti kvalifikovale delovanje OVPMB. Takođe, rešenjem o sprovođenju istrage od 19. juna 2000. godine „protiv 35 lica albanske nacionalnosti otvorena je istraga zbog osnovane sumnje da su u toku 1999. godine u selu Dobrosin, opština Bujanovac, u kući Ajdari Vehbija stvorili terorističku organizaciju tzv. OVPMB”. U odgovoru na predstavku Odbora za ljudska prava, predsednik Okružnog suda u Vranju rekao je da je svima okrivljenima ili određen pritvor ili je za njima raspisana poternica. Ovakav postupak pravosudnih organa bio je u suprotnosti sa objavljenom amnestijom za pripadnike bivše OVPMB. U pismu koje su, u ime Koordinacionog tela, njegov predsednik Čović, potpredsednik Mića Marković i komandant policijskih snaga Goran Radosavljević 26. februara 2002. godine uputili ličnom izaslaniku generalnog sekretara NATO-a Robertu Seriju (Serry), potvrđeno je da je amnestija na snazi. Potpredsednik Vlade Republike Srbije i predsednik Koordinacionog tela Nebojša Čović u ovom pismu kaže: „Nije moja intencija da brinem o istragama protiv lica navedenih u dokumentu Okružnog suda u Vranju [Ki br. 37/00 od 19. juna 2000. godine], za aktivnosti koje su direktno

⁴⁰³ Zakon o amnestiji „Službeni list SRJ”, broj 37 od 3. jula 2002: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/slsrj/skupstina/zakon/2002/37/2/reg;>

⁴⁰⁴ Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003, str. 38: <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/>

[Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;](http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/slsrj/skupstina/zakon/2002/37/2/reg;)

⁴⁰⁵ Zakon o amnestiji „Službeni list SRJ”, broj 37 od 3. jula 2002: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/slsrj/skupstina/zakon/2002/37/2/reg;>

povezane za osnivanje ili učešće u oružanim grupama pre potpisivanja pomenutog dokumenta 'Amnesty is way out'.⁴⁰⁶

Ovi podaci govore da je uprkos programu kojim je dogovorena amnestija, policija je podnosila prijave za krivično delo terorizma protiv bivših boraca OVPMB. Ljuan Sadiku iz Bujanovca, koji je zbog krivičnog dela terorizma osuđen na 7 godina i 6 meseci zatvora, oslobođen je 26. marta 2002. godine. On je u zatvoru proveo 14 meseci. Besim Ljeka (18) iz Bujanovca, takođe osuđen za terorizam, oslobođen je. Ljeka je uhapšen 16. novembra 2000. godine u autobusu koji je saobraćao između Prištine i Bujanovca. U njegovoj torbi je pronađeno 10 kg eksploziva.

U toku izborne kampanje u Srbiji, 3. maja 2012. godine, uhapšena su petorica Albanaca iz opštine Bujanovac – Eljham Salihu, Mustafa Ljimini, Šerif Abdiri, Nedir Sefedini i Sevdaj Emurlah, koje su maskirani pripadnici Žandarmerije istog dana dovezli u sedište MUP-a Republike Srbije u Beogradu.⁴⁰⁷ Uhapšeni su imali lisice na rukama, vezane na leđima. U toku popodneva, ministar policije, Ivica Dačić je na konferenciji za štampu u Vranju novinarima pokazao policijska dokumenta o ubistvima srpskih civila i pripadnika MUP Srbije od strane Oslobodilačke vojske Preševa, Bujanovca i Medveda (OVPBM). Dačić je izneo je podatak da je tokom 2000. i 2001. godine, u napadima OVPBM, stradalo 18 policajaca i vojnika, a 43 civila Srba je kidnapovano. Istog dana, tužilac za ratne zločine Vladimir Vukčević je obavestio javnost da je reč o istrazi koja je po zakonu tajna, dok su neki mediji, pozivajući se na nezvanične izvore, izneli da se sumnja da su uhapšeni bili pripadnici OVPBM koji su 2001. godine učestvovali u otmici dvojice srpskih mladića, čija su tela pronađena u blizini logora OVPBM kod sela Donja Breznica, opština Gnjilane na Kosovu.⁴⁰⁸ Svi uhapšeni su pušteni na slobodu 29. maja 2012. godine bez rešenja suda o ukidanju pritvora. Uhapšeni, njihovi branioci i javnost su 10 dana kasnije, iz intervjua „Politici” tadašnjeg tužioca za ratne zločine Vladimira Vukčevića, saznali da je TRZ obustavilo istragu. Tužilac Vukčević je u intervjuu naveo da je TRZ nakon podnošenja krivične prijave od strane MUP-a, saslušalo prvog svedoka, koji je svedočio o zatvaraju srpskih civila u zatvoru OVPBM u Donjoj Breznici, opština Gnjilane, svakodnevnom maltretiranju, uključujući priključivanje na struju, u periodu od 40 dana. TRZ je zaključilo da postoji sumnja da su osumnjičeni počinili ratni zločin protiv civilnog stanovniš-

406 Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševa, Bujanovac i Medveda, Beograd, 2003, str. 39: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/Prava_manjina_Srbije/cac030e723e8da5932a-6da283ffd99bb.pdf;

407 Fond za humanitarno pravo, Saopštenje: Hapšenje Albanaca, Pešćanik, 3.7.2012: <https://pescanik.net/hapsenja-albanaca/>;

408 Fond za humanitarno pravo, Saopštenje: Hapšenje Albanaca, Pešćanik, 3.7.2012: <https://pescanik.net/hapsenja-albanaca/>;

tva. U daljem toku istrage, prema rečima tužioca Vukčevića, TRZ je ustanovilo da su osumnjičeni bivši borci OVPBM, amnestirani na osnovu Zakona o amnestiji, koji se odnosio na krivična dela terorizma i udruživanja radi neprijateljske delatnosti, koje su počinili državljani SRJ na području Preševa, Bujanovca i Medveđe. Međutim, u svom saopštenju, FHP⁴⁰⁹ kao reakciju na hapšenje, ukazuje da pomenutim Zakonom o amnestiji, kao ni bilo kojim drugim zakonom Republike Srbije, amnestija nije predviđena za krivična dela ratnih zločina. FHP takođe ukazuje na činjenicu da je Vlada Srbije 12. marta.2001. godine potpisala Sporazum o prekidu vatre sa OVPMB (Končuljski sporazum), uz posredovanje specijalnog izaslanika generalnog sekretara NATO Pietera Feitha. Taj sporazum pokazuje da je država Srbija priznala postojanje unutrašnjeg oružanog sukoba na teritoriji Preševa, Bujanovca i Medveđe, u periodu od 26. januara 2000. do 31. maja.2001. godine, što je neophodan uslov da se krivična dela koja su u tom periodu počinili pripadnici OVPMB i srpskih snaga kvalifikuju kao ratni zločini. U članu 3 Sporazuma navodi se: „Strane potpisnice priznaju i pridržavaju se dodatnog Protokola Ženevske konvencije (Protokol II) od 12. avgusta 1949. godine koji se odnosi na zaštitu žrtava u nemeđunarodnim [unutrašnjim] konfliktima.”⁴¹⁰

Ovim pojašnjenjem se takođe stavljaju van snage argumenti o nepostojanju pravne važnosti Izjave odnosno sporazuma o prekidu vatre iz Končulja, a koji imaju za cilj da anuliraju pravo na amnestiju pripadnika OVBPM i dižu ponovo tenzije između srpske i albanske zajednice. Ovi argumenti o nepostojanju dokumenta koji ima pravnu snagu pojavili su se nakon teksta u listu „Politika” od 30. jula 2018. godine pod nazivom „Srbija nije potpisala Končuljski sporazum”⁴¹¹ u kome se nalazi izjava Zorana Stankovića, aktuelnog predsednika Koordinacionog tela, koji tvrdi da predstavnici Srbije nisu potpisali ovu zajedničku izjavu. Naime, čak i da nije bilo potpisa na izjavi o prekidu vatre, Zajednički zaključak Vlade Srbije i Savezne Vlade od 23. maja 2001. godine je obavezao SRJ na regulisanje amnestije što se desilo usvajanjem predloga zakona u Saveznoj skupštini 4. juna 2002. godine.

409 Fond za humanitarno pravo, Saopštenje: Hapšenje Albanaca, Peščanik, 3.7.2012: <https://pescanik.net/hapsenja-albanaca/>;

410 Fond za humanitarno pravo, Saopštenje: Hapšenje Albanaca, Peščanik, 3.7.2012: <https://pescanik.net/hapsenja-albanaca/>;

411 Nikola Belić, Srbija nije potpisala Končuljski sporazum, Politika, 30.7.2018: <http://www.politika.rs/sr/clanak/408305/Srbija-nije-potpisala-Konculjski-sporazum;>

Memorijalizacija

Spomenik za 27 poginulih boraca OVPBM u centru Preševu postavljen je 16. novembra 2012. godine, u okviru obeležavanja stote godišnjice od osnivanja albanske države, a samo nekoliko dana kasnije Ivica Dačić, tadašnji predsednik Vlade Srbije i ministar policije, rekao je da će ploča, čija je izrada došla na inicijativu lokalne samouprave i Udruženja veterana Oslobođilačke vojske Preševa, Medveđe i Bujanovca (OVPMB), svakako biti uklonjena, milom ili silom. Ova njegova izjava ponovo je podigla tenzije u regionu koji se još oporavlja od oružanog sukoba iz 2000. i 2001. kada se OVPMB sukobio sa državnim snagama bezbednosti. Ova izjava Dačića takode se mora čitati u kontekstu tada intenziviranih pregovora u Briselu između Beograda i Prištine, pa je rušenje spomenika poslužilo kao dokazivanje nacionalistički raspoloženom delu građana Srbije da je tada nova Vlada i dalje na tragu nacionalističke politike iz devedesetih legitimizovane borbom protiv „separatizma”. Uprkos burnim reakcijama albanskih političara, spomenik je u januaru 2013. godine „u tišini” uklonila policijska jedinica Žandarmerije Srbije.⁴¹² Međutim, na jugu Srbije postoji desetak spomenika posvećenih pripadnicima OVPMB-a, ali nijedan nije izazvao žestoke reakcije poput ovog u centru Preševa. U centru Velikog Trnovca, obližnjeg sela, postoji spomenik Ridvanu Čazimiju, poznatijem kao Komandant Leši, iznad koga se vijori albanska zastava. U Dobrosinu, selu na samoj granici ka Kosovu, gde je januara 2000. formiran OVPMB, postoji nekoliko spomenika posvećenih „žrtvama srpskog terora”, zatim u Končulju, Lučanu i još nekim selima u kojima isključivo žive Albanci. U istraživanju Nikole Lazića, istraživača BIRN-a, iz januara 2013. godine, a koje je objavljeno u nedeljniku „Vreme” navodi se podatak da je do početka 2013. godine podignuto ukupno 12 spomenika posvećenih pripadnicima policije na jugu Srbije.⁴¹³ Takode, Lazić daje preglednu listu devet spomenika koji su posvećeni pripadnicima OVPBM, a među kojima su dva uklonjena u međuvremenu:

1. Dobrosin (Bujanovac): Na ulazu u selo spomenik braći Šaipu i Isi Šaćipiju, koji su ubijeni 25. januara 2000. Godine.
2. Dobrosin/Lučane (Bujanovac): Na pola puta između ova dva sela, spomenik Ekremu Hodži i Betimu Beriši iz Prizrena i Škeljenu Krasnićiju iz Orahovca, koji su ubijeni 20. septembra 2000. Godine.

⁴¹² Marko Milosavljević, Zakon o ratnim memorijalima u Srbiji: Nacionalistički monopol nad sećanjem, Magazin Balkan Perspectives No. , Forum ZFD, 2019: http://www.dwp-balkan.org/bh/blog_one.php?cat_id=8&text_id=111;

⁴¹³ Nikola Lazić, Dizanje i rušenje, Nedeljnik Vreme, br. 1150, 17. Januar 2013: [https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1093143;](https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1093143)

3. Lučane/Končulj (Bujanovac): Na putu između ovih sela je spomenik Fatmiru Ibišiju iz Gnjanana, koji je ubijen 26. februara 2000. Godine.
4. Lučane (Bujanovac): U selu, pored džamije, spomenik Artanu Abaziju – komandantu Miratoci, koji je ubijen 26. februara 2001.
5. Veliki Trnovac (Bujanovac): Na brdu Guri i Gat iznad sela je spomenik Ridvanu Čazimiju – komandantu Lešiju, koji je tu poginuo 24. maja 2001. Godine.
6. Veliki Trnovac (Bujanovac): U selu kod Osnovne škole je spomenik Ridvanu Čazimiju – komandantu Lešiju, koji je tu sahranjen.
7. Končulj (Bujanovac): Kod seoskog groblja je spomenik Vehbi Redžepiju, koji je poginuo 23. maja 2001. godine.
8. Preševo (centar grada): U centru grada kod zgrade opštine je spomenik sa imenima 27 boraca Oslobođilačke vojske Preševa, Medveđe i Bujanovca. Danas uklonjen.
9. Oraovica (Preševo): Tokom maja 2013. godine državni organi sprečili su početak radova na Spomen-kompleksu pripadnicima OVPMB u selu Oraovica nadomak Preševa. Uz ulaganje od oko 100.000 evra, a po projektu koji je urađen u Prištini, ovde je trebalo da bude podignuto osam granitnih stubova visine 16 metara u znak sećanja na osam pripadnika ove paravojske formacije. Uz međunarodno posredovanje radovi su obustavljeni, a onda je bez dozvole i saglasnosti državnih organa podignut spomenik u centru Preševa, koji je potom uz prisustvo Žandarmerije i teške mehanizacije uklonjen.⁴¹⁴

Izgradnja preševskog spomenika borcima OVPBM usledila je nakon početka izgradnje spomenika posvećenom srpskim policajcima tokom 2012. godine, između Lučana i Dobrosina, kod Bujanovca. Spomenik za 12 pripadnika policije Srbije je podignut kod bujanovačkog sela Lučane 2013. godine upravo pre nego što će biti uklonjen pripadnicima OVPMB u centru Preševa. Spomenik srpskim policajcima svakodnevno je koštao građane Srbije jer su ga dnevno obezbeđivali pripadnici Žandarmerije i bio je neadekvatan za obilazak porodica poginulih. Jula 2015. godine pripadnici Vojske Srbije spomenik su privremeno uklonili, u isto vreme kada je u Preševsku dolinu trebalo da dođe tadašnji predsednik Vlade Srbije Aleksandar Vučić.

⁴¹⁴ V.Ristić, Važi li i dalje Končuljski sporazum?, Danas online, 17. jul 2018: <https://www.danas.rs/drustvo/vazi-li-konculjski-sporazum-o-amnestiji/>;

Portal „Južne vesti“ objavio je podatak da je do tada svakodnevno spomenik obezbeđivalo 27 pripadnika dnevno što je dodatno koštalo građane Srbije.⁴¹⁵ Na kraju je spomenik premešten u Bujanovačku banju i to u portu obližnje crkve. Ovaj spomenik do koga se dolazi makadamskim putem, od 2015. godine često je mesto komemoracija i poseta predstavnika MUP-a i Ministarstva odbrane Srbije. Od 2018. godine kada je donet Zakon o ratnim memorijalima s vremena na vreme, status spomenika koji su nastali kao sećanje na pripadnike OVPBM ili albanske civile koji su stradali u Preševskoj dolini ostaje pod znakom pitanja zbog odredbi zakona koji predviđa uklanjanje spomenika koji nisu u skladu sa oslobodilačkom tradicijom srpskog naroda ili ne odražavaju teritorijalni integritet i suverenost Republike Srbije.

⁴¹⁵ Južne Vesti, Uklonjen spomenik srpskim policajcima kod Bujanovca, 6.7.2015: <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Uklonjen-spomenik-srpskim-policajcima-kod-Bujanovca.sr.html>;

ANTIRATNI POKRET U SRBIJI (1991-1999)

Antiratni i mirovni pokret u Srbiji nastao je kao niz organizacija, udruženja i intelektualaca koji su bili protiv rata, a posebno protiv politike vlasti u Srbiji u periodu od 1991-1999. godine koja je dovela do teških kršenja ljudskih prava i ratnih zločina na području bivše Jugoslavije. Njima su prethodile građanske inicijative grupa koje svoje delovanje zasnivaju na principima politike mira. Iako su antiratne ideje bile u manjini, okupljene oko reformskih, jugoslovenski orijentisanih snaga (UJDI), njihove akcije u javnosti delovale su inspirativno i one čine osnovnu bazu iz koje se formirao pokret sa mirovnim grupama i organizacijama.⁴¹⁶

Tako je npr. 1989. godine iz Beograda krenula akcija u kojoj se preko 3000 ljudi pismeno, ugovorom, obavezalo da ni pod kojim uslovima neće primeniti nasilje na pripadnika bilo koje jugoslovenske grupe, nacije ili pojedinca.⁴¹⁷ U periodu od 1989-1991. godine, odnosno do početka rata, aktivnosti UJDI, uz raniju praksa pisanja peticija za zaštitu slobode mišljenja, kao i prvi izbori 1990. godine, dali su zamah za umrežavanje i nastanak različitih udruženja i neformalnih krugova koji će se suprotstaviti ratu.

U martu 1991. godine Autonomne Ženske grupe iz Beograda i Ljubljane, uputile su apel „Žene za mir“, protiv militarističke politike u Jugoslaviji. **Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI)** je 3. juna 1991. godine održalo u šesnaest gradova Jugoslavije konferenciju za štampu pod naslovom „**Stop fašizmu – prolaz građanstvu**“. Isto tako u Sarajevu se održavalo zasedanje Predparlamenta Jugoslavije koji je okupljao građanske stranke, organizacije i udruženja, zalažući se za formiranje mirovnih koalicija nasuprot ratnim. Predparlament je inicirao Okrugli sto republičkih vlasti i opozicije u Srbiji i Bosni i Hercegovini koji je delovao od jula 1991. godine do februara 1992. godine, želeći da proširi krug aktera u procesu odlučivanja o zaustavljanju rata i aktuelnim sporovima i sukobima - potpisivanjem Ugovora o miru. Osim ovih grupa, otpor ratu pružaju i nezavisni mediji. „Vidovi otpora bili su mnogobrojni i raznoliki. Drugi su se borili pretvarajući svoje novine u nezavisne, kao što je slučaj sa listovima „Borba“ i „Svetlost“. Treći su, pak, osnivali nezavisne medije, kao što su Radio B92, „Vreme“, „Republika“.⁴¹⁸

416 Dragan Stojković, Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine, List Republika, br. 492-493, Januar 2011: <http://www.republika.co.rs/492-493/20.html>;

417 Žarko Paunović, Mirovne aktivnosti u Srbiji: između inicijativa i pokreta«, Filozofija i društvo (1995), str.

107-125: <http://www.maticacrnogorska.me/files/45/16%20dragan%20stojkovic.pdf>

418 Žarko Paunović, Mirovne aktivnosti u Srbiji: između inicijativa i pokreta«, Filozofija i društvo (1995), str. 107-125: <http://www.maticacrnogorska.me/files/45/16%20dragan%20stojkovic.pdf>;

Same organizacije su nastajale spontano, kao reakcija na prve žrtve i stradanja. Spontani, individualni činovi usledili su ne samo u gradovima nego i na samim ratištima. Primer je napuštanje bojišta u istočnoj Slavoniji, kad su se rezervisti iz Gornjeg Milanovca i Čačka vratili kućama, kao i slučajevi samoubistava rezervista koji su odbijali da učestvuju u takvom ratu. Od oktobra 1991. godine do proleća 1992. godine u Srbiji je izbio oko pedeset pobuna rezervista; računa se da je u njima učestvovalo oko 55.000 rezervista.⁴¹⁹

Organizacije i udruženja građana koji su obeležili antiratne ideje i pokrete u Srbiji tokom samog rata, bili su, pre svega, **Žene u crnom (oktobar 1991), Centar za antiratnu akciju CAA (decembar 1991), Civilni pokret otpora (1992) i Beogradski krug (april 1992)**. Ova udruženja su brojnim javnim akcijama protesta protiv rata u Hrvatskoj i BiH odigrala i ulogu buđenja antiratne svesti i osnivanja civilnog sektora koji je u raznim oblicima pružao otpor politici rata. Veliki broj mladih ljudi iz Srbije, reč je o stotinama hiljada, manifestovao je svoj antiratni stav pre svega odbijanjem služenja vojnog roka i iseljavanjem iz zemlje. Antiratne poruke cepanja vojnih knjižica u jednoj pozorišnoj predstavi početkom sedamdesetih dobile su svoju istorijsku realizaciju na početku devedesetih.

Centar za antiratnu akciju je tokom 1991/1992. organizovao javne antiratne proteste u kojima su učestvovali i druge nevladine organizacije, mnoštvo volontera i građana. Najpoznatije antiratne manifestacije organizovane od strane CAA su: **„Pregovori umesto rata”, Hod mira oko skupštine Jugoslavije, 25. jula 1991; od oktobra 1991. godine do januara 1992. godine, svake sedmice održavani su antiratni skupovi u pozorištu „Duško Radović”, pod skupnim nazivom „Beogradski antiratni maraton”**. Na tim skupovima govorili su novinari, filozofi, sociolozi, književnici, istoričari, glumci, arhitekta i predstavnici antiratnih grupa iz Ade, Sente, Temerina, Novog Sada, Zrenjanina, Pančeva i drugih gradova Srbije (**„Prekinimo mržnju da prestane rat” – solidarnost građana Beograda sa građanima Dubrovnika, 5. oktobar 1991; »Sveće za sve poginule u ratu«, decembar 1991**).⁴²⁰

Civilni pokret otpora, nastao u prvim akcijama protiv rata, mesecima je svake večeri organizovao paljenje sveća za sve poginule u ratu, ispred zgrade Predsedništva Srbije, a pokrenuo je i peticiju protiv rata, u kojoj je skupljeno oko 70.000 potpisa građana iz velikog broja gradova Srbije.

Na otvorenom prostoru, na ulicama i trgovima Beograda tokom 1992. godine organizovane su javne akcije u kojima je učestvovalo ponekad i preko 50.000 građana. U takve akcije spadaju pre svega „Mir u Bosni” – demonstracije protiv rata u Bosni, 10. april 1992; mirovni koncert „Ne računajte na nas” (22. aprila); „Crni flor”, povodom razaranja Sarajeva (31. maja); „Poslednje zvono” (14. juna) protiv politike režima; „Klečanje kompozitora” (14. juna); „Žuta traka” (15. jula) protiv politike etničkog čišćenja; mirovni protest u Hrtkovcima, leto 1992; „Put mira” (30. juna), kao deo „Studentskog protesta 92”, najmasovnijeg posleratnog protesta studenata. Pored toga, Helsinški parlament građana, u saradnji sa domaćim i stranim mirovnim grupama, organizovao je dolazak brojnih mirovnih grupa iz Italije, Francuske i drugih zemalja Evrope. Kroz antiratne akcije nastajala su nova udruženja i organizacije civilnog sektora koje su trajno angažovane protiv rata, kao što su, pored **Centra za antiratnu akciju, Beogradski krug, Autonomne ženske grupe i Fond za humanitarno pravo (1992) koji je osnovala Nataša Kandić.**

Kako zapažaju Sonja Liht i Slavenka Drakulić, obe istaknute mirovne aktivistkinje, uočljivo je preovlađivanje žena u mirovnim pokretima različitih strana sukobljenih u ratu u Jugoslaviji - u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu - jedna je od zapaženijih odlika ovog sukoba. Da je feministički pokret u Jugoslaviji bio jezgro antiratnog pokreta u bivšoj Jugoslaviji pa i u Srbiji govori nam podatak su prve antiratne demonstracije organizovale zajedno tri ženske organizacije u martu 1991. godine: **Ženski parlament, Ženski lobi i Ženska stranka.** Demonstracije su održane ispred zgrade Skupštine Srbije, očigledno s malim uticajem na one koji su bili u njoj. Te žene će postati zamajac antiratnog pokreta u Srbiji koji je spontano nastao posle izbijanja rata.

Situacija je bila slična i u drugim jugoslovenskim republikama u kojima su žene igrale avangardnu ulogu u mirovnim pokretima. Aprila 1991. došlo je do pokušaja stvaranja **Nezavisnog saveza žena Jugoslavije (osnovan u Zagrebu)**, ali ta organizacija nije mogla da se aktivira pošto se ubrzo posle njenog osnivanja Jugoslavija raspala. Komuniciranje je, najblaže rečeno, postalo teško, tako da je ta inicijativa - smišljena da spreči upravo ono što je usledilo - propala.⁴²¹

421 Sonja Liht, Slavenka Drakulić, Kada je ime za mirovnjaka bilo žena: Rat i rod u bivšoj Jugoslaviji, Centar za ženske studije, Ženske studije br. 7: <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/229-kada-je-ime-za-mirovnjaka-bilo-zena-rat-i-rod-u-bivsoj-jugoslaviji>;

Hronologija otpora (1991-1996)

Na osnovu nekoliko publikacija i dokumenata predstavljamo hronološki osvrt najznačajnijih aktivnosti grupa antiratnog pokreta u periodu od 1991 do 1999. godine oslanjajući se pre svega na publikaciju „Kratka istorija antiratnog pokreta u Srbiji 1991-1992” u izdanju Žena u crnom.⁴²²

Prvi geto u Srbiji, 17. april 1991. – Pokret za mir iz Pančeva organizovao je ovu akciju pod parolama „Živela geta! Dobro došli u prvi geto!”, „Što je nas više unutra, to je njih manje napolju”.

Hod mira, avgust 1991. – U Pančevu je organizovan „Hod mira”. Nekoliko stotina ljudi se spontano okupilo. Kolonu su predvodili sveštenici svih konfesija koje postoje u Pančevu. Povorka je išla do obale reke Tamiš, gde su u vodu spuštene venčice kao simbolična pouka da sukobi treba da prestanu.

21-29. septembar 1991. – Dolazak Evropskog mirovnog karavana u Beograd organizuju Žene u crnom. Više stotina pacifista/kinja iz mnogih evropskih zemalja došlo je u Ljubljano, Zagreb, Beograd, Sarajevo. Pokušavajući da spreče rat, učesnice/i mirovnog karavana su od predstavnika vlasti tražile mirovne pregovore i podržavale mirovne inicijative u Jugoslaviji. U Sarajevu su Žene u crnom iz Italije 27.09.1991. organizovale protest, u kojem su učestvovala i neke od osnivačica Žena u crnom u Beogradu. Sa ženskog skupa u Sarajevu 29.09.1991. na kojem je učestvovala stotinjak aktivistkinja iz Jugoslavije i evropskih zemalja, upućen je proglas ženama sveta u kome se traži zaustavljanje rata, demilitarizacija, prekid saradnje sa svima koji na bilo koji način učestvuju u ratu.⁴²³

Septembra 1991. Valjevski rezervista Vladimir Živković je seo u oklopni transporter i dovezao ga ispred Skupštine SFRJ i okrenuo puščanu cev ka zgradi Skupštine kao znak neslaganja sa ratom u Hrvatskoj. Ubrzo je uhapšen.

Prekinimo mržnju da prestane rat. – Dana 05. oktobra 1991. organizovana je antiratna akcija solidarnosti građana Beograda sa građanima Dubrovnika. Potpisuje se peticija kojom se traži

⁴²² Kratka istorija antiratnog pokreta (1991-1992), Žene u crnom, Beograd, april 2013: <https://www.zenski-sud.org/pdf/Mala%20citanka%20antimilitarizam%20kraj.pdf>;

⁴²³ Isto;

okončanje opsade Dubrovnika. Pet profesora istorije i više od hiljadu studenata Filozofskog fakulteta u Beogradu zahtevaju da se Dubrovnik deblokira. Tog dana je u Dubrovniku u granatiranju jedinica JNA, poginuo pisac Milan Milišić.

Beogradski antiratni maraton od oktobra 1991. do januara 1992. – Svake sedmice su na antiratnim skupovima u pozorištu „Duško Radović” učestvovali građani/ke i antiratne grupe koje su se upravo formirale. Tamo su bile: „Bosna danas”, „Fašizam i kraj 20. veka”, „Mirna Bosna”, „Bosanski Vukovari”, „Građanske partije u Srbiji i Crnoj Gori o miru”, „Dubrovnik – zatočenik svoje lepote”... Kao podrška težnjama da se uspostavi parlamentarizam osnovan je „Parlament”, koji je okupljao brojne političke stranke.

Paljenje sveća, 08. oktobar 1991.-08. februar 1992. – Pred zgradom Predsedništva Srbije u Beogradu započela je svakodnevna antiratna akcija paljenja sveća. Sveće su se palile od 20.30h do 21h. Akcija je trajala pet meseci sa sloganima „Solidarnost sa svim pobunjenicima protiv rata” i „Za sve poginule u ratu”. Upaljeno je 72.650 sveća. Akciju su pokrenule Nataša Kandić i Biljana Jovanović, a pridružili/e su im se mnogi/e građani/ke. Antiratni pokret Beograda je u znak sećanja na hrabar čin Miroslava Milenkovića izdao knjigu epitafa „Grobница za Miroslava Milenkovića”. Mobilisani rezervista Miroslav Milenković, rođen je 1951. Otac dvoje dece, građanski radnik iz Gornjeg Milanovca, izvršio je samoubistvo. Nije mogao da izdrži maltretiranje majora JNA Marka Stupića. Između Tovarnika (Hrvatska) i Šida (Vojvodina) morao je da se opredeli: da će stupiti među „izdajnike”, koji odbijaju da idu u rat, ili među „prave” Srbe, koji su bili u drugom, mnogo manjem stroju. Milenković je stao između ta dva stroja i ispalio sebi metak u glavu. Otvorena je knjiga žalosti u koju su svi oni koji su zastajali uveče pred upaljenim svećama u Pionirskom parku mogli da upišu svoj epitaf. Antiratni pokret Beograda, u znak sećanja na ovaj događaj izdao je knjigu epitafa „Grobница za Miroslava Milenkovića”.

Građanske pobune po Vojvodini – Masovne antiratne demonstracije u Senti 05. i 06. novembar 1991. Opštinske vlasti donele odluku da se raspiše referendum protiv rata. Republičke vlasti ne dozvoljavaju potpisivanje referenduma i pokreću krivični postupak protiv pet učesnika demonstracija. To je početak krivičnog gonjenja pobunjenika protiv rata u Vojvodini i Srbiji.

Ada, 7. novembar 1991. – Demonstracije građanki i građana protiv nasilne mobilizacije u Adi (Vojvodina). Osnovan Centar za antiratnu akciju Ada.

Paljenje sveća u Pančevu od 12. novembra 1991. do novembra 1995. – Antiratna akcija paljenja sveća se održava svake subote i trajala je sve do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, novembra 1995. Akcija je prerasla u simbol pančevačkog mirovnog pokreta. Svake subote tu je bila demilitarizovana zona, gde su se delili listovi „Vreme” i „Pančevac”. Iz ovih aktivnosti nastaje Građanska akcija Pančevo koju vodi Ljiljana Spasić.

Referendum protiv rata, 5. decembar 1991. – U Beogradu počinje referendum protiv rata: akcija prikupljanja 100.000 potpisa. Akciju je pokrenuo Civilni pokret otpora, uz pomoć ostalih beogradskih pacifističkih grupa. Prikupljeno je 55.000 potpisa.⁴²⁴

21. decembar 1991. – U okviru permanentne militarističke kampanje vojnih i civilnih vlasti u Srbiji protiv pobunjenika protiv rata u Kragujevcu, na javnim mestima, objavljeni su spiskovi dezertera i rezervista koji odbijaju mobilizaciju. Ovo je protumačeno kao poziv na linč. Najveće pobune rezervista i dezertera bile su u Kragujevcu (po 7.000, 2.000 i 200 rezervista) i Knjaževcu (5.000), a pobune su izbile još i u Nišu (po 400, odnosno 450 ljudi), Arandelovcu (67), Topoli (200), Valjevu (600), Čačku, Gornjem Milanovcu (700), Smederevu (700). U Vojvodini su pobune bile u Staroj Moravici (83), Trešnjevcu. U Srbiji je 1991. i 1992. nasilno mobilisano 140 000 ljudi od toga 82 000 u Vojvodini. 25 000 Vojvođana, uglavnom Mađara izbeglo je u Mađarsku. Oko 100.000 mladića pobeglo je od vlasti koja ih je terala u rat, a protiv 10 000 njih pokrenut je krivični postupak.⁴²⁵

Rimtutituki, januar 1992. – U studiju Pink snimljen je singl „Slušaj, vamo”, čiji je refren glasio – „Mir, mir brate, mir”. Uradila ga je grupa Rimtutituki, a objavio Radio B92. Pesma se koristila u antiratnoj kampanji. Nekoliko dana pre početka rata u BiH Milan Mladenović, Zoran Kostić Cane Srđan Gojković Gile i još nekoliko beogradskih muzičara podigli su glas protiv rata i mobilizacije. U martu 1992. godine bez dozvole za javni nastup, spakovali su opremu u kamion i krenuli da kruže ulicama Beograda uživo nastupajući i šireći slogane kakvi su „Mir, brate, mir”, „Ispod šlema mozga nema”. Prolaznicima su delili letke i bedževe.

Deklaracija Civilnog pokreta otpora, 29. februar 1992.

„Znajući da u Jugoslaviji ne postoje ni etničke, ni nacionalne, ni političke, ni konfesionalne, ni interesne većine i da najveće manjine teže ostvarivanju deklarisanog cilja – nacionalnim državama, i da nacionalni ciljevi ne postoje sami po sebi određeni su načinom svog ostvarivanja, koji istovremeno pokazuje i trajne ciljeve najvećih manjina, uvereni da svaki čovek ima pravo na život, slobodu, jednakost i sreću, osnivamo

Civilni pokret otpora koji će se zalagati za prava:

Ljudi iz nacionalno mešoviti porodica

Ljudi koji se izjašnjavaju regionalno

Ljudi koji pripadaju nacionalnim manjinama u jugoslovenskim zemljama

Ljudi koji su jugoslovenske nacionalnosti

Ljudi koji pripadaju jugoslovenskim narodima, a žive izvan matičnih država

Ljudi koji se nacionalno ne opredeljuju ili ne izjašnjavaju

i ljudi koji ne poistovećuju nacionalno opredeljenje sa državnim razlogom.

Kakva god bila sudbina jugoslovenskih zemalja i koliko god se država na jugoslovenskom prostoru bude formiralo, svi ovi ljudi moraju biti prepoznati kao:

Ljudi koji moraju imati simultano državljanstvo svih tih država, koje im se ne može odreći, niti oduzeti, ljudi koji ne podležu vojnoj i ratnoj obavezi u sukobima između tih država i ne mogu biti angažovani ni kao dobrovoljci, izuzev ako su te države napadnute od trećih država.

Civilni pokret otpora će se zalagati da svi ovi ljudi, bez obzira na odnose država čiji su simultani državljani, sa evropskom zajednicom, dobijaju prava jednaka pravima državljana zemalja evropske zajednice. 29. februar 1992.”⁴²⁶

(Nikola Barović, Primož Bebler, Goran Cvetković, Zlatijan Čučkov, Milovan Đilas, Dimitrije Đurić, Emir Geljo, Zdravko Grebo, Jasminka Hasanbegović, Guner Guner Ismail, Vane Ivanović, Rada Iveković, Nikolai Džefs, Zorica Jevremović, Biljana Jovanović, Nataša Kandić, Suzana Kirandiska, Nada Kokotović, Mario Kopic, Maruša Krese, Vaska Kulić, Radmila Lazić, Sonja Liht, Škeljzen Malići, Mihailo Mihailov, Vladimir Milčin, Ilinka Mitreva, Rasko Močnik, Dragomir Olujić, Josip Osti, Borka Pavićević, Enver Petrovci, Branka Šarkić, LJiljana Šarović, Svetlana Slapšak, Jasmina Tomovska, Jelena Trpković, Lino Veljak, Staša Zajović, Janko Zlodre, Milena Zupančić...)

Ne računajte na nas, 22. april 1992. – Na beogradskom Trgu Republike održan je antiratni rok koncert kome je prisustvovalo oko 55 000 ljudi.

Trešnjevac, 10. maj 1992. U severno bantskom selu Trešnjevac, opština Kanjiža, održana akcija protiv mobilizacije. Žene iz sela odlučile su da se kolektivno suprotstave odvođenju njihovih sinova, muževa, očeva na front. Žene koje rade u Domu zdravlja počele su organizovanje mitinga za mir. Na tom mitingu su govorili: Nenad Čanak (lider Lige socijaldemokrata Vojvodine), Andraš Agošton (lider Demokratske partije Vojvođanskih Mađara) i Bela Čorba, a nakon toga su žene odlučile da oko picerije „Zicer“ organizuju život. Istog popodneva 92 tenka sa uperenim cevima opkolila su Trešnjevac. Na skupu su postavljeni zahtevi vlastima: da se prekine mobilizacija, da se mobilisani vrate kućama, abolicija izbeglih od rata, osnivanje Lige mira. Meštani su obezbeđivali hranu, koja je ubrzo stizala iz svih delova Vojvodine. Uveče su gostovali politički lideri, ali i umetnici, pisci, glumci i pevači. Tada je osnovana „Duhovna republika Zicer“, duhovna zajednica svih koji žele mir „bez granica, teritorije, imovine“, a u kojoj građani/ke imaju „neograničena prava ograničena neograničenim pravima drugih.“ Proglašen je i ustav ove republike, izabrani su predsedništvo, ambasador i odbor za ljudska prava. „Funkcioneri“ se smenjuju na mesec dana. Prvi ambasador za „celu Evropu“ je kompozitor koji se predstavlja kao „vlasnik svojih pesama“. Emblem „Duhovne republike“ sadrži simbole njihovih trajnih opredeljenja – trougao bilijarskih lopti u koji je upisan kružni oblik specijaliteta „Zicera“, pice. Himna je Ravelov „Bolero“, zastave nema („da ne bi došli u situaciju da bude istaknuta“), a pripadnici/e Republike mogu se služiti jezikom koji im najviše

odgovara. Počela je permanentna akcija sa sloganom „Reč je naše jedino oružje”. Uskoro su se Trešnjevčanima pridružili dezerteri iz: Temerina, Ade, Stare Moravice, Malog Idoša. Žene u crnom su se odmah solidarisale sa nenasilnom pobunom u Trešnjevcu; stvoreni su odnosi poverenja i podrške. To se ogleda i u činjenici da su Žene u crnom uz podršku meštana/ki Trešnjevca održale dva skupa Međunarodne mreže Žena u crnom (1993. i 1995.) kao i brojne seminare, radionice.⁴²⁷

Umetnici protiv rata, 30. maj 1992. – U Beogradu, pred Jugoslovenskim dramskim pozorištem nekoliko stotina dramskih umetnika jednosatnim ćutanjem je protestovalo protiv rata i iskazalo saosećanje sa žrtvama.

Crni flor, 31. maj 1992. U Beogradu je održana antiratna manifestacija „Crni flor” u organizaciji Civilnog pokreta otpora, kome su se pridružili: Centar za antiratnu akciju, Građanska akcija za mir, Žene u crnom, Ženski lobi, Republikanski klub, Helsinški parlament građana, Pokret za mir Pančevo, Filozofsko društvo Srbije, Sociološko društvo Srbije, Srpski omladinski forum, Srpski omladinski savez, sindikat Nezavisnost, te političke partije: Srpski pokret obnove, Demokratska stranka, Narodna seljačka stranka, Reformska stranka Srbije, Srpska liberalna stranka. Okupljeni/e su se usprotivile/e agresiji na Bosni i Hercegovinu, razaranju Sarajeva, drugih gradova i sela u BiH. Oko 100 000 građana razvilo je od Palate Albanija do trga Slavija crnu traku dužine 1.300 metara, kao znak saosećanja i žaljenja za žrtvama rata. Pošto su tog dana bili savezni i lokalni izbori, organizatori su pozvali građane/ke da umesto na birališta, izađu na ulice i opredele se za bojkot vladajuće politike. U apelu sa skupa se građanima/kama Sarajeva poručuje: „Mi smo sa vama” i upozorava da se u Sarajevu ne strada više samo od topovskih granata i snajperskih hitaca, već umire od gladi, da su najugroženiji deca, bolesni i stari i zahteva se evakuacija ugroženih, dopremanje lekova i hrane.⁴²⁸

Protiv etničkog čišćenja, jun 1992. – U Hrtkovce, sremsko selo iz koga su proterivani pripadnici/e hrvatske nacionalnosti i uništavala se njihova imovina, otišli/e su predstavnici/e Civilnog pokreta otpora, Žena u crnom, Beogradskog kruga i novinari/ke. Zahvaljujući upornosti i pod pritiskom pomenutih organizacija, nasilnici iz Hrtkovaca su uhapšeni.

Poslednje zvono, 14. jun 1992. O ovoj akciji svedoči Biljana Jovanović u knjizi „Vjetar ide na jug i obrće se na sjever“, Biljana Jovanović, Maruša Krese, Rada Iveković, Radmila Lazić, Edicija Apatridi, Radio B92, Beograd 1994.

„Četrnaestog kod Narodne biblioteke upadam u najveći kamion, Staša i ja razglasom pozivamo građane, jedan momak zvoni; kod „Pionira“ stajemo, tu nas čekaju Žene u crnom i drugi; pojavljuje se motociklistička policija, pa neki policajci u civilu... Počinje prepirka – pred Skupštinu možemo samo peške, kamionom kroz grad ne možemo, kamion nema registarske tablice, preko devedeset dvojke pokušavamo da izvedemo trik – kao kamion od Kalemegdana je krenuo, i jeste, prošao je celim gradom deset minuta pre nas, sa glavnog punkta, od Narodne biblioteke i upravo smo čuli da je krenuo prema Skupštini, evo, javljaju na radiju; njihove radio stanice su, naravno, mnogo bolje, prijavili smo celu stvar, da, ali bez registarskih tablica ometate saobraćaj, ali mi smo tražili da se saobraćaj zaustavi dok traju demonstracije, kamion ne može.

Šefe, rekao mi je jedan od policajaca, ja bih vas pustio, ali zakon je zakon. Ušla sam u kamion, Žene u crnom su stale iza i rekla sam vozaču: Idemo polako, ne mogu nam ništa. Vozač je ćutke krenuo. Isprečio mu se glavni iz dvadeset devetog (centralna gradska policija), u civilu i izvukao da napolje; kazao mu je tebe ćemo da gonimo, organizatore nećemo ni pipnuti. Kamion je ostao. Krenuli smo pešice, nas stotinak, prema Saveznoj skupštini. Zvonili smo malim zvonima, ključevima, klepetušama i vikali pod prozorima: Beograde, probudi se! Beograde, stidi se! Iz Takovske, na uglu, kad nas je okupljena raja ugledala, počeo je pljesak; zvona, budilnici, zvonca, klepetuše, ključevi; zatim je za nama pešice stigla grupa sa Kalemegdana. Treći kamion je ostao ispred Narodne biblioteke okružen policajcima, a Jelena i Nataša su stigle poslednje. Zvona, ključevi, Odlazi zasrani govori građanskih političara koji su nam se pridružili i na kraju, ipak, Sidranova pesma Mora. Pa s ključevima i zvonima tri kruga, dole, oko Miloševićevog predsedništva, oči u oči s pancirnim čuvarima.”⁴²⁹

Žuta traka, 15. jul 1992. – U Beogradu je u organizaciji Centra za antiratne akcije i Građanskog saveza Srbije koji predvodi Vesna Pešić ispred Savezne skupštine održan protestni skup zbog

diskriminacije i pretnji pripadnicima drugih nacija. Učestvovalo je nekoliko stotina ljudi. Skupom je dominirala parola: „Ja sam pravoslavac, katolik, musliman, Jevrejin, budista i ateista.”

Januar 1995. nastao CZKD: Nastao u vreme ratnog i tranzicionog razaranja, Centar je uspeo da se razvije u instituciju otpora. Otvoren je „Prvom dekontaminacijom”, 1. januara 1995. godine, u uverenju da se nacionalizam, ksenofobija i svakoliko nasilje mogu dovesti u pitanje onako kako su i razvijani – kulturom, umetnošću i javnim govorom. Od tada, Centar za kulturnu dekontaminaciju je institucija kritičkog mišljenja i afirmacije prava na pobunu, i to ne razdvajajući ljudska prava i pravdu, umetnost, kulturu i istinu. Od svog osnivanja CZKD je organizovao više hiljada različitih programa: predstava, performansa, izložbi, koncerata, javnih diskusija, filmskih projekcija, radionica, seminara, konferencija, predavanja i složenih izvođačkih eksperimenata. CZKD je mesto političkog i kulturnog dijaloga, javni prostor kritike i afirmacije istovremeno. Centar je od početka rada 1995. godine do svoje smrti 2019. godine vodila dramaturškinja Borka Pavićević.⁴³⁰

13. jul 1995. godine – Helsinški odbor za ljudska prava upozorava međunarodnu i domaću javnost na to da osvajanje zaštićene zone enklave Srebrenica od strane Vojske Republike Srpske ima znake teških kršenja Ženevskih konvencija, kao i genocida.⁴³¹

Avgust 1995. godine Nakon operacije „Oluja” i zločina hrvatske vojske, veliki broj srpskih izbeglica iz Hrvatske sliva se u Beograd, koji će za veliki broj njih ostati zabranjen grad jer je policija koordinisala kolone izbeglica ka centralnom delu Srbije i ka Kosovu. Određen broj organizacija predvođenih Ženama u crnom ide u susret kolonama izbeglica koji se kreću autoputem Beograd - Zagreb i nude im pomoć u vidu vode, hrane i odeće. Takođe, nekoliko organizacija kao što su Fond za humanitarno pravo i Helsinški odbor za ljudska prava daju besplatnu pravnu pomoć izbeglicama kako iz Hrvatske tako i iz BiH od početka rata.

Od 1996. do 1999. godine Žene u crnom izdaju časopis za antimilitarizam i prigovor savesti „Prigovor”, a posle 1999. godine počinje organizovaniji rad Mreže za prigovor savesti u okviru koje je održano više skupova. Po nekim procenama oko 50 000 građana, vojnih obveznika napustilo je

⁴³⁰ Sajt Centra za kulturnu dekontaminaciju:
[https://www.czkd.org/;](https://www.czkd.org/)

⁴³¹ Helsinški odbor za ljudska prava, Ka građanskom identitetu: 10 godina Helsinškog odbora za ljudska prava, Beograd, 2004;

zemlju i otišlo u inostranstvo ne želeći da učestvuju u ratu, a procena je da se ukupan broj ratom uzrokovane emigracije kreće i do 380.000 osoba.⁴³²

Građanski otpor na Kosovu (1991-1999)

Dok traju ratni sukobi u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini od 1991. Srbija uvodi državni teror nad albanskom zajednicom na Kosovu. Usled toga, nastaje nenasilni otpor na Kosovu ali i niz solidarnih akcija antiratnog pokreta iz Srbije. Jedan od primera nenasilne borbe albanskog stanovništva na Kosovu protiv represije srpskih vlasti bio je štrajk 7.000 rudara, u novembru 1988. dok je u februaru 1989. kada je ukinuta autonomija Pokrajine 1.200 njih štrajkovalo glađu.

Ovde ćemo nabrojati samo neke od akcija:

– **Dani tuge – tokom februara i marta 1990.** – Hiljade ljudi su stavljali upaljene sveće na prozore i balkone. Ljudi su prekidali rad i priključivali se petominutnoj šetnji u centru grada da podsete na nasilje republičkih i saveznih institucija bezbednosti nad građanima Kosova;

– **Stop nasilju (1991.)** – U Prištini je hiljadu žena stojeći u tišini, učestvovalo u jednosatnom protestu.

– **Mirna sahrana nasilja (13.06.1991.)** – Između 40.000 i 100.000 ljudi je učestvovalo u ovoj nenasilnoj akciji, kada je u zemlju spušten kovčeg na kome je pisalo „Nasilje”. Uz svakodnevne polučasovne generalne štrajkove koje su organizovali sindikati, kosovskim ulicama hodali su demonstranti zveckajući ključevima i govoreći: „Ovo su ključevi kojima ćemo otključati naš zatvor”.

– **Izgradnja paralelnih struktura:** Srpska politika „etničkog čišćenja” počela je u kosovskim obrazovnim institucijama. Srpski režim 1989. uvodi etničku segregaciju u škole, što je sledeće godine rezultiralo zatvaranjem nekih škola na albanskom jeziku. Kada su na početku školske 1991/1992. godine albanske/i učenice/i sprečene/i da pohađaju nastavu, organizovale/i su mirne proteste u

⁴³² Kratka istorija antiratnog pokreta (1991-1992), Žene u crnom, Beograd, april 2013, str. 17: <https://www.zenskisud.org/pdf/Mala%20citanka%20antimilitarizam%20kraj.pdf>;

školskim dvorištima. Policija je na ove proteste reagovala silom, što je rezultiralo velikim brojem povređenih građana.

-U januaru i februaru 1992. su u stanovima na Kosovu organizovane paralelne škole. Na univerzitetu su albanske/i nastavnice/i masovno otpuštane/i. Oko 1 000 profesora/ki i 27 000 studenata/kinja je moralo 1991. da napusti univerzitet u Prištini. Na početku školske godine 1992./3. albanskim studentima/kinjama policija je zabranila da prilaze zgradama univerziteta. Nezavisna unija studenata Prištinskog univerziteta počela je mirne proteste sa jasnim, nepolitičkim ciljem: bezuslovni povratak na fakultete i visoke škole. Nedeljama se demonstriralo pred svakom školom, a onda su roditelji i nastavnici organizovali paralelni školski sistem sa 20 000 nastavnika i 300 000 đaka.⁴³³

-1997. Fond za humanitarno pravo otvara kancelariju u Prištini. FHP je ostao na Kosovu za vreme NATO bombardovanja, čak i kada su ICRC, OSCE i međunarodni mediji otišli, izveštavajući sa terena o ratnim zločinima i prikupljajući dokaze za njihovo procesuiranje.

-NATO bombardovanje 1999. godine: Najveći talas antiratnog raspoloženja u Srbiji, koji je zahvatio, može se reći, najšire slojeve građanstva, dogodio se u toku i neposredno posle NATO bombardovanja, u prvoj polovini 1999. godine. Odmah posle te ratne kampanje izbili su spontani protesti građana na ulicama Kruševca, Leskovca, Čačka, Valjeva, Užica i drugih gradova, koji su jasno definisali antiratni stav i zahteve za društvenim promenama. Ovi pokreti su još u toku bombardovanja 1999. rezultirali osnivanjem Građanskog parlamenta Čačka (4. septembar 1999. godine) pa zatim Građanskog parlamenta Srbije kojim je rukovodila Verica Barać, a koja će kasnije voditi Savet za korupciju koji je osnovala Vlade Republike Srbije Zorana Đinđića⁴³⁴.

Glas i lica otpora

Literatura o (post)jugoslovenskom antiratnom pokretu, a koji se u ovom tekstu samo teritorijalno ograničava na Srbiju, i dalje je nedovoljno istražena - iako bogata primerima pokazane

⁴³³ Isto, str. 19;

⁴³⁴ Intervju: Verica Barać, predsedavajući Građanskog parlamenta Srbije, Nedeljnik VREME, Br. 480, 18.

mart 2000: https://www.vreme.com/arhiva_html/480/07.ASP;

solidarnosti, kreativnosti ali pre svega različitih izraza empatije prema onome što je označeno kao drugačije i/ili neprijateljsko. Na ovom mestu nezahvalno je izabrati reprezentativne glasove ljudi koji su postavili temelje za nastavak borbe za mir, zaštitu ljudskih prava i sloboda, kao i demokratije u jednom u društvu koje se još uvek nije oporavilo od ratova iz perioda 1991-2001. Zbog toga vam preporučujemo dve studije o licima otpora. Prva je knjiga Bojana Bilića „Borile smo se za vazduh – (Post)jugoslovenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe”.⁴³⁵

Pozivajući se na empirijski korpus prikupljen u toku višegodišnjeg terenskog rada, Bilić tvrdi da se (post)jugoslovensko antiratno organizovanje ne može razumeti ukoliko se u obzir ne uzme kompleksna geometrija (među)republičkih saradnji i otpora u socijalističkoj Jugoslaviji. (Post) jugoslovenski antiratni poduhvati su prisvojili i osnažili društvene mreže nastale kroz studentski, feministički i ekološki angažman. Tako artikulisane antiratne akcije su na celom prostoru bivše države kasnije poslužile za stvaranje simboličkog, društvenog i materijalnog kapitala koji je omogućio osnivanje današnjih nevladinih organizacija posvećenih zaštiti ljudskih prava, tranzicionoj pravdi i mirovnom obrazovanju. Ovo je prva sociološka studija koja prati razvoj antiratnog pokreta u bivšoj Jugoslaviji, od njegovih početaka u alternativnom angažmanu socijalističkog perioda sve do pojave profesionalizovanog NGO sektora. Bilićeve knjiga je ključna za razumevanje politike i intelektualnog života u zemljama bivše Jugoslavije u 1990-im i kasnije.

Druga knjiga koju vam preporučujemo je zbirka intervjuja i analiza o trinaest osoba antiratnog pokreta u Srbiji, Hrvatskoj i BiH, a koju je priredio novinar Boris Pavelić pod nazivom „Kad glave igraju: Svetla strana devedesetih”.⁴³⁶ Autor u predgovoru knjige, misiju ovih ljudi naziva „divnim gubitništvom”, opisujući razloge mirovnog aktivizma Borke Pavićević, Radomira Konstantinovića, Draga Hedla, Staše Zajović i drugih na sledeći način: „u najboljem smislu, izrazito nesuvremeni: motivi nutarnje moralnosti, ljudske solidarnosti i suosjećanja sa žrtvama, motivi koji ne pitaju za korist ili probitak bilo kakve vrste. Štoviše: svak tko je takve motive slijedio, unaprijed je znao da ga čeka stigma izdajnika, sa ili bez prefiksa „vele-“.

⁴³⁵ Bojan Bilić, *Borile smo se za vazduh: (Post)jugoslovenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*, Jasenski i Turk, 2015. Zagreb: https://www.delfi.rs/knjige/87916_borile_smo_se_za_vazduh_po-stjugoslovenski_antiratni_aktivizam_i_njegovo_nasledje_knjiga_delfi_knjizare.html;

⁴³⁶ Boris Pavelić, *Kad glave igraju: Svetla strana devedesetih*, Kuća ljudskih prava Zagreb, prosinac 2019. godine: https://www.kucaljudskihprava.hr/wp-content/uploads/2019/12/Kad-glave-igraju_.pdf;

Na kraju, zanimljiva su dva kritička uvida Bojana Bilića o nasleđu (post)jugoslovenskog antiratnog pokreta, pa tako i u Srbiji.⁴³⁷ Iako uočava zapaženu količinu simboličkog kapitala postjugoslovenskog civilnog angažmana, prema Biliću, antiratni pokret stalno je karakterisala tenzija između neophodnosti da bude zasnovan na regionalnom (jugoslovenskom) modelu i teškoće da se taj model ostvari u praksi. Takođe, često između čekića neodobravajuće javnosti koja ih smatra „izdajnicima” (ili, sve više, tehnokratama/tehnokratkinjama) i nakovnja državnog aparata, aktivisti/aktivistkinje su utrošili mnogo vremena na koordinaciju ličnih ambicija i karakternih osobina. Ipak, Bilić ističe da, učeći od svojih prethodnika/prethodnica, najmlađi/e postjugoslovenski/e aktivisti/aktivistkinje počinju da rekonstruišu zajednički kulturni prostor. Iako sasvim embrionalne, ovakve inicijative predstavljaju osvežavajuće udaljavanje od čvrsto pozicioniranih „aktera/akterki civilnog društva” gde je civilno društvo teško propustljivi elitistički krug za profesionalno napredovanje, a ne nepresušni izvor kritički orijentisane društvene energije.

⁴³⁷ Bojan Bilić, *Opiranje zlu: jedno sociološko promišljanje (post)jugoslovenskog antiratnog angažmana*, Repulika, No. 520-521, mart 2012: <http://www.republika.co.rs/520-521/20.html>;

UMESTO ZAKLJUČKA

Država Srbija uporno negira postojanje, kao i odgovornost za zločine, progon, ubistva, nestanke i maltretiranje pripadnika manjina, građana svoje zemlje, u periodu od 1991. godine do 2001. godine. Ova praksa negiranja, dodatno je osnažena setom zakona koji ne dozvoljavaju žrtvama nesrpske nacionalnosti priznanje, kao što im otežavaju materijalne reparacije i negovanje kulture sećanja. S druge strane, uspostavljanje zvaničnih komemoracija od strane države Srbije - početka NATO intervencije (24. mart) i operacije „Oluja” (5. avgust) - pokazuju selektivan, ali i licemeran odnos prema žrtvama srpske nacionalnosti koje su stradale tokom devedesetih godina u Srbiji. Treće, državne institucije i političke partije koje čine vlast u Srbiji od 2015. godine normalizovale su praksu glorifikacije osuđenih ratnih zločinaca koji su bili deo režima državnog terora Slobodana Miloševića.

Ova tri navedena procesa dovela su do kreiranja i permanentnog postojanja (novog) režima istine državnih institucija države Srbije o ratnim sukobima u bivšoj Jugoslaviji, pa tako i u Srbiji u periodu od 1991. do 2001. godine. U ovom režimu istine, primera radi, nema mesta za priznanje žrtava sa Kosova čiji su ostaci tajno zakopani u beogradskom naselju Batajnica, pa otkriveni 2001. godine. Takođe, u takvom režimu istine ne vode se istrage i krivični postupci protiv onih koji su vršili torturu u logorima i policijskim stanicama širom Srbije nad građanima koji su imali „pogrešno ime”. Tako se i ono malo spomenika koji govore o civilnim žrtvama rata u zločinima koje su počinile paravojne jedinice u Srbiji, dovode u pitanje jer navodno podrivaju suverenost i teritorijalni integritet naše zemlje.

Kao prilog novoj kulturi sećanja na žrtve ratnog nasilja i zločina u Srbiji, publikacija „Rat u Srbiji” može biti koristan alat svima koji bi da se na pregledan i sistematičan način podsete ili saznaju o ciklusima zločina koji su vršeni nad etničkim i verskim manjinama u Srbiji tokom poslednje dekade XX veka. S druge strane, ova publikacija je namenjena domaćim i međunarodnim pravosudnim institucijama, koje bi trebalo da rade na ostvarivanju vladavine prava u Srbiji, a koje neretko namerno ili ne, zaboravljaju na rat koji se dešavao u okvirima teritorije Srbije. Na kraju, ova publikacija je podsetnik trenutnim i budućim političkim vlastima u Srbiji da - bez priznanja žrtava, procesuiranja zločinaca i odricanja od politike zločina - nema nikakve perspektive za Srbiju kao građansko društvo koje vrednuje mir kao najvišu vrednost.

BIBLIOGRAFIJA

Batajnica inicijativa za memorijal, Fond za humanitarno pravo: <https://www.batajnica-memorialinitiative.org/sr>

Biografija Obrada Stevanovića, Kriminalističko-policijski univerzitet: <http://www.kpu.edu.rs/cms/mentori/277-ostevanovic>

Dragan Vitomirović, Pedeset leša u hladnjači – državna tajna, Timočka krimi revija, 01. maj 2001, dokazni predmet P00365 u predmetu Đorđević pred MKSJ;

Drugostepena presuda Apelacionog suda u Beogradu u predmetu Bitići: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/07/Drugostepena-presuda1.pdf>

Drugostepena presuda u ponovljenom postupku u predmetu Suva Reka, Apelacioni sud u Beogradu, 6. jun 2011: http://www.hlcrdc.org/wpcontent/uploads/2016/04/Drugostepena_presuda_u_ponovljenom_postupku-06.06.2011.pdf;

Filip Švarn, Cena pogrešnih procena i još gorih odluka, Vreme, br. 1024, 19. avgust 2010: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=946183>;

FHP Dosije: Operacija Reka, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2015: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/10/Dosije-Operacija_Reka.pdf;

FHP Dosije: Rudnica, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2015: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/01/Dosije_Rudnica_sr.pdf;

FHP Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: Operacija skrivanja tela, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2017: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2017/01/Dosije_OPERACIJA_SKRIVANJA_TELA.pdf;

ICTY: Don't Release War Criminal Vlastimir Đorđević: <https://www.change.org/p/vlastimir-djordjevic-should-not-be-released-from-icty-jail-until-he-helps-locate-additional-mass-graves-in-serbia-and-cooperates-in-other-unresolved-cases-from-the-kosovo-war>;

Jelena Diković, Depolitizovati proces potrage za nestalim licima, Danas, 31. jul 2018: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/depolitizovati-proces-potrage-za-nestalim-licima/>;

Jelena Diković, Vučić žrtvuje budućnost Srbije zbog Radosavljevića, Danas, 20. decembar 2018: <https://www.danas.rs/drustvo/vu->

cic-zrtvuje-buducnost-srbije-zbog-radosav-ljevica/;

Komisija: Nema masovnih grobnica kod sela Medevce i Karadak, N1, 18. oktobar 2018: <http://rs.n1info.com/Vesti/a428900/Komisija-Nema-masovnih-grobnica-kod-sela-Medevce-i-Karadak.html>;

Labinot Lepoštica, Kosovo: Pokrenuta istraga o ubistvu Adema Jašarija i njegove porodice, BIRN, 06. mart 2020: <https://balkaninsight.com/2020/03/06/kosov%D0%BE-pokrenuta-istraga-o-ubistvu-adema-jasarija-i-njegove-porodice/?lang=sr>;

Međunarodne komisije za nestale osobe, aplikacija: <https://oic.icmp.int/index.php?w=intro&l=ba>;

N. Kočović, Nisu pronađena tela Albanaca u Kozarevu, Blic, 28. april 2015: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/nisu-pronadana-tela-albanaca-u-kozarevu/rjebnbz>;

Nastavljena potraga za masovnom grobnicom kod Raške, N1, 19. april 2017: <http://rs.n1info.com/Vesti/a243163/Masovna-grobnica-kod-Raske.html>;

Obeleženo 20 godina od zločina nad albanskim civilima na Kosovu, Inicijativa mladih za ljudska prava, 26. mart 2019: <https://www.yihr.rs/bhs/obelezeno-20-godina-od-zlocina-nad-albanskim-civilima-na-kosovu/>;

Patrijarh odlikovao SAJ i Vulevića za gradnju crkve, Danas, 10. april 2018: <https://www.danas.rs/drustvo/patrijarh-odlikovao-saj-i-vulevica-za-gradnju-crkve/>;

Po naređenju: Ratni zločini na Kosovu, Human Rights Watch, Samizdat B92, Beograd, 2003: https://www.hrw.org/legacy/reports/2001/kosovo/Po_naredjenju.pdf;

Presuda Pretresnog veća u predmetu Šainović et al. pred MKSJ, 26. februar 2009: <https://www.icty.org/bcs/case/milutinovic#tjug>;

Presuda Žalbenog veća u predmetu Đorđević pred MKSJ, 27. januar 2014: <https://www.icty.org/bcs/case/djordjevic#acjug>;

Presuda Žalbenog veća u predmetu Šainović et al. pred MKSJ, 24. januar 2014: <https://www.icty.org/bcs/case/milutinovic#acjug>;

Snežana Čongradin, Navršava se 20 godina od ubistva trojice braće Bitići, Danas, 09. jul 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/navrsava-se-20-godina-od-ubistva-trojice-brace-bitici-1999-u-petrovu-selu/>;

Stavovi izbornih lista o memorijalu u Batajnicima, Inicijativa mladih za ljudska prava, 01. mart 2018: <https://www.yihr.rs/bhs/odgovori-izbornih-lista-u-beogradu-povodom-izgradnje-memorijanog-centra-u-batajnicima/>;

Sudbina nestalih u ratovima devedesetih na Balkanu: opstrukcija umesto civilizacijske perspektive i humanitarne dimenzije, Fond za humanitarno pravo, 29. avgust 2019: <https://www.hlc-rcd.org/?p=36874>;

Svetlana Slapšak, Prokleta jezero, Pešćanik, 31. mart 2016: <https://pescanik.net/prokleta-jezero/>;

Živeti uz sećanje na nestale: knjiga sećanja sa ispovestima članova porodice nestalih tokom poslednjeg rata na Kosovu, Forum ZFD, Priština, 2019: <https://ngo-integra.org/publication/Living%20with%20memories%20of%20the%20missing%20-%20Katalogu%20-%20Catalogue.pdf>;

Aleksandar Vasiljević, svedok tužilaštva u predmetima Miloševića i Hadžića pred MKSJ: <https://www.icty.org/bcs/content/aleksandar-vasiljevi%C4%87>;

Barbara Matejčić i Zoran Kosanović, Hrvatski zarobljenici iz Vukovara mučeni u Nišu, BIRN, 27. januar, 2011: <https://balkaninsight.com/2011/01/27/hrvatski-zarobljenici-iz-vukovara-muceni-u-nisu/?lang=sr>;

Branka Mihajlović, Hoće li Vukovarci postaviti spomen obeležje u Zrenjaninu, Radio Slobodna Evropa, 5. oktobar 2009: <https://www.slobodna.org/a/1843949.html>;

Branka Trivić i Miloš Teodorović, Hrvatski branitelji traže spomen-ploču u Novom

Sadu, Radio Slobodna Evropa, 14. avgust 2013: <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatski-branitelji-traze-spomen-plocu-u-novom-sadu/25075699.html>;

Čvrsto smo verovali da će i taj dan doći, dan naše slobode, Portal 24 sata. hr, 14. avgust 2017: <https://www.24sata.hr/news/cvrstosmo-verovali-da-ce-i-taj-dan-doci-dan-nase-slobode-535584>;

Dalibor Stupar, O logorima za Hrvate i Bošnjake u Srbiji tokom devedesetih, VOICE, 4. jul 2017: <http://voice.org.rs/o-logorima-za-hrvate-i-bosnjake-u-srbiji-tokom-devedesetih/>;

Dušan Komarčević, Tužba hrvatskog logoraša pred sudom u Beogradu, Radio Slobodna Evropa, 14. novembar 2018: <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-srbija-tuzba-logoras/29600702.html>;

Druga izmenjena optužnica u predmetu Milošević pred MKSJ, 23. oktobar 2002: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/bcs/mil-2ai021023b.html;

Enis Zebić, U planu pet tisuća tužbi hrvatskih logoraša protiv Srbije, Radio Slobodna Evropa, 6. mart 2020: <https://www.slobodnaevropa.org/a/do-kraja-godine-pet-tisuca-tuzbi-hrvatskih-logorasa-protiv-srbije/30472578.html>;

Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora: <http://hdlskl.hr/>;

FHP Dosije: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2019: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2019/01/Dosije_Hrvati_u_Vojvodini_srp.pdf;

Logoraši iz Hrvatske tuže Srbiju: Za svaki dan u logoru traže po 135 evra, plus povrede, B92, 15. Jun 2019: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2019&mm=06&dd=15&nav_category=64&nav_id=1554969;

Manda Patko, Četvrti forum za tranzicionu pravdu u Prištini, REKOM, 29. oktobar 2008: <http://www.recom.link/sr/manda-patko/>;

Miroslava Pudar, Obeležiti „logore“ za Hrvate na godišnjicu pada Vukovara, Danas, 18. oktobar 2011: <https://www.danas.rs/drustvo/obeleziti-logore-za-hrvate-na-godisnjicu-pada-vukovara/>;

Mladen Lončar, svedočenje u predmetu Hadžić pred MKSJ, 06. septembar 2013: <https://www.icty.org/x/cases/hadzic/trans/en/130906ED.htm>;

Predmet Hadžić, Druga izmenjena optužnica, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 22. mart 2012: <https://www.icty.org/x/cases/hadzic/ind/bcs/120322.pdf>;

Predmet Milošević, Optužnica za Hrvatsku, MKSJ, 27. septembar 2001. godine: <https://www.icty.org/x/cases/slobodanmilosevic/ind/bcs/mil-ii010927b.htm>;

Presuda Pretresnog veća u predmetu Mrkšić et al. pred MKSJ, 27. septembar 2007: <https://www.icty.org/x/cases/mrksic/tjug/bcs/070927.pdf>;

Presuda protiv Marka Crevara u predmetu Sremska Mitrovica pred Višim sudom u Beogradu, 18. februar 2015: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/10/Presuda15-18.02.2015.pdf>;

Prije 27 godina: Iz srpskih je logora izašlo 714 zatočenika, 24 sata, 14. avgust 2019: <https://www.24sata.hr/news/prije-27-godina-iz-srpskih-je-logora-izaslo-714-zatocenika-644002>;

Prvi srbijanski dužnosnik primio vukovarske logoraše i branitelje, Večernji list, 12. jul 2016: <https://www.vecernji.hr/vijesti/vukovarski-logorasi-kod-vucica-1098896>;

Šta je sve Srbija učinila za „svoje“ Hrvate, RTS, 8. avgust 2018: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3223971/sta-je-sve-srbija-ucinila-za-svoje-hrvate.html>;

Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević, Logori u Srbiji devedesetih, YU Historija, 2016: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c2.html;

Tatjana Tagirov, Ratni zločini: Čovek sa velikim Ć, Vreme br. 908, 29. maj 2008: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=635882>;

Tužba protiv Srbije zbog odvođenja hrvatskih civila u logore na teritoriji Vojvodine nakon pada Vukovara 1991. godine, Fond za humanitarno pravo, 17. oktobar 2007: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13629>;

U Osijeku počelo suđenje bivšem šefu KOS-a Aleksandru Vasiljeviću za ratni zločin, Večernje Novosti, 22. oktobar 2018: [https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:756313-U-Osijeku-pocelo-sudjenje-bivsem-sefu-KOS-a-Aleksandru-Vasiljevicu-za-ratni-zlocin](https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:756313-U-Osijeku-pocelo-sudjenje-bivsem-sefu-KOS-a-Aleksandru-Vasiljevicu-za-ratni-zlocin;);

Vasiljević Aleksandar, Sajt Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKSJ): <https://www.icty.org/bcs/content/aleksandar-vasiljevi%C4%87>;

Vučić i Grabar-Kitarović potpisali Deklaraciju o unapređenju odnosa između Srbije i Hrvatske, Portal Subotica.com, 20. jun 2016: <https://www.subotica.com/vesti/vucic-i-grabar-kitarovic-potpisali-deklaraciju-o-unapredjenju-odnosa-izmedju-srbije-i-hrvatske-id26366.html>;

Zrenjanin: Vojni invalidi traže smenu, Večernje novosti, 26. septembar 2009: <https://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:252197%D0%97%D1%80%D0%B5%D1%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%92%D0%BE%D1%98%D0%BD%D0%B8-%D0%B8%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D1%81>

%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83; Biografija Obrada Stevanovića, Kriminalističko-policijski univerzitet: <https://www.kpu.edu.rs/cms/mentori/277-ostevanovic>;

Bivši logoraši o logorima u Srbiji: Umirali su od mučenja, N1, 25. februar 2017: <http://ba.n1info.com/Vijesti/a139683/Bivsi-logorasi-o-logorima-u-Srbiji-Umirali-su-od-mucenja.html>;

D. Milikić, Za zatočenje u logoru u Srbiji 500.000 dinara, Danas, 18. januar 2013: <https://www.danas.rs/drustvo/za-zatočenje-u-logoru-u-srbiji-500-000-dinara/>;

Grupa mladih iz Srbije posetila Srebrenicu i logor u Šljivovici, Inicijativa mladih za ljudska prava, 28. februar 2020: <https://www.yihr.rs/bhs/grupa-mladih-iz-srbije-posetila-srebrenicu-i-logor-u-sljivovici/>;

FHP Dosije: Šljivovica i Mitrovo Polje, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2016: http://www.hlcrdc.org/wpcontent/uploads/2016/12/Dosije_Sljivovica_u_Mitrovo_polje.pdf;

FHP Dosije: Ljubiša Diković, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011: <https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/01/Januar-23-2012-Dikovic-Ljubisa-Dosije.pdf>;

FHP Dosije: Rudnica, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2015: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/01/Dosije_Rudnica_sr.pdf;

Ofelija Backović, Vasić Miloš, Aleksandar Vaso-
vić, Spomenik neznanom dezertoru, Vreme
Br. 895, 28. februar 2008: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=592022>;

Siniša Dedeić, „Smirivanje u Sloveniji, na-
petost u Hrvatskoj [4. deo]”, Istinomer, 2011,
[https://www.istinomer.rs/amnezija/smiriva-
nje-u-sloveniji-napetost-u-hrvatskoj-4-deo/](https://www.istinomer.rs/amnezija/smiriva-
nje-u-sloveniji-napetost-u-hrvatskoj-4-deo/)

Stenografske beleške 16. Sednice VSO,
25.12.1993, [https://www.sense-agency.com/
upload/documents/stenografic_records/
BHS/16._Sednica_VSO_25.12.1993.pdf](https://www.sense-agency.com/
upload/documents/stenografic_records/
BHS/16._Sednica_VSO_25.12.1993.pdf)

Vojvodanski građanski centar, Projekat „Ne-
ispričane priče - Ukradena sloboda”:
[http://www.neispriчанeprice.com/prica/
ukradena-sloboda/](http://www.neispriчанeprice.com/prica/
ukradena-sloboda/);

Zakon o izbeglicama („Službeni glasnik RS”,
br. 18/1992, „Službeni glasnik SRJ” 42/2002-
odluka SUS, „Službeni glasnik RS” br.
30/2010): [https://www.paragraf.rs/propisi/
zakon-o-izbeglicama-republika-srbija.html](https://www.paragraf.rs/propisi/
zakon-o-izbeglicama-republika-srbija.html);

Zakon o pravima civilnih invalida rata („Služ-
beni glasnik RS”, br. 56/1996):
[https://www.osobesainvaliditetom.rs/atta-
chments/023_Zakon%20o%20pravima%20
civilnih%20invalida%20rata.pdf](https://www.osobesainvaliditetom.rs/atta-
chments/023_Zakon%20o%20pravima%20
civilnih%20invalida%20rata.pdf);

Zakon o ratnim memorijalima („Službeni gla-
snik RS”, br. 50/2018) [https://www.paragraf.rs/
propisi/zakon-o-ratnim-memorijalima.html](https://www.paragraf.rs/
propisi/zakon-o-ratnim-memorijalima.html);

Amra Zejneli Loxha, Branka Mihajlović, „Čime
je ubica porodice Bogujevci zaslužio slobo-
du?”, Radio Slobodna Evropa, 26. april 2018:
[https://www.slobodnaevropa.org/a/koso-
vo-podujevo-scorpioni-bogujevci/29193249.
html](https://www.slobodnaevropa.org/a/koso-
vo-podujevo-scorpioni-bogujevci/29193249.
html);

Insajder, Paravojna jedinica Škorpioni (Patrio-
te), B92 (2006):
[https://www.youtube.com/
watch?v=hQNePutCvPk&t=627s](https://www.youtube.com/
watch?v=hQNePutCvPk&t=627s);

Dejan Anastasijević, Kratka istorija para-
vojnih jedinica u jugoslovenskim ratovima
1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube, YU
istorija, 2016: [http://yuhistorija.com/serbian/
ratovi_91_99_txt01c9.html](http://yuhistorija.com/serbian/
ratovi_91_99_txt01c9.html);

Dejan Anđus, „Ljubiša Petković - čovek na
čelu kriznog i ratnog štaba SRS”, Velika Srbi-
ja, br. 11, (1991);

Documenta, Suđenje Draganu Vasiljkoviću -
zločini u Kninu, Glini i Bruškoj (2016-2020):
[https://www.documenta.hr/hr/su%C4%91e-
nje-draganu-vasiljkovi%C4%87u-zlo%C4%-
8Din-u-kninu-glini-i-bruskoj.html](https://www.documenta.hr/hr/su%C4%91e-
nje-draganu-vasiljkovi%C4%87u-zlo%C4%-
8Din-u-kninu-glini-i-bruskoj.html);

Drugostepena presuda MKSJ u predmetu Še-
šelj: [http://icr.icty.org/LegalRef/CMSDocSto-
re/Public/BCS/Judgement/NotIndexable/
MICT-16-99-A/JUD282R0000519918.pdf](http://icr.icty.org/LegalRef/CMSDocSto-
re/Public/BCS/Judgement/NotIndexable/
MICT-16-99-A/JUD282R0000519918.pdf);

Filip Švarm, Jedinica I, Vreme i B92
(2006): [https://www.youtube.com/
watch?v=n-U07lm_5S4](https://www.youtube.com/
watch?v=n-U07lm_5S4);

Fond za humanitarno pravo, Prva presuda o odgovornosti države za zločin na Kosovu: Odšteta porodicama žrtava zločina u Podujevu, 8. april.2016. <http://www.hlc-rdc.org/?p=31649&lang=en>;

Fond za humanitarno pravo, Škorpioni-od zločina do pravde (Beograd: FHP, 2007), <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/06/Skorpioni.pdf>;

Fond za humanitarno pravo, Dosije: Uloga JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH (Beograd: FHP, 2018): http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2018/06/Dosije_JNA_srp_inter.pdf;

Fond za humanitarno pravo, Slučaj Ovčara: 14 godina čekanja pravde, 24. Januar 2018: <https://www.hlc-rdc.org/?p=34727>;

Glavni odbor Srpske radikalne stranke, „Programska deklaracija Srpske radikalne stranke“, Velika Srbija br. 9;

Snežana Čongradin, „Za smrt najbližih krivim „arkanovce“, Danas, Društvo, 14. januar.2016: <https://www.danas.rs/drustvo/za-smrt-najblizih-krivim-arkanovce>;

Iva Martinović, Miloš Teodorović, „Paravojne formacije - Šešeljevci“, Radio Slobodna Evropa, Pred licem pravde, 11. april 2010: https://www.slobodnaevropa.org/a/plp_paravojne_formacije_seseljevi_dobrovoljci/2008828.html

Milica Stojanović, Anja Vladislavljević, „Hrvatska oslobodila Kapetana Dragana“, Balkan Insight, 28. mart.2020: <https://balkaninsight.com/2020/03/28/hrvatska-oslobodila-kapetan%D0%B0-dragan%D0%B0/?lang=sr>;

Optužnica protiv Željka Ražnatovića pred MKSJ, 23. septembar 1997: https://www.icty.org/x/cases/zeljko_raznjatovic/ind/bcs/arkan970923bcs.pdf;

Renard de La Brosse, Politička propaganda i projekt „Svi Srbi u jednoj državi“: posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe, januar 2003: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/rep-srb-b.htm;

Presuda Apelacionog suda u postupku protiv Željka Đukića, Dragana Medića, Dragana Borojevića i Miodraga Šolaje, 3/2010, sajt Fonda za humanitarno pravo: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/03/5.-Podujevo-I-Idrugostepena-presuda-K%C5%BE1-Po-2-3-10.pdf>;

Presuda Okružnog Suda u Beogradu u postupku protiv Saše Cvjetana, Sajt Fonda za humanitarno pravo, 2005: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2018/04/Sasa_Cvjetan-presuda-17.06.2005.pdf;

Program Srpske radikalne stranke, Sajt SRS-a, 2019: https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/files/dokumenta/program_2019.pdf;

Prvostepena presuda MKSJ Stanišić i Simatović, predmet br. IT-03-069-T, 30. maj 2013: <https://icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Judgement/NotIndexable/IT-03-69/JUD257R0000438965.pdf>;

Radio Slobodna Evropa, „FHP: Bivši „Škorpion” Saša Cvjetan pušten je na slobodu”, 25. april 2018: <https://www.slobodnaevropa.org/a/29191317.html>;

Republički zavod za statistiku, Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, maj 2016: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20166001.pdf>;

Reynand Theunens, Dobrovoljci SRS/SČP i sukob u Hrvatskoj i BiH, Izveštaj veštaka Tima vojnih analitičara (IT-03-67), mart 2006;

Sonja Biserko, Proces Vojislavu Šešelju: Raskrinkavanje projekta Velika Srbija, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009): <http://yuhistorija.com/serbian/doc/Proces%20Vojislavu%20Seselju.pdf>;

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, čl. 237 (1974): <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf>;

Velika Srbija, br. 2, godina I, (1990);

Vreme, Predsednički izbori 1990: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1484307>;

Zakon o izboru narodnih poslanika („Službeni glasnik RS”, br. 35/2000, 57/2003 - odluka USRS, 72/2003 - dr. zakon, 75/2003 - ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 - dr. zakon, 85/2005 - dr. zakon, 28/2011 - odluka US, 36/2011, 104/2009 - dr. zakon, 12/2020 i 68/2020):

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_izboru_narodnih_poslanika.html;

Jelena Diković, Ubistvo Marije Tomić, Agice i Nikole Oskomića, Danas, 12. april 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/ubistvo-marije-tomic-agice-i-nikole-oskomi-ca/>;

FHP Dosije: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2019: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2019/01/Dosije_Hrvati_u_Vojvodini_srp.pdf

Neispričane priče, Nepodobni građani, Vojvođanski građanski centar: <http://www.neispri-canepriice.com/prica/nepodobni-gradjani/>

Predmet Šešelj, podaci o predmetu pred MKSJ: https://www.icty.org/x/cases/seselj/cis/bcs/cis_seselj_bcs.pdf;

Prvostepena presuda u predmetu Martić pred MKSJ, 12. jun 2007: <https://www.icty.org/x/cases/martic/tjug/bcs/070612.pdf>;

Snežana Čongradin, Ubistvo Marije Purić, Danas, 8. mart 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/ubistvo-marije-puric/>;

Snežana Čongradin, Ivan Barbalić: Tražićemo svoja prava u Strazburu, 18. jun 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/ivan-barbalic-trazicemo-svoja-prava-u-strazburu/>
Fond za humanitarno pravo, 24 godine od zločina u Kukurovićima – počinioци bez osude a žrtve bez pravde, , 20. februar 2017: <http://www.hlc-rdc.org/?p=33386>;

Chronology for Sandzak Muslims in Yugoslavia, Refworld, 2004: <https://www.refworld.org/docid/469f38f61e.html>;

Danica Gudurić, Četvrt veka zločina u Sjeverinu: Pravde još nema, Radio Slobodna Evropa, 22. oktobar 2017: <https://www.slobodnaevropa.org/a/sjeverin-zlocin-bosnjaci/28808759.html>

Fahrudin Kladačanin, Lekcije iz prošlosti, Peščanik, 16. jun 2011: <https://pescanik.net/lekcije-iz-proslosti-sandzak/>;

Jelena Diković, Samo želim da pronađem posmrtnu ostatku moge tate, Danas, 25. jun. 2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/samo-zelim-da-pronadjem-posmrtne-ostatke-moga-tate/>;

Fond za humanitarno pravo, Muslimani u Srbiji i Crnoj Gori: Otmica putnika iz voza br. 671, Pod lupom br. 4, Fond za humanitarno pravo, maj 1993: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/11/Pod-lupom-Muslimaniju-SCG-maj-1993.pdf>;

Fond za humanitarno pravo, Otmica u Štrpci: Analiza suđenja za ratni zločin, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2003: <https://www.hlc-rdc.org/images/stories/publikacije/Strpci.pdf>;

Koordinaciono telo za opštine Bujanovac, Preševo i Medveđa Vlade Srbije, Procenjen broj stanovnika u opštinama Bujanovac, Preševo i Medveđa, 8.7.2015, Beograd: <http://www.kt.gov.rs/sr/news/arhiva-vesti/saopštenje-za-javnost-procenen-broj-stanovnika-u-opstinama-presevo-bujanovac-i-medvedja/>;

Fond za humanitarno pravo, Albanci u Srbiji: Preševo, Bujanovac i Medveđa, Beograd, 2003: <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/publikacije/Albanci-u-Srbiji.pdf>;
International Crisis Group, Serbia- Maintaining Peace in Presevo Valley“; Europe Report N°186 - 16 October 2007: https://www.files.ethz.ch/isn/43985/186_serbia_presevo_valley.pdf;

Dejan Anastasijević, Kriza na jugu Srbije: Hrabrost za normalnost, Vreme, br. 527, 8. februar 2001. godine: https://www.vreme.com/arhiva_html/527/07.html;

Zakon o amnestiji „Službeni list SRJ“, broj 37 od 3. jula 2002: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/slsrj/skupstina/zakon/2002/37/2/reg>;

Fond za humanitarno pravo, Saopštenje: Hapšenje Albanaca, Peščanik, 3. jul.2012: <https://pescanik.net/hapsenja-albanaca/>;

Nikola Belić, Srbija nije potpisala Končuljski sporazum, Politika, 30.7.2018: [http://www.politika.rs/sr/clanak/408305/Srbija-nije-potpisala-Konculjski-sporazum](http://www.politika.rs/sr/clanak/408305/Srbija-nije-potpisala-Konculjski-sporazum;);

Marko Milosavljević, Zakon o ratnim memorijalima u Srbiji: Nacionalistički monopol nad sećanjem, Magazin Balkan Perspectives No. 11; Forum ZFD, 2019: https://issuu.com/dwp-balkan/docs/bp_bh;

Nikola Lazić, Dizanje i rušenje, Nedeljnik Vreme, br. 1150, 17. Januar 2013: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1093143>;

V.Ristić, Važi li i dalje Končuljski sporazum?, Danas online, 17. jul 2018: <https://www.danas.rs/drustvo/vazi-li-konculjski-sporazum-o-amnestiji/>;

Južne Vesti, Uklonjen spomenik srpskim policajcima kod Bujanovca, 6.7.2015: <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Uklonjen-spomenik-srpskim-policajcima-kod-Bujanovca.sr.html>;

Dragan Stojković, Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine, List Republika, br. 492-493, januar 2011: <http://www.republika.co.rs/492-493/20.html>;

Žarko Paunović, Mirovne aktivnosti u Srbiji: između inicijativa i pokreta, Filozofija i društvo, 1995: <http://www.maticacrnogorska.me/files/45/16%20dragan%20stojkovic.pdf>;

Sonja Liht, Slavenka Drakulić, Kada je ime za mirovnjaka bilo žena: Rat i rod u bivšoj Jugoslaviji, Centar za ženske studije, Ženske studije br. 7: <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/229-kada-je-ime-za-mirovnjaka-bilo-zena-rat-i-rod-u-bivsoj-jugoslaviji>;

Kratka istorija antiratnog pokreta (1991-1992), Žene u crnom, Beograd, april 2013: <https://www.zenskisud.org/pdf/Mala%20citanaka%20antimilitarizam%20kraj.pdf>;

Sajt Centra za kulturnu dekontaminaciju: <https://www.czkd.org/>;

Helsinški odbor za ljudska prava, Ka građanskom identitetu: 10 godina Helsinškog odbora za ljudska prava, Beograd, 2004;

Bojan Bilić, Borile smo se za vazduh:(Post) jugoslovenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe, Jasenski i Turk, Zagreb, 2015: https://www.delfi.rs/knjige/87916_borile_smo_se_za_vazduh_postjugoslovenski_antiratni_aktivizam_i_njegovo_nasledje_knjiga_delfi_knjizare.html;

Boris Pavelić, Kad glave igraju: Svetla strana devedesetih, Kuća ljudskih prava Zagreb, 2019: https://www.kucaljudskihprava.hr/wp-content/uploads/2019/12/Kad-glave-igraju__.pdf;
Bojan Bilić, Opiranje zlu: jedno sociološko promišljanje (post)jugoslovenskog antiratnog angažmana, Repulika, No. 520-521, mart 2012: <http://www.republika.co.rs/520-521/20.html>;

Intervju: Verica Baračić, predsedavajući Građanskog parlamenta Srbije, Vreme, br. 480, 18. mart 2000: https://www.vreme.com/arhiva_html/480/07.ASP;

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.15:34(497.11)"1991/2001"
342.724/.725:323.15(497.11)"1991/2001"
323(497.11)"1991/2001"

ЖИЛИЋ, Маја, 1996-

Rat u Srbiji (1991-2001) : jeste se desilo / [autori Maja Žilić, Anđela Savić, Marko Milosavljević].
- Београд : Иницијатива младих за људска права, 2020 (Београд : Draslar Partner). - 129 str. ;
21 x 21 cm

Тираж 2.000. - Напомене и библиографске reference уз текст. - Библиографија: str. 118-129.

ISBN 978-86-85381-42-3

1. Савић, Анђела, 1993- [аутор]

- а) Националне мањине – Правни положај – Србија – 1991-2001
- б) Националне мањине – Права човека – Србија – 1991-2001
- в) Србија – Политичке прилике – 1991-2001
- г) Србија – Друштвене прилике – 1991-2001

COBISS.SR-ID 15081993

ratusrbiji.rs